BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań
II
1989 11 23.

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1989

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Атическо пелике. Окръжен Археологически музей, Пловдив

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Pelikè attique. Musée archèologique départemental, Plovdiv

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1989
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324—1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXI
2
1989

Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V—III в. пр. н. е.)

АНЕЛИЯ БОЖКОВА

Налагането на атическата занаятчийска продукция на много източносредиземноморски пазари засяга активно и земите на древна Тракия. След началото на V в. пр. н. е. произведенията на атическата керамична промишленост достигат редовно до елинските колонии по тракийските крайбрежия и оттам навлизат дълбоко във вътрешността на страната. В продължение на две столетия в Тракия проникват както рисувани черно- и червенофигурни съдове[1], така и съдове, покрити изцяло с черен фирнис.

Публикувана разпръснато в многобройни научни издания, чернофирнисовата атическа керамика от вътрешността на Тракия все още не е била предмет на специално изследване. Нейното систематизиране и обобщен анализ ще позволят не само да бъдат определени и датирани по-прецизно основните типове и форми, засвидетелствувани в различни археологически комплекси, но и да се очертаят някои проблеми, свързани с характера, интензивността и районите на разпространение на атическия внос в Тракия през V—III в. пр. н. е. Проучването на тази керамика същевременно ще допълни данните за влиянието на чуждите образци върху местното керамично производство. Застъпените в тракийските комплекси разнообразни по форма и функционално предназначение чернофирнисови съдове принадлежат към стандартни атически типове и могат да бъдат систематизирани на базата на утвърдените хронологически класификации на подобни паметници[2].

I. Килики

Едни от популярните атически съдове за пиене на вино, произвеждани през V и началото на IV в. пр. н. е., са киликсите с ниско пръстеновидно столче (наричани stemless в класификацията на B. A. Sparkes и L. Talcott[3]). В Тракия те са засвидетелствувани с няколко разновидности, които намират точни аналогии сред килики тип II и III от некропола на Аполония Понтика[4] и материалите от Атинската агора.

1. Най-ранни представители на тази група са киликсите със слабоизвит навън ръб на устието (тип inset lip) от Кукова[5] и Арабаджийската[6] могила при Дуванли, Пловдивско, чиито паралели ги датират около втората четвърт на V в. пр. н. е.[7]

2. Сходни с тях, но с по-различно третиране на устието и формата на дръжките са два киликса от погребение при Дълбоки, Старозагорско[8] (тип concave rim). Типологическите белези и щампованият по вътрешната страна на дъното орнамент датират тези килики около последната четвърт на V в. пр. н. е.[9]

Към една от посочените две групи принадлежат и шест силно фрагментирани киликса от находката при Старо село, Сливенско[10].

3. Трета разновидност на атическия киликс е представена в Тракия от екземпляра със сферично тяло и прав ръб на устието (тип plain rim) от могилата Мушовица при Дуванли, който може да се датира около средата или третата четвърт на V в. пр. н. е.[11]

II. Кантароси

За разлика от киликсите чернофирнисовите кантароси от V в. пр. н. е. засега не са засвидетелствувани в нашите комплекси, но наличието на местна имитация на атически кантарос с ниско краче, открита в погребение при Долно Сахране, Старозагорско[12], предполага, че и съдове от този тип са достигали по търговски път до Вътрешна Тракия. Значително по-добре представени в тракийска среда са чернофирнисовите кантароси от IV и първата половина на III в. пр. н. е., които застъпват различни варианти на доминиращата в тази епоха форма. Според възприетото в литературата типологическо деление[13] тези съдове се обособяват в две големи групи: кантароси с удебелен (профилиран) или с прав (прост) ръб на устието. По отношение на украсата могат да се разграничат кантароси с канелирано тяло, с украса в стил „западен склон на Акропола“ (West Slope ware) или с щампован орнамент по дъното, както и такива с релефни изображения върху дръжките.

1. Кантароси с удебелен ръб на устието (moulded rim) са засвидетелствувани още през първата половина на IV в. пр. н. е. в Олинт[14], а екземплярите от Атинската агора посочват по-широки и прецизни хронологически граници за тяхното производство: от втората четвърт на IV до първото десетилетие на III в. пр. н. е.[15] Подобни кантароси са известни от Аполония Понтика, където се срещат в погребения от втората половина на IV и началото на III в. пр. н. е.[16]

Типологическото развитие на кантаросите от тази група, установено най-добре по екземплярите от Агората, позволява да се прецизират датите на запазените цели съдове в Тракия. Най-ранен по време е кантаросът със скъсени пропорции на тялото от погребение при Ракьово, Врачанско, който може да се постави във втората четвърт на IV в. пр. н. е.[17] Малко по-еволюирала фаза в развитието на атическия кантарос се илюстрира с два екземпляра от Крън и Морозово, Старозагорско, които се датират около третата четвърт на века[18], а към най-късните представители на този тип принадлежи кантаросът с канелирано тяло и източен силует от могила № 5 при язовир „Георги Димитров“, чиито паралели го отнасят към 320—300 г. пр. н. е.[19]

Фрагменти от подобни кантароси са откривани и в редица селища във вътрешността на Тракия, като Севтополис, Кабиле, Филипополис, хълма Кракра в Перник, селището при Симеоновград, Хасковско[20].

Формата на кантароса с удебелен ръб на устието е била възприета от местните майстори грънчари и се среща сред т. нар. сива тракийска керамика. Познати са образци, изцяло повтарящи гръцката форма (Браничево, Шуменско[21]), както и такива, които твърде свободно възпроизвеждат оригиналите и се отдалечават значително от тях (Малко Дряново, Старозагорско[22]).

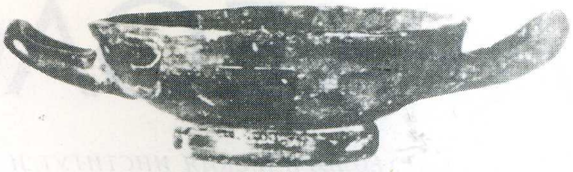

1

2

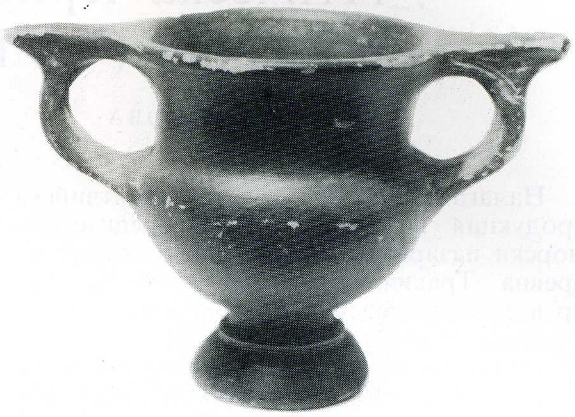

3

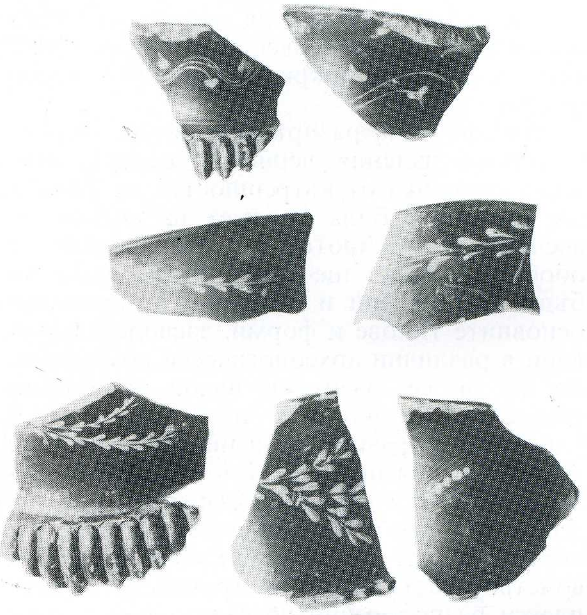

4

● *Обр. 1. Атически киликс от Арабаджийската могила при Дуванли, Пловдивско. Fig. 1. Calice attique de Arabadžijska mogila près de Duvanli, région de Plovdiv*

● *Обр. 2. Атически киликс от могилата Мушовица при Дуванли, Пловдивско. Fig. 2. Calice attique du tell Mušovica près de Duvanli, région de Plovdiv*

● *Обр. 3. Атически кантарос от Севтополис. Fig. 3. Canthares attique de Seutopolis*

● *Обр. 4. Фрагменти от атически кантароси с украса в стил „западен склон на Акропола“ от Севтополис. Fig. 4. Fragments de canthares attiques avec une décoration en style „versant Ouest de l'Acropole“ de Seutopolis*

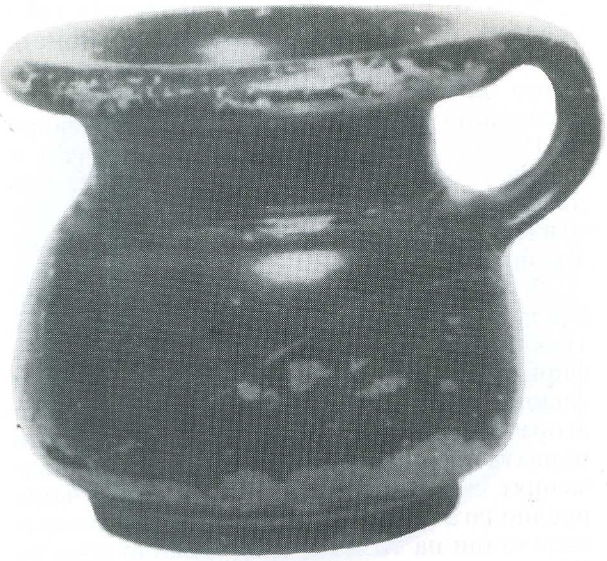

5

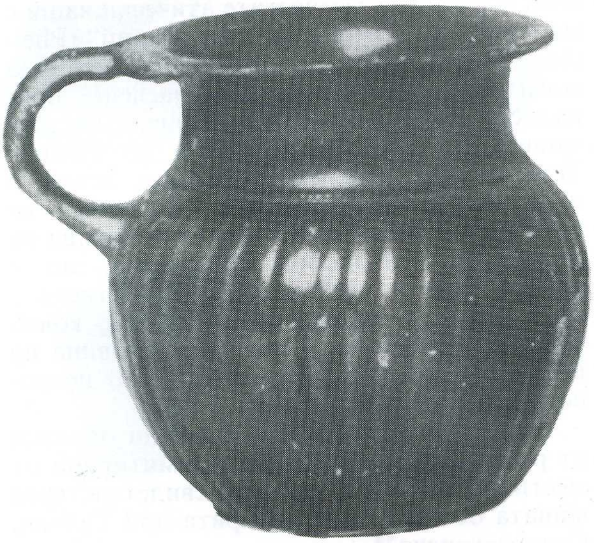

6

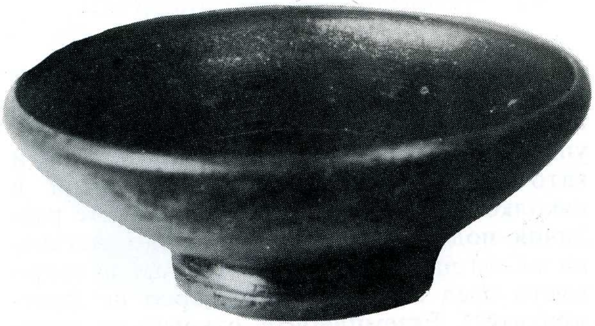

7

● *Обр. 5. Атическа чаша „Фидиев тип“ от Сърневец, Чирпанско. Fig. 5. Vase attique du „type de Phidias“ de Sărnevec, région de Čirpan*

● *Обр. 6. Атическа чаша „Фидиев тип“ от Младово, Новозагорско. Fig. 6. Vase attique du „type de Phidias“ de Mladovo, région de Nova Zagora*

● *Обр. 7. Атическа паничка от Свещари, Исперихско. Fig. 7. Ecuelle attique de Sveštari, région d'Isperih*

2. Почти пълното отсъствие на кантароси с прав ръб на устието (plain rim) в Олинт предполага, че тяхното производство не е било особено интензивно през първата половина на IV в. пр. н. е. и малобройните екземпляри от Атинската агора, датирани във втората четвърт на века, подкрепят този факт[23]. Формата се налага масово през втората половина на IV в.[24] и продължава да се среща през първата половина на III в. пр. н. е., претърпявайки значително типологическо развитие[25]. В Аполония Понтика кантароси от този тип са откривани в погребения, датирани от втората четвърт на IV до началото на III в. пр. н. е.[26]

Кантароси с прав ръб на устието са засвидетелствувани в тракийските комплекси както с фрагментирани (Севтополис, Перник и др.[27]), така и с цели екземпляри. Шест добре запазени кантароса с гладко тяло (четири от Севтополис и по един от музея Искра в Казанлък и от Мадара, Шуменско) са почти едновременни и се отнасят към последната четвърт или самия край на IV в. пр. н. е.[28] Към тях трябва да се прибави и кантаросът с канелирано тяло и украса в стил „западен склон“ от могила № 1 при Мадара, който може да се датира в края на последната четвърт на IV или в първото десетилетие на III в. пр. н. е., тъй като формата му е все още близка до тази на екземплярите от края на IV в. въпреки големите размери[29]. Запазените характерни фрагменти от подобни съдове, открити в Севтополис, притежават сходни типологически белези и украса със споменатите в тази група екземпляри и трябва да се отнесат към същото време[30].

Значителната еволюция на кантаросите с прав ръб на устието може да се илюстрира с един екземпляр с канелюри и украса „западен склон“ от Ивански, Шуменско[31]. Неговата форма намира редица паралели сред находките от атическите комплекси (Агората, Керамейкос, Корони и др.), датирани в първата половина или около средата на III в. пр. н. е.[32] На същото време принадлежат и няколко кантароса с аналогична форма и украса от Кабиле[33], които заедно с местните имитации на този тип съдове[34] показват неговата популярност сред тракийските потребители.

Върху някои от разгледаните чернофирнисови кантароси се срещат характерните за атическото керамично производство от това време украси[35]. При по-ранните екземпляри (от втората и третата четвърт на IV в. пр. н. е.) е застъпен щампованият и врязан орнамент (Ракьово, Крън, Морозово и др.), докато съдовете с украса в стил „западен склон“ се отнасят към последната четвърт на IV и първата половина на III в. пр. н. е. (Севтополис, с. Мадара, с. Ивански и др.). Декоративните мотиви при последните са семпли и еднотипни — гирлянди от бръшлянови листа, лаврови клонки и др., характерни за масовата стандартна продукция на атическите работилници. Интерес представляват и засвидетелстваните в Севтополис фрагменти от дръжки на кантароси с пластична украса, чието производство според материалите от Атинската агора започва от средата на IV в. пр. н. е. и продължава и в III в. пр. н. е.[36]

Разпространението и броят на атическите чернофирнисови кантароси в тракийските археологически комплекси говорят за техния значителен дял в импорта на луксозна керамика малко преди и през ранноелинистическата епоха. По всичко изглежда, че във функционално отношение през този период кантаросите се налагат като най-предпочитаната вносна керамична форма на чаша за пиене на вино и изместват на заден план другите съдове с подобно предназначение, като скифоси, киликси и пр.

III. Кантаросовидни киликси

В сравнение с кантаросите броят на засвидетелстваните във Вътрешна Тракия кантаросовидни киликси (cup kantharoi) е незначителен и този факт предизвиква известно недоумение, като се има предвид голямата популярност на формата през IV в. пр. н. е. както в атическите комплекси, така и в западночерноморските колонии[37]. Единствените свидетелства, които ни дават основание да смятаме, че съдове от този тип са намирали прием и в тракийска среда, са екземплярът от Малкото кале край Созопол, датиран около средата на IV в. пр. н. е.[38], и фрагментите от Севтополис[39].

IV. Скифоси

Оскъдни остават все още и откритите у нас чернофирнисови скифоси, чиято популярност в Атина е била конкурирана от VI до IV в. пр. н. е. само от киликсите[40]. Като примери от тракийските археологически комплекси могат да бъдат посочени екземплярите от Градница (Габровско) от последната четвърт на V в. пр. н. е.[41] и от Надежда (Ловешко) от първата половина на IV в. пр. н. е.[42]

V. Други чаши за пиене на вино

През V—III в. пр. н. е. в Тракия са били внасяни и други разнообразни по форма чаши за пиене, които могат да се илюстрират с няколко добре запазени екземпляра.

1. Чашата с дълбоко сферично тяло и две хоризонтални дръжки, прикрепени под устието, от Сърневец, Старозагорско[43], принадлежи към тип (наричан условно Bolsal), който е бил произвеждан в Атина сравнително кратко време — от началото на последната четвърт на V до първата четвърт на IV в. пр. н. е.[44] Типологическите белези и щампованият по вътрешната страна на дъното орнамент на чашата от Сърневец я отнасят към последната четвърт на V в. пр. н. е.[45]

2. С един-единствен представител (от Мадара, Шуменско[46]) е засвидетелстван в тракийските комплекси вносът на чернофирнисови съдове с форма на дълбока фиала (calyx cup), познати от Атинската агора и датирани там от средата на IV до първата четвърт на III в. пр. н. е.[47] Издълженият силует на тялото при нашата чаша предполага нейното отнасяне към по-късните етапи на този период — около края на IV или началото на III в. пр. н. е.[48]

3. Добре представени в Тракия както със сребърни, така и с керамични чернофирнисови образци са тумбестите атически чаши с малка дръжка, наричани „тип Фидий“ (Pheidias shape)[49]. Екземплярите от Башова могила при Дуванли[50] и Сърневец[51] принадлежат към класическия вариант на тези чаши с вертикални канелюри по тялото. Техните паралели от Атинската агора и некропола на Аполония Понтика ги отнасят най-общо към втората половина на V в. пр. н. е.[52] Подобна по форма, но с гладко тяло и удебелен ръб на устието е една чаша от Младово, Сливенско, която може да се постави в първата половина на IV в. пр. н. е. според точен паралел от некропола Ериданос в Атина[53].

Вносните метални и керамични образци от разглеждания тип са били имитирани от местните майстори, за което свидетелства чашата от сива глина, открита при Тулово, Старозагорско[54].

VI. Чернофирнисови панички

Във вътрешнотракийските земи сравнително често се срещат чернофирнисовите панички (или солници) с малки размери, употребявани както в ежедневието, така и като погребален инвентар. Обединени в няколко групи според типологическите различия, подобни панички са широко застъпени в Севтополис и се нареждат там на второ място след кантаросите по броя на фрагментите[55]. Екземплярите, открити на други места в Тракия, показват също известно разнообразие, макар че предпочитанията, изглежда, са били насочени към две-три основни форми.

1. В една първа група са обособени панички — солнички със заоблени стени, завит навътре ръб на устието и ниско

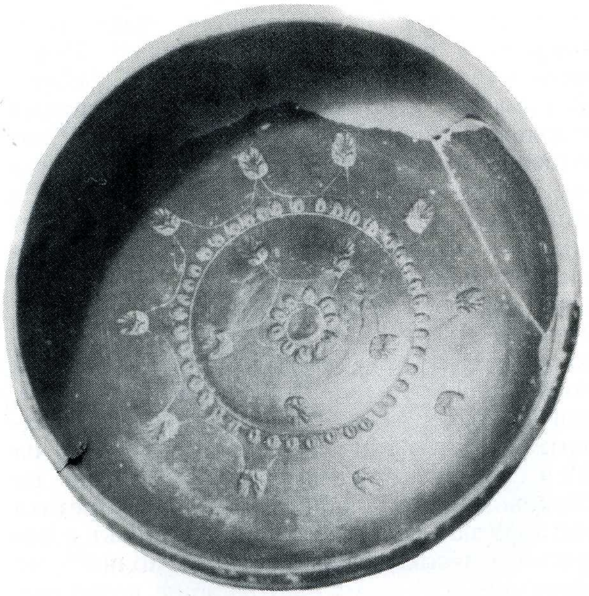

8

9

10

● *Обр. 8. Атическа паничка от Староселка, Шуменско. Fig. 8. Ecuelle attique de Staroselka, région de Šumen*

● *Обр. 9. Фрагменти от атически рибни блюда от Севтополис. Fig. 9. Fragments de plateaux à poisson attiques de Seutopolis*

● *Обр. 10. Долна част от атически аскос тип гутус от Севтополис. Fig. 10. Partie inférieure d'un ascos attique du type gutus de Seutopolis*

столче (footed salt-cellars), чиято форма е твърде устойчива и се запазва с малки промени от началото на V в. пр. н. е. до елинистическата епоха включително[56]. В некропола на Аполония Понтика тези панички са отнесени към тип IV и се датират във втората половина на IV или началото на III в. пр. н. е.[57]

Примерите от тракийските археологически комплекси показват, че солничките с ниско краче проникват във вътрешността на Тракия още през V в. пр. н. е. (Мушовица при Дуванли[58]), но по-голяма интензивност на техния внос може да бъде отбелязана за времето от средата на IV в. пр. н. е. насетне. Най-общо към втората половина на IV и началото на III в. пр. н. е. могат да се датират екземплярите от Севтополис, Перник, Браничево и Мадара (Шуменско), Цар Асен (Пазарджишко) и др.[59] Голямата популярност на тези солнички в Тракия се подкрепя и от факта, че формата им е била възприета и възпроизвеждана в местните работилници[60].

2. Подобни на предходните, но по-плитки, разлати и с по-големи размери са паничките със заоблени стени и завит навътре ръб на устието (bowls with incurving rim), засвидетелствувани в Севтополис и Свещари[61]. Те намират паралели сред материалите от пределинистическата и елинистическата епоха от Атинската агора[62] и сред тези от Аполония Понтика, датирани във втората половина на IV и началото на III в. пр. н. е.[63]

3. В Тракия са разпространени и чернофирнисовите панички с обърнат навън и удебелен ръб на устието (bowls with outturned rim), чието активно производство в атическите работилници датира от края на V в. пр. н. е. насетне[64]. Импортът им в Аполония Понтика е представен с панички тип II от некрополите на колонията, датирани в първите три четвърти на IV в. пр. н. е.[65] Във вътрешността на Тракия подобни съдчета са известни както от селища (Севтополис, Перник, селището при Симеоновград и др.[66]), така и от погребения (Староселка, Шуменско, Свещари, Разградско[67]) и въпреки някои различия в силуета на тялото или фирнисовото покритие се отнасят към една обща група. Най-ранен известен представител на този тип у нас вероятно е паничката от Староселка, която може да се датира във втората или третата четвърт на IV в. пр. н. е. заради формата на тялото и концентричните фирнисови окръжности с точка в средата по долната страна на дъното[68]. Останалите цели екземпляри с по-ясно изразен ъглов профил и различно третиране на долната повърхност (от Симеоновград, Севтополис и Свещари) трябва най-общо да се поставят в последната четвърт на IV и първата половина на

III в. пр. н. е. без възможност за конкретно прецизиране на датите[69].

Характерната за атическите чернофирнисови съдове щемпелувана и врязана украса върху вътрешната страна на тялото[70] е широко застъпена при паничките от разгледаните три групи. В някои случаи тази украса е богата и прецизно изпълнена и орнаментът се състои от палмети, волути и преплитащи се дъги (Староселка и. някои екземпляри от Севтополис), а при други съдчета опростената декорация достига до силно схематизирани мотиви или просто до кръгове от насечки (например паничката от Симеоновград и някои от Севтополис).

VII. Плитки паници

1. Сравнително рядко се срещат във Вътрешна Тракия широките плитки паници с удебелен навътре заоблен ръб на устието (rolled rim plates), появата на които в Атина се отнася към IV в. пр. н. е.[71]. Съдове от този тип са известни от Севтополис[72] и се датират във втората половина на IV или най-късно в първата четвърт на III в. пр. н. е., тъй като формата им е все още плитка и разлата в сравнение с по-дълбоките и прибрани паници от времето на Хремонидовата война (265—262 г. пр. н. е.) от лагера Корони в Атика[73].

2. Към чернофирнисовите атически съдове от Тракия спадат и рибните блюда, застъпени засега предимно сред материалите от Севтополис и Кабиле[74]. Групата на рибните блюда от Севтополис е сравнително многобройна (повече от 200 фрагмента и няколко цели екземпляра) и еднородна по тип. Застъпени са широки, разлати блюда със слаб наклон към централната вдлъбнатина и тесен релефен пръстен около нея. Столчето е пръстеновидно, а долната повърхност е изцяло покрита с черен фирнис или оставена с цвета на глината. На Атинската агора рибни паници с подобни характерни белези се появяват преди средата на IV в. пр. н. е., измествайки по-ранните плитки екземпляри със сложно профилирано столче[75]. По-нататъшното развитие на рибните блюда се илюстрира с примерите от лагера Корони, сред които преобладават по-дълбоките форми с малка централна вдлъбнатина и тясно столче, каквито не се срещат в Севтополис[76]. Екземплярите, работени от сива глина, посочват, че и рибните блюда са намерили място в репертоара на тракийските грънчарски ателиета[77].

VIII. Аскоси тип гутус

Импортен атически произход имат и чернофирнисовите аскоси тип гутус (guttus type of askoi), срещани рядко както във вътрешнотракийските райони, така и в некропола на Аполония Понтика[78]. Повечето екземпляри от този тип в Олинт, Керамейкос и Атинската агора са датирани в първите три четвърти на IV в. пр. н. е.[79], но отделни по-късни примери (от цистерната на Менон на Агората и лагера Корони[80]) показват, че формата се задържа и през първата половина на III в. пр. н. е. Типологическото развитие, установено за аскосите тип гутус[81], допуска известно хронологическо подреждане на тракийските находки. Най-ранен по време, с широко столче и ниска шия е аскосът от Брестак, Варненско, който принадлежи на най-ранните представители на типа, докъм средата на IV в. пр. н. е.[82], следван от екземпляра от Янково, Шуменско, с дата около третата четвърт на века[83]. По-късен е аскосът с по-тясно и високо столче от Севтополис[84], но фрагментарното му състояние не позволява той да бъде датиран по-прецизно.

IX. Арибаловидни лекити

Освен често срещаните рисувани лекити с червена палмета или мрежест орнамент в тракийските комплекси са застъпени и арибаловидни лекити, покрити изцяло или отчасти с черен фирнис. Само единични екземпляри сред тях обаче, какъвто е например този от Калояново, Сливенско[85], могат да се отнесат с по-голяма вероятност към атическото керамично производство. Намерен в погребение от средата на IV в. пр. н. е., лекитът от Калояново има точни паралели сред материалите от края на V и IV в. пр. н. е. от Олинт и Агората[86]. Болшинството от останалите арибаловидни лекити в Тракия са потопени само частично в недоброкачествен кафяво-сив фирнис и предположението за производството им в западночерноморските колонии изглежда поне засега най-приемливо[87].

X. Чернофирнисови лампи

Наред с различните керамични съдове в Тракия са внасяни по търговски път и чернофирнисови атически лампи. За тяхното сравнително ранно проникване свидетелства един екземпляр от Скобелево, Хасковско, с типологически белези (ниско плоско тяло, широк отвор и малък фитилник), които позволяват да бъде датиран в V в. пр. н. е.[88] По-активното присъствие на чернофирнисови лампи в Тракия поне засега се свързва с времето след средата на IV в. пр. н. е., макар че извън находките от Севтополис примерите остават немногобройни (например Малкото кале при Созопол[89], Сърнегор, Пловдивско[90], Свещари,

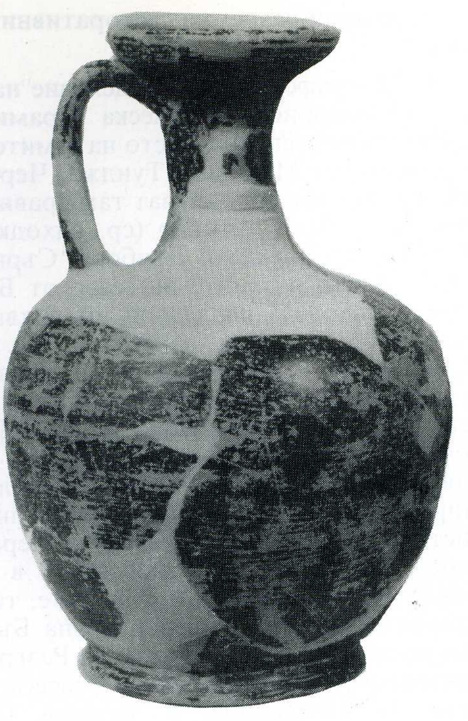

11

12

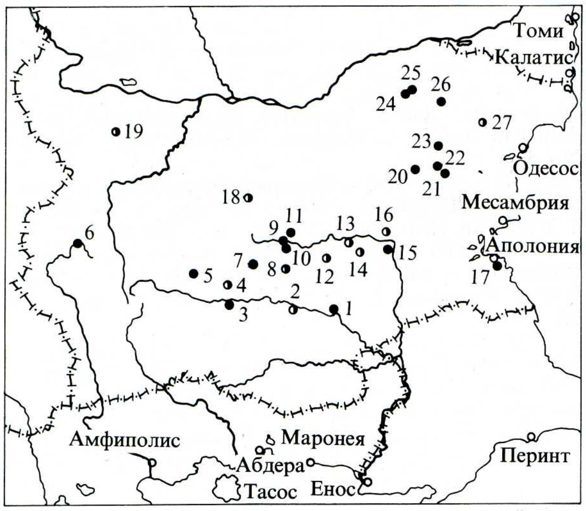

13

● *Обр. 11. Атически арибаловиден лекит от Калояново, Сливенско. Fig. 11. Lécythe attique de Kalojanovo, région de Sliven*

● *Обр. 12. Атически лампи от Севтополис. Fig. 12. Lampes attiques de Seutopolis*

● *Обр. 13. Карта на разпространението на атическата чернофирнисова керамика в Тракия: ◑ = находки на атическа чернофирнисова керамика от V и първата половина на IV в. пр. н. е.; ● = находки на атическа чернофирнисова керамика от втората половина на IV и първата половина на III в. пр. н. е. 1) Симеоновград, 2) Скобелево, 3) Филипополис, 4) Дуванли, 5) Цар Асен, 6) Перник, 7) Сърнегор, 8) Сърневец, 9) Севтополис, 10) Морозово, 11) Крън, 12) Дълбоки, 13) Старо село, 14) Младово, 15) Кабиле, 16) Калояново, 17) Малкото кале, 18) Градница, 19) Ракьово, 20) Староселка, 21) Янково, 22) Ивански, 23) Мадара, 24) Малък Поровец, 25) Свещари, 26) Браничево, 27) Брестак. Fig. 13. Carte de la diffusion de la céramique attique de firnis noir en Thrace: ◑ = découvertes de céramique attique de firnis noir du Ve s. et de la première moitié du IVe s. av. n. ère.; ● = découvertes de céramique attique de firnis noir de la seconde moitié du IVe s. et de la première moitié du IIIe s. av. n. ère.; 1) Simeonovgrad, 2) Skobelevo, 3) Philippopolis, 4) Duvanli, 5) Car Asen, 6) Pernik, 7) Sărnegor, 8) Sărnevec, 9) Seutopolis, 10) Morozovo, 11) Krăn, 12) Dălboki, 13) Staro selo, 14) Mladovo, 15) Kabile, 16) Kalojanovo, 17) Malkoto kale, 18) Gradnica, 19) Rakjovo, 20) Staroselska, 21) Jankovo, 22) Ivanski, 23) Madara, 24) Malăk Porovec, 25) Sveštari, 26) Braničevo, 27) Brestak*

Разградско[91], и др.). По-значителна и разнообразна в типологическо отношение е колекцията лампи от разкопките на Севтополис, чиито екземпляри намират точни паралели сред материалите от Атинската агора и Керамейкос[92]. Интересно е да се отбележи, че единствените местни имитации на гръцки лампи във вътрешността на Тракия, които са ни известни, произлизат също от Севтополис[93].

* * *

Представеният кратък преглед на чернофирнисовата керамика с атически произход, открита във вътрешността на Тракия, няма окончателен и завършен характер. Разкопките на редица обекти в страната вече предоставят нов материал, който несъмнено ще обогати и прецизира картината на керамичния внос. Наличната изворова база обаче дава възможност и на сегашния етап да бъдат направени някои обобщаващи наблюдения и изводи.

1. Чернофирнисовата атическа керамика достига до вътершността на Тракия сравнително регулярно от втората четвърт на V до втората четвърт или средата на III в. пр. н. е. Началният период на нейното проникване съвпада с времето на икономическата експанзия на Атина в Егейската и Понтийската област и установяването на по-активни търговски контакти между тракийското население и близките колониални или по-далечните елински центрове. През втората четвърт на III в. пр. н. е. атическият внос във Вътрешна Тракия видимо западa и този факт може да се свърже както с международната икономическа конюнктура, нало-

жена от изместването на търговските пътища на югоизток, така и с ориентацията на Атина към нови житни пазари.

2. Засвидетелстваните в Тракия атически керамични форми не се отличават с голямо разнообразие. Както през V и първата половина на IV в. пр. н. е., така и през ранноелинистическата епоха обект на атическия внос са ставали главно съдове с малки размери, предназначени най-често за пиене на вино и по-рядко — за хранене и съхраняване на благовония. Най-популярни в тракийска среда се явяват кантаросите от IV и III в. пр. н. е. и малките панички с различни форми, които най-често съпътстват инвентара в погребенията и находките в селищата от ранноелинистическата епоха. Ограничена употреба в ежедневието и в погребалния ритуал са имали чернофирнисовите атически лампи, чието по-активно присъствие в Тракия подобно на това на рибните паници се свързва единствено със Севтополис. Интерес предизвиква отсъствието на чернофирнисови съдове за съхраняване и наливане на вода и вино, като хидрии, ойнохоета и др. Изглежда, че за тези цели поне в погребалния ритуал са били предпочитани по-скъпите метални съдове — хидрии, ситули, ойнохоета и пр., които често се срещат като погребален сервиз заедно с малките чернофирнисови съдчета за пиене.

3. Съдовете с украса в стил „западен склон на Акропола“ представляват малка част от общото количество на внасяната в Тракия през ранноелинистическата епоха атическа чернофирнисова керамика и са сравнително бедни по отношение на стиловото разнообразие на декоративните мотиви.

4. Географското разпределение на вноса на чернофирнисова атическа керамика отрежда първостепенно място на земите около поречията на Марица и Тунджа. Чернофирнисовите съдове проникват там сравнително рано и особено активно (ср. находките от Дуванли, Старо село, Дълбоки, Сърневец и т. н.), докато в земите на север от Балкана вносни съдове започват да проникват спорадично едва към края на V в. пр. н. е. (Градница). С отмирането на червенофигурната техника след средата на IV в. пр. н. е. керамиката, покрита изцяло с черен фирнис, добива още по-голяма популярност в Тракия и се разпространява в значително по-широк географски ареал. През ранноелинистическата епоха атическият керамичен внос е вече добре застъпен както в земите между Стара планина и Родопите, така и в района на днешна Североизточна България (некрополите в Шуменско и Разградско). Значително по-редки остават засега находките от Централна и Западна Северна България, както и тези от югозападните дялове на страната, представени с ограничен брой екземпляри.

5. Ролята на импортната чернофирнисова керамика в Тракия се изявява и в обогатяване на репертоара на местното керамично производство. Голяма част от разгледаните атически форми се срещат и в местни версии и имитации, макар да не е изключено някои от тях да са работени и в ателиета на разположените по тракийските брегове гръцки колонии.

---

[1] За тях вж. М. Рехо-Бумбалова. Черно и червенофигурна атическа керамика от България (Автореферат). С., 1986; M. Reho-Bumbalova. Diffusione della ceramica attica a figure nere e rosse nella “Tracia Bulgara”. — Thracia Pontica, II 1985, 215—226.

[2] В настоящата работа ще бъдат анализирани главно публикувани съдове от територията на днешна България (с изключение на черноморските колонии). Определянето на датите е извършено въз основа на точни или близки паралели (най-вече атически) и според закономерностите на типологическото развитие на всяка форма. По-конкретните дати визират времето на производство, установено за съответния тип.

[3] Названията на формите даваме по B. A. Sparkes, L. Talcott. Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries BC. — The Athenian Agora, XII. Princeton, 1970. За киликсите вж. ibidem, 98—105.

[4] Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. — Аполония. Т. I. С., 1963, 179—181, табл. 100—101, обр. 73.

[5] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско. С., 1934, с. 58, обр. 73—74, № 25.

[6] Пак там, с. 137, обр. 161, № 12.

[7] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 101—102, No 470—471, tab. 22, fig. 5.

[8] Д. П. Димитров. Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. — РП, IV, 1950, с. 222, обр. 6 и 24, № 12—13.

[9] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 102—105, No 494, tab. 23. За орнамента ср. № 488—489, tab. 50.

[10] Ив. Венедиков. Находката от Старо село, Сливенско. — ИАИ, XXVII, 1964, 81—85 и 107, обр. 18—19, № 7—12.

[11] Б. Филов. Цит. съч., с. 93, обр. 115, № 13; A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 102, No 475—476, tab. 22, fig. 5.

[12] Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 206, обр. 5/в, № 5; A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 115—116, No 633, tab. 27.

[13] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 122.

[14] D. M. Robinson. Excavations at Olynthus, XIII, Baltimore, 1950, 280—282, tab. 183—185, No 189—190.

[15] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 122, tab. 29, No 696—704; S. Rotroff. Spool Saltcellars in the Athenian Agora. — Hesperia, 53, 1984, p. 352, tab. 67, No 5.

[16] Ив. Гълъбов. Предримска керамика от Аполония. — ИНМБ, II, 1965, с. 18, обр. 30, № 86—90; Т. Иванов. Цит. съч., 193—195, табл. 104, № 460—470.

[17] Б. Николов. Тракийски гробни находки от Врачанско. — Археология, XIV, 1972, кн. 3, 61—62, обр. 9/а; A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., No 697—698, tab. 29.

[18] Г. Табакова-Цанова. Антична керамика от Казанлъшкия музей. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 60, обр. 7/ж, е; A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., No 699—701, tab. 29; St. Miller. Menon’s Cistern. — Hesperia, 43, 1979, p. 200, tab. 30, No 1.

[19] Б. Николова, Ив. Коев. Тракийската култура през елинистическата епоха (каталог). С., 1984, № 175; A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., No 704,

tab. 29; S. Rotroff. Three Cistern Systems of the Kolonos Agoraios. — Hesperia; 52, 1983, p. 286, tab. 53, No 25—26; St. Miller. Op. cit., p. 201, tab. 30, No 2.

[20] М. Чичикова. Антична керамика. — Севтополис. Т. I. С., 1984, с. 66. обр. 35, № III 10—11; А. Димитрова. Разкопки на базилика № 1 в Кабиле. Находки, предшествуващи изграждането на базиликата. — Кабиле, т. I. С., 1982, с. 118, табл. III; Л. Ботушарова. Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небеттепе. — ГНАМП, V, 1963, с. 93, табл. X/2; Й. Чангова. Тракийското селище от първото хилядолетие пр. н. е. — Перник. Т. I. С., 1982, с. 95, обр. 55/4; Д. Аладжов и др. Констанция '77. — ИНИМ, III, 1981, с. 275, табл. XVIII/2.

[21] Цв. Дремсизова. Надгробна могила при с. Браничево. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 452, обр. 8.

[22] Д. Цончев. Сивата тракийска керамика в България. — ГНАМП, III, 1959, 99—101, обр. 13.

[23] D. M. Robinson. Op. cit., p. 282, tab. 185, No 513 A, tab. 82, No510 A; B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 122, tab. 29, No 706—707.

[24] Ibidem, p. 122, tab. 29, No 708—714.

[25] H. A. Thompson. Two Centuries of Hellenistic Pottery. — Hesperia, 3, 1934, p. 319, fig. 5, A 27—29. За датирането на група А на Томпсън в първата четвърт на III в. пр. н. е. ср. S. Rotroff. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Mouldmade Bowls. — The Athenian Agora, XXII. Princeton, 1982, 107—108.

[26] Т. Иванов. Цит. съч., 192—193, табл. 104, № 456—459 и с. 196—197, табл. 107, № 474—481; ср. и др. от Аполония у Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 18, обр. 31—34, № 253, 258, 402, 449, 480, 679.

[27] М. Чичикова. Цит. съч., 66—68, табл. XIV и XV; Й. Чангова. Цит. съч., с. 95, обр. 55/9.

[28] М. Чичикова. Цит. съч., 66—68, табл. XIV, № III 1—4; Г. Табакова-Цанова. Цит. съч., с. 60, обр. 7/3; Р. Попов. Могила № 1. — В: Мадара. Разкопки и проучвания. Т. I. С., 1934, с. 248, обр. 213 Б; ср. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., No 711—714, tab. 29; S. Rotroff. Spool Saltcellars…, No 11, 12, tab. 67.

[29] Р. Попов. Цит. съч., 247—248, обр. 213 А и 214; за формата ср. B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., No 713—714, tab. 29; S. Rotroff. Op. cit., No 8, 12, tab. 67.

[30] М. Чичикова. Цит. съч., 66—69, табл. XIV—XV, № III 12—13 и др.

[31] К. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка. Част II. — ГСУ ФИФ, XLIX, 1955, 2, обр. 103.

[32] H. A. Thompson. Op. cit., p. 319, fig. 5, A 27—29; E. Vanderpool, J. R. McCredie, A. Steinberg. Koroni. A Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica. — Hesperia, 31, 1962, p. 37, tab. 20, No 35—38; K. Braun. Der Dipylon Brunnen B 1. — AM, 85, 1970, p. 166, No 78, 100, 113, tab. 79/1; S. Rotroff. Three Cistern Systems…, p. 286, tab. 53, No 27—28. Освен в Аполония подобни кантароси са известни и в други западночерноморски колонии, ср. например P. Alexandrescu. La céramique d'époque archaique et classique, VIIe—IVe s. — Histria, IV. Bucureşti, 1978, p. 89, fig. 14, No 578—579; Г. Тончева. Гробни находки от Одесос. — ИВАД, XII, 1961, с. 31, табл. III, обр. 14.

[33] Н. Танчева-Василева. Античният град Кабиле (дипляна). С., 1978.

[34] Д. Цончев. Цит. съч., с. 96, обр. 4, № 5.

[35] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 122.

[36] М. Чичикова. Цит. съч., с. 69, табл. XIV, № III 15—18; ср. B. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 123, tab. 29, No 717—720; H. A. Thompson. Op. cit., p. 320, fig. 5, No 32.

[37] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 118—122, tab. 28; Т. Иванов. Цит. съч., 185—189, табл. 101—104.

[38] Ив. Венедиков и др. Тракийски крепости и селища в Странджа. — В: Мегалитите в Тракия. Тракийски паметници. Т. I. С., 1976, с. 153, обр. 310, № 119; ср. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 118, tab. 28, No 657—658.

[39] К. Жуглев. Цит. съч., 37—38, табл. IV, обр. 5; М. Чичикова. Цит. съч., с. 69.

[40] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 88.

[41] Ат. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. — Археология, XIV, 1972, кн. I, с. 51 и 58, обр. 11, № 4; ср. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 84—85, No 344, 348, tab. 16.

[42] В. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. — ИБАИ, VI, 1930—1931, 161—162, обр. 143; ср. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 84—85, No 349.

[43] Д. Цончев. Антична могилна гробница при Сърневец. — ИБАИ, XIV, 1940—1942, с. 65, обр. 133, № 3.

[44] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 107—108.

[45] Ср. ibidem, No 548—550, tab. 24, 53, fig. 6, 22.

[46] Р. Попов. Цит. съч., с. 246, обр. 210 Б, № 10.

[47] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 121—122, tab. 28, No. 692—695; St. Miller. Op. cit., p. 203, fig. 31, No 16, 17.

[48] За развитието на формата ср. St. Miller. Op. cit., p. 203.

[49] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 72—75.

[50] Б. Филов. Цит. съч., с. 79, обр. 100, № 16.

[51] Д. Цончев. Цит. съч., с. 65, обр. 134, № 4.

[52] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., No 203—205; ср. и № 214, tab. 11, fig. 3; Т. Иванов. Цит. съч., с. 154, табл. 81, № 285.

[53] Е. Бацова, М. Кънчев. Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско. — Археология, XVI, 1974, кн. 1, с. 55, обр. 7/а, № 2; ср. U. Knigge. Eridanos Nekropole. — AM, 81, 1966, p. 127, tab. 70/4, No 9.

[54] Г. Табакова-Цанова. Цит. съч., с. 56, обр. 3/а, № 9.

[55] М. Чичикова. Цит. съч., 70—74, обр. 38—39, № III 29—47.

[56] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 137—138, tab. 34, fig. 9, No 939—950; S. Rotroff. Op. cit., 266—268, tab. 51, 54, fig. 8, No 6, 37; K. Braun. Op. cit., p. 134, tab. 54/3, No 13.

[57] Т. Иванов. Цит. съч., 222—223, табл. 107, № 569—581 а.

[58] Б. Филов. Цит. съч., с. 93, обр. 116, № 2.

[59] М. Чичикова. Цит. съч., с. 71, обр. 38, № III 32—36; Й. Чангова. Цит. съч., с. 97, обр. 55/11; Цв. Дремсизова. Могилният некропол при с. Браничево. — ИАИ, XXV, 1962, с. 117, обр. 163; Р. Попов. Цит. съч., с. 247, обр. 211 и 212 Б; Д. Цончев, Л. Ботушарова. Новооткрити старини. — ГНАМП, I, 1948, с. 197, обр. 56; ср. B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 137—138, tab. 34, fig. 9, No 945—950; S. Rotroff. Op. cit., 266—268, tab. 51, 54, fig. 8, No 6, 37; K. Braun. Op. cit., p. 134, tab. 54/3, No 13.

[60] П. Детев. Разкопки на Небеттепе в Пловдив. — ГНАМП, V, 1963, 33—34, обр. 9/1.

[61] М. Чичикова. Цит. съч., с. 71, обр. 38, № III 29—31; Тракийската гробница от Свещари (каталог на фотоизложба). С., 1986, № 34/1.

[62] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 131—132, tab. 33, No 831—836; H. A. Thompson. Op. cit., 317—318, fig. 4, A 14—17; S. Rotroff. Op. cit., p. 265, No 32—34.

[63] Т. Иванов. Цит. съч., 217—218, табл. 115, № 543—545.

[64] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 128—130, tab. 32, fig. 8.

[65] Т. Иванов. Цит. съч., 215—217, табл. 115, № 532—542.

[66] М. Чичикова, Цит. съч., с. 72, обр. 39, № III 37—39 и 41—43; Й. Чангова. Цит. съч., с. 97, обр. 55/5; Д. Аладжов и др. Цит. съч., 275—276, табл. XVIII/1, № 3.

[67] М. Тачева-Хитова. Тракийско могилно погребение край с. Староселка. Шуменски окръг. Инвентар, ритуал и датировка на погребението от могилната гробница. — Археология, XII, 1971, кн. 3, 42—43, обр. 3/; Тракийската гробница от Свещари…, № 34/2.

[68] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 128—129, tab. 32, No 801—806.

[69] Ibidem, 128—129, tab. 32, No 807—808; H. A. Thompson. Op. cit., p. 317, fig. 3, 115, A 9—13.

[70] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 22—31.

[71] Ibidem, p. 147, tab. 36, fig. 10, No 1046—1060.

[72] М. Чичикова, Цит. съч., 70—71, обр. 38, табл. XVII, № III 25—28.

[73] E. Vanderpool et al. Op. cit., fig. 8, No 12—13.

[74] М. Чичикова. Цит. съч., 75—78, табл. XVIII—XIX, обр. 39, № III 60—88; А. Димитрова. Цит. съч., с. 118, табл. III.

[75] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 147—148, tab. 37, fig. 10; ср. No 1069, 1070, 1073.

[76] E. Vanderpool et al. Op. cit., tab. 21, fig. 8.

[77] М. Чичикова. Цит. съч., 47—49, обр. 14—15, табл. IX, № I 129—131.

[78] За Аполония ср. Т. Иванов. Цит. съч., с. 213, табл. 113, № 525.

[79] D. M. Robinson. Op. cit., 246—248, tab. 168; B. Schlörb-Vierneisel. Eridanos Nekropole. — AM, 81. 1966, p. 74 sqq., tab. 49/1; B. A. Sparkes. L. Talcott. Op. cit., p. 160, tab. 39, No 1192—1196.

[80] St. Miller. Op. cit., p. 204, tab. 31, No 21; E. Vanderpool et al. Op. cit., p. 37, tab. 21, No 39.

[81] B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., p. 160.

[82] М. Мирчев. Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненски окръг. — ИНМВ, V (XX), 1969, 102—103, табл. II/1 б; ср. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., No 1192—1193, tab. 39.

[83] Цв. Дремсизова. Надгробни могили при с. Янково. — ИАИ, XIX, 1955, с. 68, обр. 11/1; ср. B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., No 1194, tab. 39.

[84] М. Чичикова. Цит. съч., № III 115, табл. XXIV.

[85] М. Чичикова. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. — ИАИ, XXXI, 1969, 80—81, обр. 34/а.

[86] D. M. Robinson. Op. cit., p. 220, tab. 156, No 303—304; B. A. Sparkes, L. Talcott. Op. cit., 151—158, fig. 38, No 1108.

[87] Т. Иванов. Цит. съч., 128—129, табл. 57, № 186—187 и посочената там литература.

[88] Непубликувана, сега в експозицията на ОИМ — Хасково, инв. № 569 а. Благодаря на колегата Д. Балабанян, окйто ми предостави информацията за местонамирането ѝ. За типа и датата на лампата ср. I. Scheibler. Griechische Lampen. — Kerameikos, XI, 1976, 23—34, tab. 15, No 59—60, typ. RSL 1.

[89] Мегалитите в Тракия, част 2, Тракия Понтика. Тракийски паметници. Т. III. С., 1982, обр. 242; ср. R. H. Howland. Greek lamps and their Survivals. — The Athenian Agora, IV. Princeton, 1958, 74—77, fig. 11, tab. 38—39, No 318—340, type 25 B; I. Scheibler. Op. cit., 30—33, tab. 24—25, No 126—128, typ. RSL 5.

[90] Д. Цончев. Старините около Сърнегор. — ГПНБМ, 1940—1941, с. 112, обр. 17 и 18; ср. Т. Иванов. Цит. съч., с. 244, табл. 125, № 681; I. Scheibler. Op. cit., p. 46, tab. 43, 45, No 247—254.

[91] Тракийската гробница от Свещари..., № 33.

[92] М. Чичикова. Антична керамика..., 78—79, табл. XX—XXII, обр. 40, № III 83—107.

[93] Пак там, с. 70 и 81, табл. IV и IX, № I 59 и I 133.

La céramique attique de firnis noir en Thrace (V^{e}—IIIe s. av. n. ère.)

A. BOŽKOVA

(Résumé)

Cet article étudie la céramique attique de firnis noir du Ve—IIIe s. av. n. ère., trouvée sur le territoire de la Bulgarie d'aujourd'hui (sans les colonies de la mer Noire). Les récipients de firnis noir sont classés selon des indices typologiques et fonctionnels dans des groupes à part, tandis que l'indication de leurs dates est faite à partir de parallèles précis ou approximatifs, connus surtout des complexes attiques. On constate que la céramique attique de firnis noir arrive à peu près régulièrement par voie commerciale à l'intérieur de la Thrace depuis le second quart du Ve au second quart du IIIe s. av. n. ère. Le milieu thrace préfère surtout des récipients à petites dimensions parmi lesquels prédominent les pots à vin: des calices et d'autres vases du Ve s. et de la première moitié du IVe s. av. n. ère.; des canthares de la seconde moitié du IVe s. et du début du IIIe s. av. n. ère. L'importation active de petites écuelles, de plateaux à poisson et de lampes commence surtout après le milieu du IVe s. av. n. ère, quoique des exemplaires uniques datent d'une période antérieure. L'article met l'accent sur la répartition géographique de l'importation de la céramique de firnis noir dans les terres thraces, ainsi que sur l'influence des formes attiques sur la production locale de céramique.

Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България*

МАРИЯ РЕХО

Присъствието на атическа рисувана керамика е засвидетелствувано в Тракия от първата четвърт на VI в. пр. н. е. до втората половина на IV в. пр. н. е. В най-ранния период тази фина керамика се открива единствено в милетските колонии Аполония (Созопол) и Одесос (Варна), както и в мегарската Месамбрия (Несебър). Едва през V в. пр. н. е. в годините след персийските войни тя се появява за първи път и в чисто тракийска среда. В началото интерес към атическите рисувани съдове, изглежда, проявява предимно тракийската аристокрация по долините на реките Хеброс (Марица) и Тонзос (Тунджа). Тази географска област е тясно свързана с Егея и още от тази епоха е отворена за гръцките влияния. Откритите съдове от северната, източната и южната част на страната са твърде малко.

● Обр. 1. Атическо пелике, Пловдив, Окръжен Археологически музей, инв. № 1812. Fig. 1. Pelikė atique, Plovdiv, Musée archéologique départemental, No d'inventaire 1812

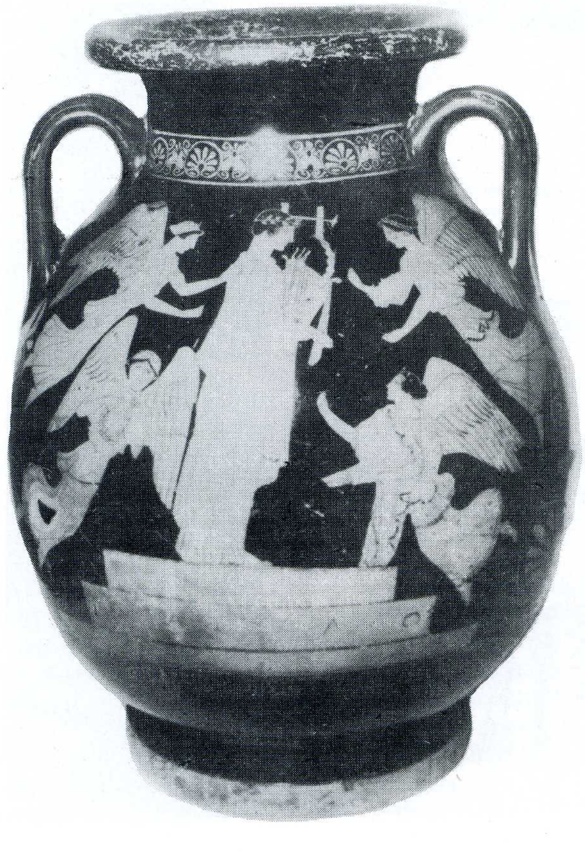

1

През IV в. пр. н. е. е засвидетелствано чувствително увеличение вноса на атическа керамика в понтийските колонии и едновременно с това много по-широкото ѝ географско разпространение в местна среда. Тя продължава да присъства в Горнотракийската низина и се появява в долините на реките Нестос (Места) и Стримон (Струма), като достига чак до Дунавската равнина. Тези съдове се намират в по-значително количество предимно край Понтийското крайбрежие в триъгълника, сключен между Аполония (Созопол) и Месамбрия (Несебър) и р. Средецка.

В погребалните комплекси на тракийската аристокрация за разлика от некрополите на гърците колонисти по Понтийското крайбрежие атическите рисувани съдове както през V в. пр. н. е., така и през IV в. пр. н. е. се намират сравнително в много малко количество. Тук в богатите гробници преобладават предмети от скъп метал, които са най-важната част в местния погребален инвентар; достатъчно е да се споменат например могилите при Дуванли[1] (V — началото на IV в. пр. н. е.) и могилата във Враца[2] (IV в. пр. н. е.). Но това намира логично обяснение в социално-културната действителност на Тракия и може да се тълкува като отражение на едно общество, което точно през V—IV в. пр. н. е. постига своя политически и икономически разцвет, ръководено от една все по-мощна аристокрация, чийто статус металните предмети по най-непосредствен начин могат да изразят.

В погребалния инвентар е включен съвсем скромен брой атически съдове с по-сложни иконографски схеми. През V — началото на IV в. пр. н. е. се срещат сюжети, свързвани с Дионисиевия свят (Брезово и Дуванли), Тезей (Дуванли), Диоскурите (Дуванли), музикални състезания (Брезово). палестрата (Брезово), пиршество (Сърневец), сцени от гинейкона (Дуванли). През IV в. пр. н. е. продължават да се срещат съдове с изображения на Дионисиевия свят (Балабанчево и Мезек) и на пиршество (Мезек), като едновременно се появяват и

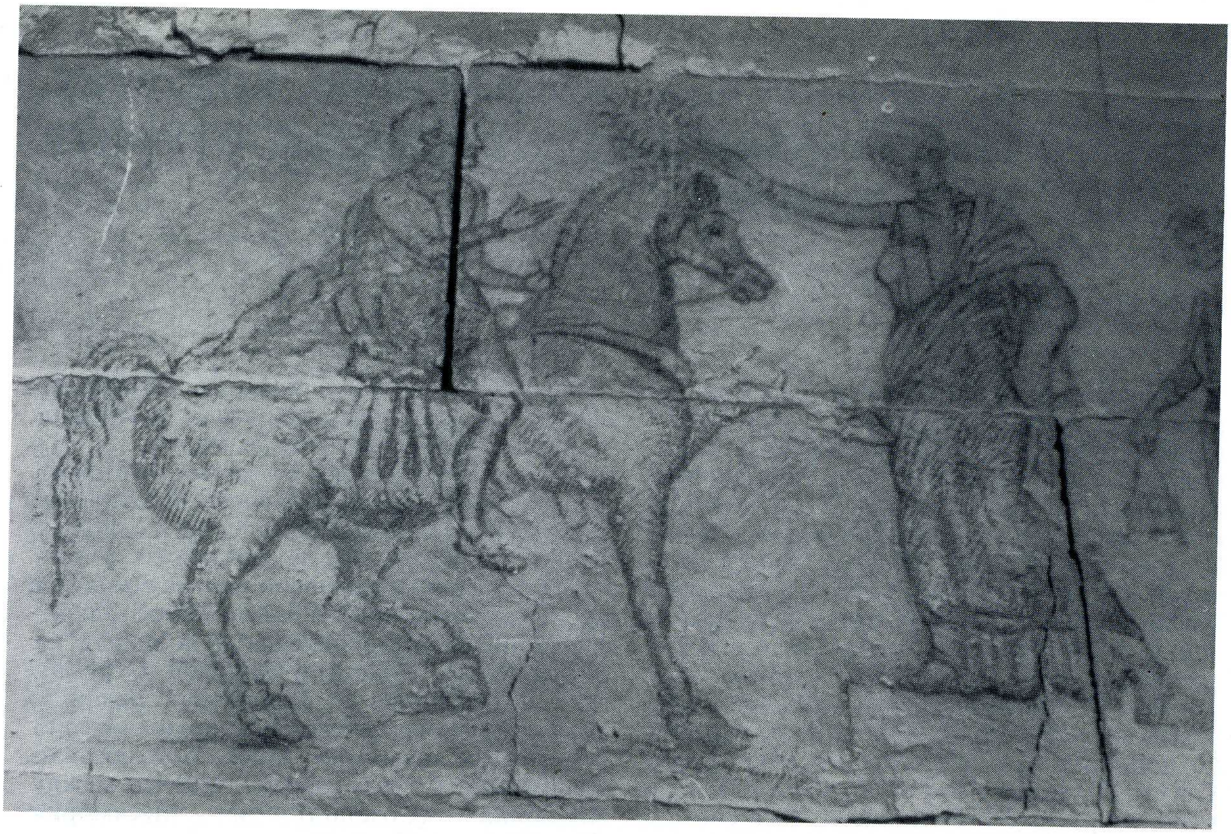

2

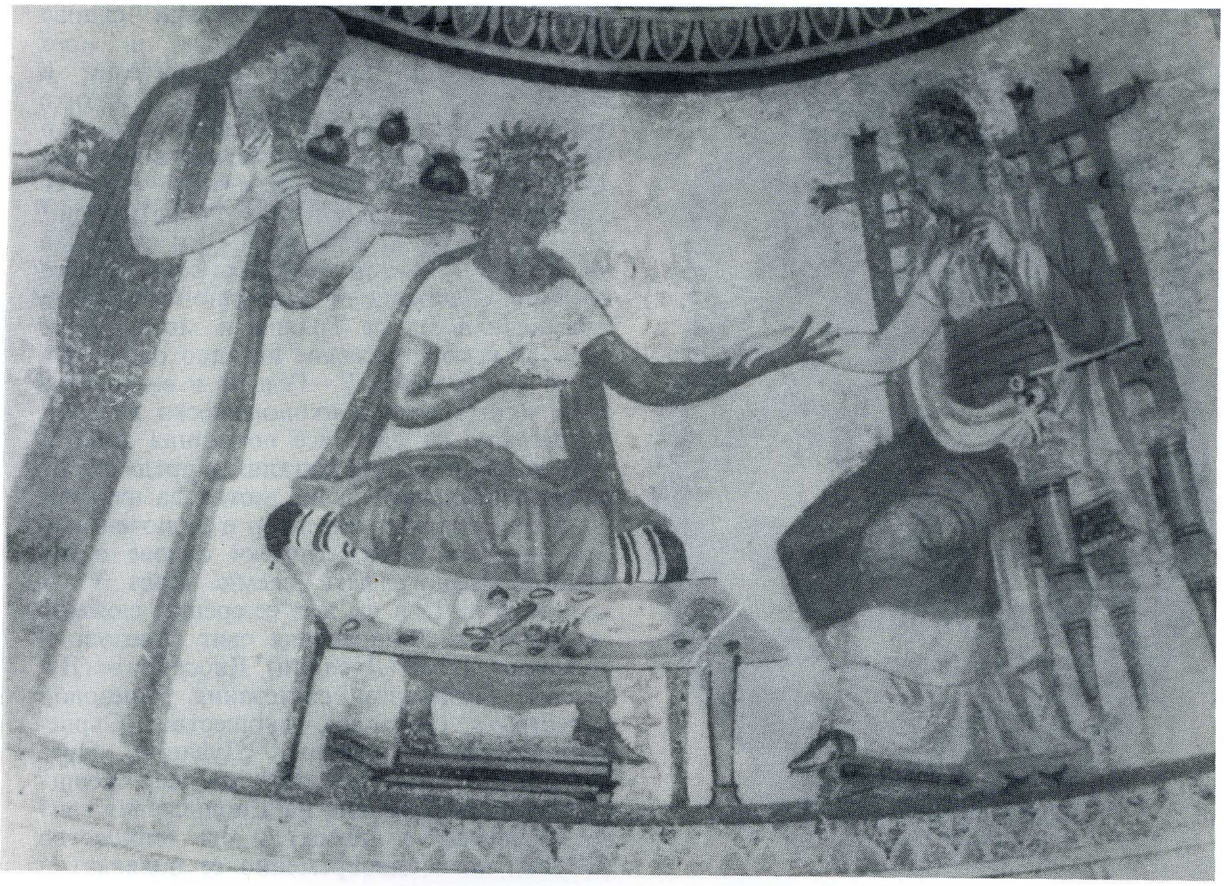

4

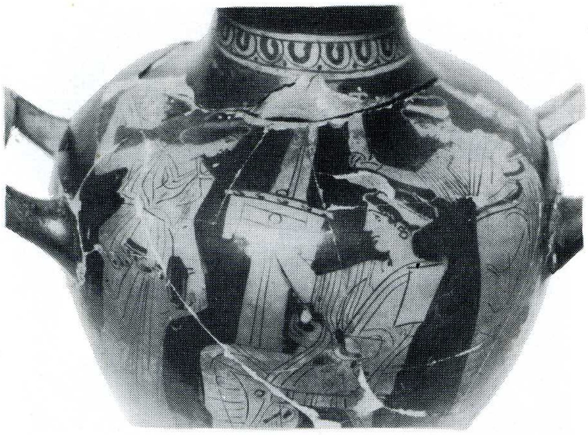

3

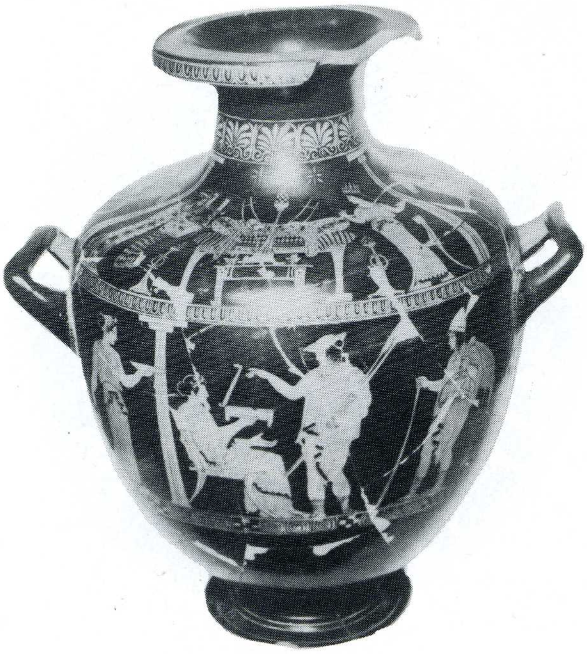

5

● *Обр. 2. Тракийската гробница до с. Свещари. Живопис в люнетката на централната погребална камера. Fig. 2. Tombeau thrace près du village Sveštari. Peinture dans la lunette de la chambre centrale funéraire*

● *Обр. 3. Атическа хидрия, Пловдив, Окръжен Археологически музей, инв. № 1528 (детайл). Fig. 3. Hydria attique, Plovdiv, Musée archéologique départemental, No d'inventaire 1528 (détail)*

● *Обр. 4. Тракийски гроб край гр. Казанлък. Фриз от централната гробна камера (детайл). Fig. 4. Tombeau thrace près de Kazanlăk. Frise de la chambre centrale funéraire (détail)*

● *Обр. 5. Атическа хидрия, Пловдив, Окръжен Археологически музей, инв. № 1527. Fig. 5. Hydria attique, Plovdiv, Musée archéologique départemental, No d'inventaire 1527*

други, свързвани с Аполон (Калояново) и Нике (Лазар Станево). Украсените съдове с геометрично-растителни елементи или стилизирани антропоморфни фризове са най-разпространените в тракийските погребения от V—IV в. пр. н. е. Присъствието на първата група съдове и преобладаването на другата е многозначително явление в рамките на местната културна обстановка и на фона на политическата и есхатологическата мисъл на траките. Тук ще се спра по-подробно на това обстоятелство, правейки опит да изтъкна кои са били критериите за избор на съдовете и всъщност каква е била ролята на атическата рисувана керамика в тракийския погребален контекст.

Наблюденията върху съдовете, които се откриват в местните гробове, показват, че може да се предложи една нова хипотеза, която обяснява присъствието на дадени гръцки иконографски схеми в тракийска среда. Очертава се всъщност група изображения, чиито иконографски схеми, изглежда, са във връзка с тракийските религиозни вярвания, отразени в погребалния ритуал, а именно увенчаването на китариста Алкимахос, теоксении на Диоскурите и на Аполон, част от дионисиевите сцени, пиршество. Нике на квадрига, които се свързват с основните идеи на обезсмъртяването и на хероизацията.

Червенофигурното пелике от Червенковата могила при Брезово е съд, направен по поръчка и предназначен за едно конкретно събитие в рамките на гръцките културни традиции — честване победите на китариста Алкимахос, спечелени на четири от най-важните състезания в Елада[3] (обр. 1). Продаден в Тракия вероятно от втора ръка (погребалният инвентар не съдържа никакви данни относно едно евентуално погребение на самия Алкимахос), той може да е играл нова специфична роля в този контекст. Иконографската схема напомня в известна степен сцени, изобразени върху редица паметници от Тракия: могат да се цитират например пръстенът от Брезово[4] и рисуваната сцена от централния люнет в гробницата при Свещари[5] (обр. 2). Те в тракийския погребален контекст се свързват с идеята за хероизацията на покойника[6], идея, ясно подчертана в Свещари, и освен това присъствието на погребално легло в едикула като че ли да се създаде впечатление за хероон. Същата роля може би се поема от гръцката схема китарист и победи, изобразени върху пеликето от Червенкова могила, т. е. предава се идеята за преминаването на погребания тук знатен тракиец чрез смъртта към по-висша форма на съществуване. Имайки предвид контекста, към който принадлежи, този съд би могъл да се тълкува като възможен пример за начина, по който дадена иконографска схема, свързана с една култура, може да функционира в друга културна среда, придобивайки ново съдържание чрез реинтерпретация.

Друг случай от изключително значение (от гледна точка на изображението) без съмнение е този от Башова могила при Дуванли[7]. Погребението е на важен представител на тракийската аристокрация, а в погребалния инвентар заедно с две атически червенофигурни хидрии са намерили място и прекрасни сребърни и бронзови съдове, с които са представени всички най-важни ритуални форми, включително и ритонът.

Върху една от хидриите (обр. 3) е изобразена сцена от типа, който обикновено се тълкува като гинейкон: господарка и слугини[8]. Интересно е да се отбележи, че в този случай съдът влиза в инвентара на мъжки гроб и освен това се намира в културен контекст, където голямо значение, както е известно, има образът на богинята майка (обр. 1). Не бих изключила следователно хипотезата, че жената, седнала в средата, с плод в едната ръка може да се приеме в случая като образ на богинята на плодородието. Колона, стол и кутия са елементи, които се срещат също така и върху втората хидрия[9] (обр. 5) като че ли се иска по този начин да се подскаже връзката между двете сцени и между двете женски фигури.

Групата, изобразена върху хидрията с по-богата украса (обр. 6), води до редица тълкувания: сцена на домашен живот[10], среща между един от Диоскурите и Леда или Елена[11], среща между Полиник и Ерифиле или Йокаста[12], Елена, Парис и Еней[13]. Последната хипотеза ми се вижда без съмнение най-вероятна, като се има предвид, че върху раменете на същия съд има теоксения на Диоскурите. Фактът, че образът на войника се е приемал в Гърция като образ на един от Диоскурите, на Полиник или Парис, жената като образ на Елена, Леда, Ерифиле или Йокаста може би не е имал съществено значение в тракийския погребален контекст. Както във фризовете при Свещарската и Казанлъшката гробница гръцките иконографски схеми биха могли да получат и тук ново, тракийско съдържание. Още един път имам предвид големите теми на местната есхатология и главно тази на хероизацията на покойника, изразена в тракийските стенописи от ранния елинистически период чрез схемата мъж и жена — хероизираният покойник и богинята майка, богинята на плодородието[14] (обр. 2 и обр. 4).

Теоксенията на Диоскурите, изобразена върху раменете на хидрията, подчертава още по-ясно факта, че присъствието на съда в гроба на тракийския аристократ не е случайно и че хидрията е в тясна връзка с местния погребален контекст (обр. 7).

Мистерите в Самотраки са тъкмо тези за възраждането на миста[15]. Връзките между култа на тези божества и тракийската аристокрация са засвидетелствани с надписи от елинистическата епоха в Севтополис и Калиакра. В Севтополис[16] се споменава и един храм, посветен на Великите самотракийски богове, до най-важната зала на двореца на Севт III. Надписът от Ка-

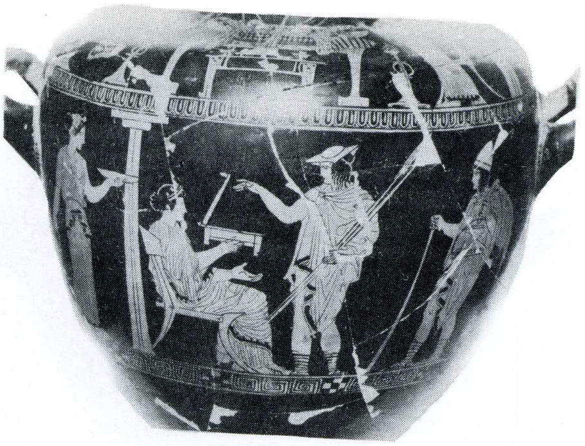

6

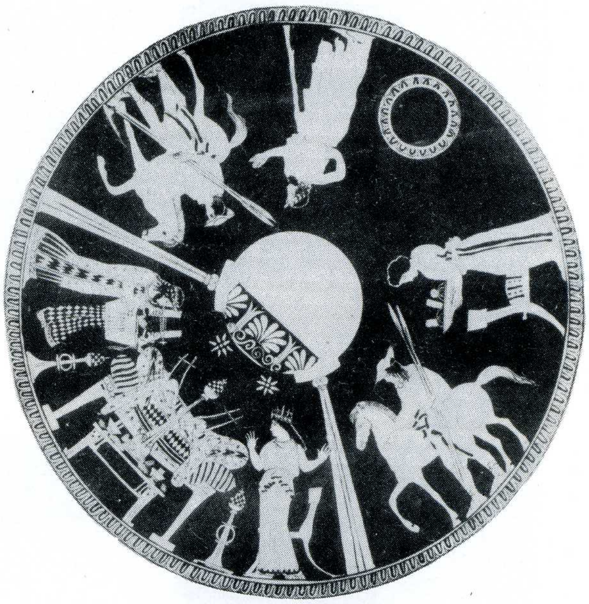

7

10

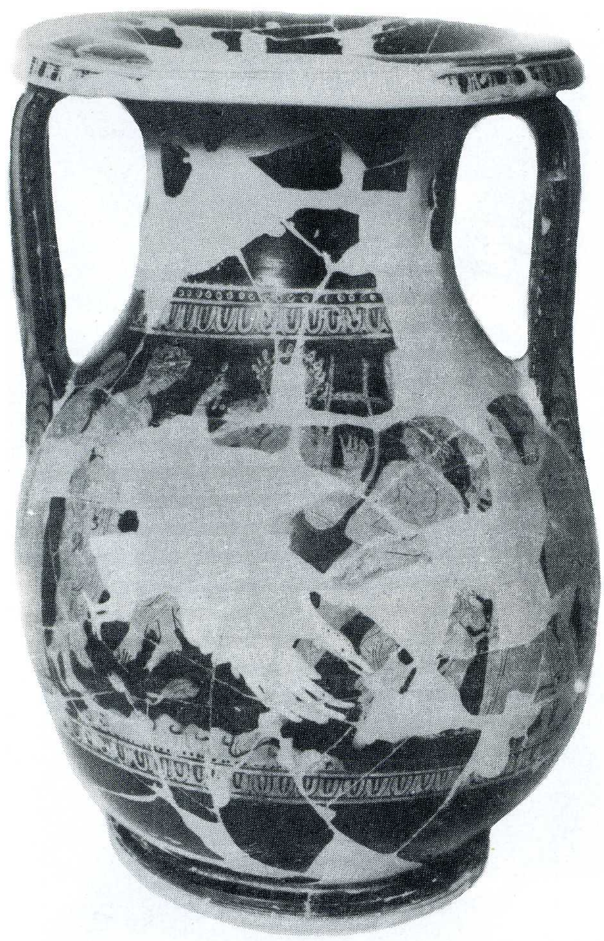

8

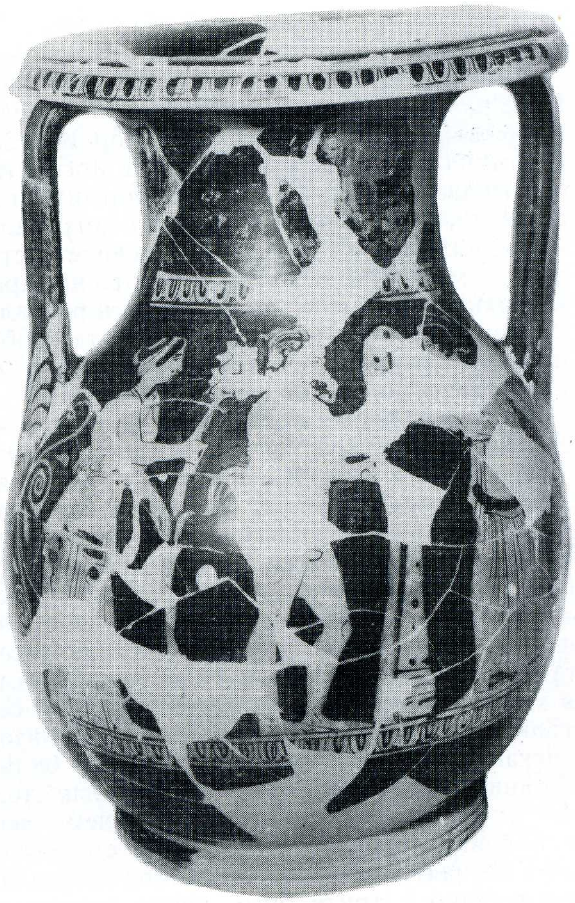

9

● *Обр. 6. Атическа хидрия, Пловдив, Окръжен Археологически музей, инв. № 1527 (детайл). Fig. 6. Hydria attique, Plovdiv, Musée archéologique départemental, No d'inventaire 1527 (détail)*

● *7. Атическа хидрия, Пловдив, Окръжен Археологически музей, инв. № 1527 (детайл). Fig. 7. Hydria attique, Plovdiv, Musée archéologique départemental, No d'inventaire 1527 (détail)*

● *Обр. 8. Атическо пелике, Сливен, Исторически музей, инв. № 541 (страна А). Fig. 8. Peliké attique, Sliven, Musée historique, No d'inventaire 541 (côté A)*

● *Обр. 9. Атическо пелике, Сливен, Исторически музей, инв. № 541 (страна Б). Fig. 9. Peliké attique, Sliven, Musée historique, No d'inventaire 541 (côté B)*

● *Обр. 10. Атически кратер, Ловеч, Исторически музей. Fig. 10. Cratère attique, Loveč, Musée historique*

лиакра[17] е посвещение от Антигон на Диоскурите спасители за царя на скитите Сариак.

Във връзка с есхатологическата мисъл на траките биха могли да се разгледат и съдове с изображения от цикъла на Дионис и на Аполон. Присъствието на част от дионисиевите сцени, засвидетелствани върху съдове в тракийските погребения, може да се обясни на фона на орфическата доктрина. Може би и предпочитанието на атическите иконографски схеми с тиас и танци на сатири и менади има своя смисъл; те в по-непосредствен начин са в състояние да изразят същността на дионисиевите мистерии — колективни и естетични.

Важен факт в могилата при Калояново е присъствието на пелике с епифания на Аполон Хиперборейски[18] (обр. 8). Сцената е свързана с култа в Делфи, с известната реформа, чрез която космологическите и моралните персонификации, Аполон и Дионис, се сливат в това светилище. На главната страна на съда Аполон е седнал върху лебед — атрибут, който го характеризира като слънчево божество, връщащо се от страната на хиперборейците. Предхождан от Хермес, той се появява на седмия ден от месец Бузиос на вярващите в светилището си в Делфи. Връзката с празника е подсказана от присъствието върху същото пелике, страна Б, на една Дионисиева сцена[19] (обр. 9).

Откриването на този съд в Тракия, страната, през която минават свещените дарове, изпратени от хиперборейците в Делфи (Херодот, 4. 33. 1.), е важно сведение за култа в тези земи[20]. Неговото присъствие в гробницата при Калояново може да се тълкува и като израз на вярата на тракийския воин в безсмъртието, в светлината и в слънцето, които Аполон въплътява, което е една от основните идеи на религиозната мисъл на траките и на орфизма[21].

Не е без значение също така присъствието в тракийския погребален инвентар и на схемите на пиршество (Сърневец — последната четвърт на V. пр. н. е.[22], Мезек — втората четвърт на IV в. пр. н. е.[23]) и на Нике на квадрига (Лазар Станево — втората четвърт на IV в. пр. н. е.[24]) (обр. 10). За угощения преди натрупването на могилата споменава Херодот (5. 8. 1.). Формите на съдовете, които влизат в богатите погребални сервизи от V—IV в. пр. н. е., свидетелстват за мястото, което пиршеството намира в рамките на тракийския погребален ритуал. В централния фриз на Казанлъшката гробница от ранната елинистическа епоха е изобразено подобно угощение (обр. 4).

Иконографската схема Нике на квадрига е позната в Тракия от Дуванли през V в. пр. н. е. и от Мъглиж през ранната елинистическа епоха. В Голямата могила при Дуванли тя е изобразена върху сребърна пластинка: Нике държи в ръката си венец[25] (обр. 11). В гробницата при Мъглиж[26] тя се вижда върху една амфора, нарисувана на фриза на източната стена на дромоса (фиг. 12). Присъствието на Нике на квадрига в местния погребален контекст може да се тълкува понякога като спомен за онзи „някакъв вид състезания“, които са били организирани след издигането на могилата, за да се осигури обезсмъртяването на покойника Херодот (5. 8. 1). Такъв е вероятно и случаят в Мъглиж, който бих свързала схематично с трите биги, които покриват целия свод на куполното помещение при Казанлъшката гробница[27] (обр. 13). Същата схема намира своето място в рамките на тракийската погребална символика и може би е свързана с култа към слънцето. Подсказва го и самият факт, че в гробниците на местната аристокрация са погребвани понякога колесници и коне — елементи на слънчевия култ, които са в състояние да осигурят безсмъртието на покойника[28]. Потвърждават го и други открития от същата географска област (дн. Северозападна България, Врачанско). Касае се за две местни метални канички, които от иконографска гледна точка са свързани с атическата схема Нике на квадрига, изобразена върху кратера от Лазар Станево, както и за светилище, свързано с култа към слънцето. Във Враца (Могиланска могила) върху една златна каничка (IV в. пр. н. е.) са изобразени две крилати квадриги[29] (обр. 14), а в Рогозенското съкровище върху сребърна каничка (IV в. пр. н. е.) — две квадриги, теглени от крилати коне[30]. В с. Лесковец има конкретни археологически данни за съществуването до тракийския некропол на светилище, т. е. за почитането на един слънчев погребален култ и следователно за връзката слънчев култ — вяра в безсмъртието на душата[31].

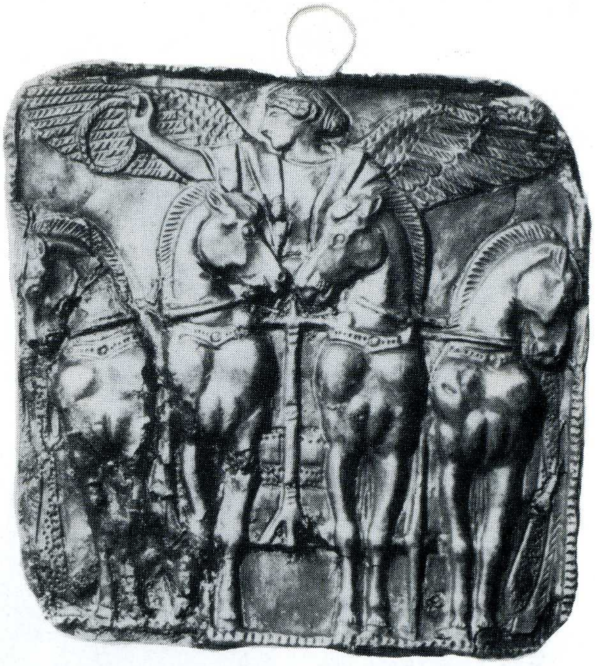
11

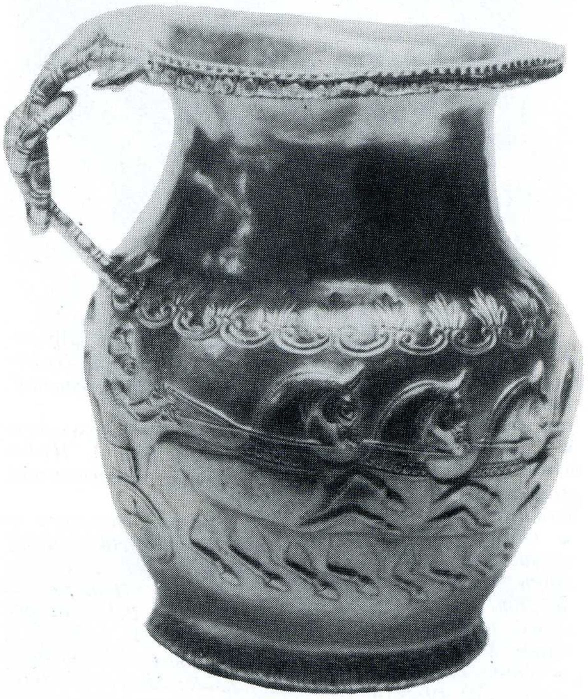
14

● *Обр. 11. Сребърна фиала, Пловдив, Окръжен Археологически музей, инв. № 1655. Fig. 11. Une phiale d'argent, Plovdiv, Musée archéologique départemental, No d'inventaire 1655*

● *Обр. 12. Тракийска гробница край с. Мъглиж. Фриз от централната гробна камера (детайл). Fig. 12. Tombeau thrace près du village Măgliž. Frise de la chamre funéraire centrale (détail)*

● *Обр. 13. Тракийска гробница край гр. Казанлък. Фриз от централната гробна камера (детайл). Fig. 13. Tombeau thrace pres de Kazanlăk. Frise de la chambre funéraire centrale (détail)*

● *Обр. 14. Тракийска златна кана, Враца, Исторически музей, инв. № 1391. Fig. 14. Petite cruche thrace d'or, Vraca, Musée historique, No d'inventaire 1391*

Въз основа на това, което самите иконографски схеми подчертават, може да се заключи, че е имало сравнително строг подбор на сюжетите, изобразени върху рисуваните атически съдове, предназначени

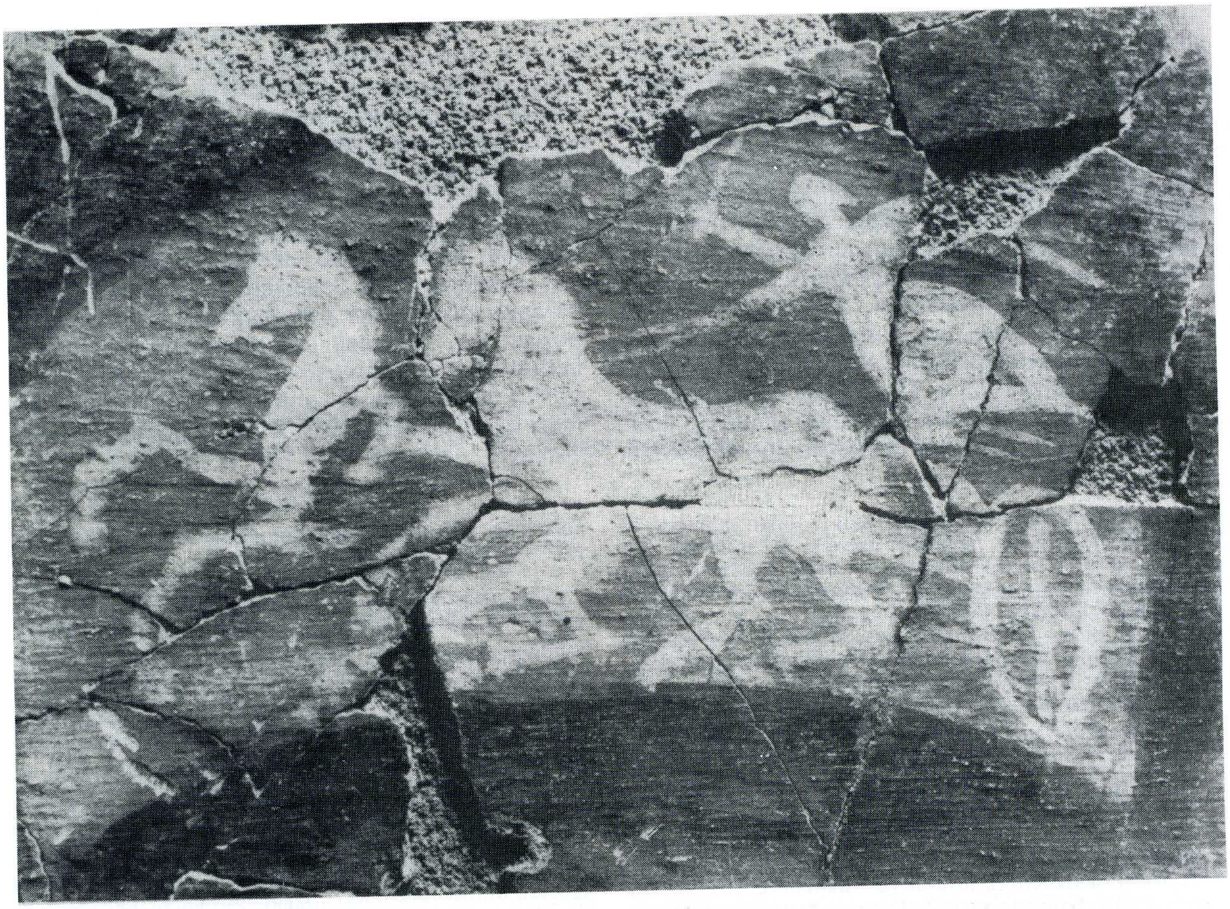

12

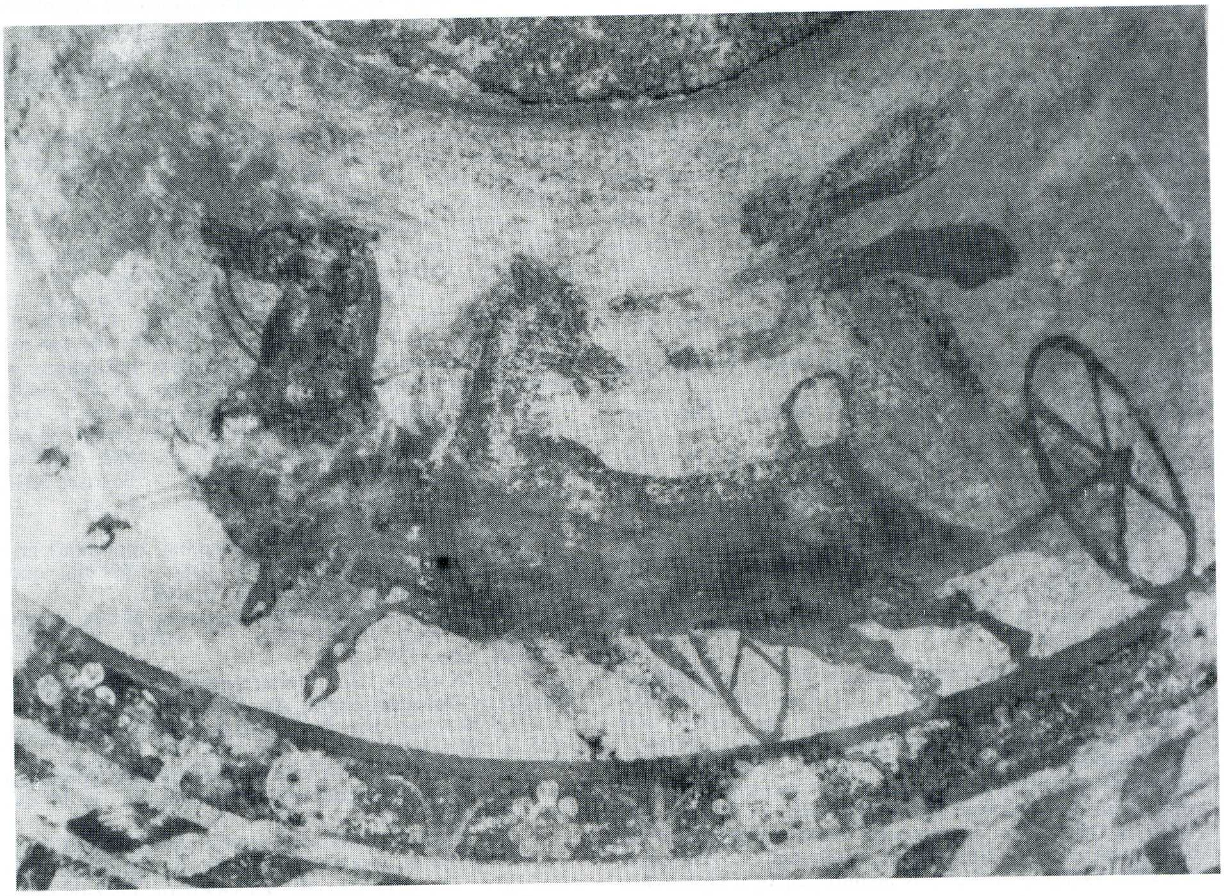

13

за погребалните комплекси. Големият брой атически съдове с геометрично-растителна украса или стилизиран антропоморфен фриз, изглежда, са представлявали интерес за траките по-скоро от гледна точка на формите и на утилитарната им роля в ритуала. Но има и други, с по-сложна композиция, с разказвателно съдържание, които, изглежда, са били избрани именно по отношение на възможностите, които предлагат във връзка с погребалния контекст. Пряко или чрез реинтерпретация те изразяват основните идеи на местната есхатология[32]. Те поемат всъщност през V и IV в. пр. н. е. една конкретна разказвателна функция, същата, която през ранната елинистическа епоха изпълняват стенописите в гробниците при Свещари, Казанлък и Мъглиж. Малкото количество и подборът на атическите иконографски схеми с разказвателно съдържание е явление, засвидетелствано в тракийските погребения както при керамиката, така и при металните вносни и местни съдове. То може да се свърже вероятно с по-общата проблема на приемането и на функциите на антропоморфния елемент в Тракия. Това намира обяснение във факта, че човешкият образ се появява в сравнително късен период в тракийското изкуство и се поставя почти единствено в зависимост от основните тези на политическата и религиозната идеология[33].

---

* Бих искала да изразя моята благодарност на Зл. Гочева, която любезно прочете и подобри моя текст, както и на Р. Станева и Г. Китов, на които дължа представените тук снимки. Статията е предадена за печат през есента на 1987 г.

[1] Б. Филов, Ив. Велков, В. Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934.

[2] Ив. Венедиков. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. — Археология, VIII, 1966, 1, с. 7 сл.; Б. Николов. Гробница III от Могиланската могила във Враца. — Археология, IX, 1967, 1, с. 11 сл.

[3] Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. — ИАИ, VIII, 1934, с. 7 сл., обр. 8—12; T. B. Webster. Potter and Patron in classical Athens. London, 1972, p. 49, 295 ff.; D. M. Robinson, E. J. A. Fluck. A Study of the Greek love-names. Baltimore, 1973, p. 78 f.

[4] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, табл. 209.

[5] A. Fol, M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The thracian tomb near the village of Svesthari. S., 1986, figs. 72—73.

[6] Ив. Маразов. За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари. — Изкуство, XXXIV, 1984, 4, с. 28 сл.; A. Fol, M. Chichikova. Op. cit., p. 118; Ив. Маразов. За изобразителния език на мита. — Изкуство, XXXVII, 1987, 2, с. 32 сл.; вж. също така и П. Делев. Раннотракийски погребални обичаи и вярвания (Автореферат на канд. дисертация). С., 1986, с. 26; За някои аспекти на хероизацията в древна Тракия. — Национална конференция „Изучаване на древността в българската наука (под печат).

[7] Б. Филов, Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 59 сл.

[8] Б. Филов, Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 79, табл. XV.

[9] Б. Филов, Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 73 сл., табл. XIV.

[10] Б. Филов, Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 78; J. D. Beazley. ARV^2, p. 1187.

[11] Б. Филов, Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 78.

[12] D. von Bothmer, M. Milne, J. D. Beazley. ARV^2, p. 1686.

[13] L. Ghali-Kahil. Les enlèvements et le retour d'Hélène dans les textes et les documents figurés. Paris, 1955, 157—158.

[14] Вж. бел. 6; вж. също така и В. Миков. Античната гробница при Казанлък. С., (1954, табл. XXVII—XXIX; Л. Огненова-Маринова. За централния сюжет и за авторството на стенописите на Казанлъшката гробница. — МПК, 1976, 2, с. 7 сл.; Essai de mettre en rapport Athénion de Maronée avec la peinture en Thrace vers la fin du IVe siècle avant notre ère. — Thracia, IV, 1977, p. 183 sq; Ив. Маразов. Към семантиката на стенописите от Казанлъшката гробница. — Изкуство, XXVIII, 1978, 7, с. 23 сл.; К иконографии и семантике росписей Казанлыкской гробницы. — Pulpudeva, II, 1976. С., 1978, с. 367 сл.

[15] А. Фол. Тракийският орфизъм. С., 1986, с. 153 сл.; Ив. Маразов. Каничката-ритон от Борово и култът към Кабирите. — Изкуство, XXXVI, 1986, 5, с. 47.

[16] Д. Димитров. Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. — Исторически преглед, XIII, 1957, 2, с. 67 сл.; друго сведение за култа в Севтополис: М. Чичикова. Антична керамика. — Севтополис, I. С., 1984, с. 83.

[17] М. Лазаров. Новооткрытая надпись Антигона за скифского царя Сариака. — ВДИ, CLXXIV, 1985, 3, с. 47 сл.; за култа покрай тракийското понтийско крайбрежие вж.: D. Pippidi. Scythica Minora. Bucureşti, 1975, с. 111.; Z. Gočeva. Quelques témoignages sur la religion thrace dans les „Argonautica“ d'Apollonios de Rhodes. — Pulpudeva, V, 1982. S., 1986, p. 74, n. 7.

[18] М. Чичикова. Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.). — ИАИ, XXXI, 1969, с. 82 сл., обр. 36—42.

[19] Вж. H. Metzger. Les Réprésentations dans la céramique attique du IVe siècle. Paris, 1951, 173—174, 182 s., 186 s.

[20] За култа на Аполон в Тракия вж.: Д. Димитров. Цит. съч., с. 67 сл.; J. Wiesner. Die Thraker. Stuttgart, 1963, 59—60; H. Kothe. Apollon, äthnokulturelle Herkunft. — Klio, LXII, 1970, p. 205 ff.; Z. Gočeva. Le culte d'Apollon en Thrace. — Pulpudeva, I, 1974. S., 1976, p. 221 sq.; M. Tačeva-Hitova. Zur Religionsgeschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit. — Pulpudeva, I, 1974, S., 1976, p. 236 ff.; Z. Gočeva. Le culte solaire chez les Thraces. — Pulpudeva, II, 1976, S., 1978, p. 34 ss; М. Тачева-Хитова. Култът на Аполон в Тракия. Проблеми (Проучвания върху историята на античните религии. VIII). — ГСУ ИФФ, LXXIV, 1980, с. 23 сл.; за Аполон Хиперборейски в Тракия вж. Z. Gočeva. Le mythe des Hyperboréens et le rivage thrace pontique. — Thracia Pontica, I, 1979. S., 1982, p. 207 sq.; А. Фол. Хиперборейският диагонал. — Векове, XIII, 1984, 6, с. 78 сл.; А. Фол. Орфизъм, с. 137 сл.

[21] А. Фол. Орфизъм, с. 147.

[22] Д. Цончев. Антична могилна гробница при Сърневец. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 60 сл., обр. 129—131; J. D. Beazley. ARV^2, p. 1685

[23] Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932—1933 г. — ИАИ, XI, 1937, 137—141, обр. 131—133.

[24] Г. Китов, К. Шалганов, И. Крайнов. Траките в Ловешки окръг. С., 1980, обр. 7.

[25] Б. Филов, Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 105 и табл. VIII.

[26] Г. Цанева, Л. Гетов. Тракийската гробница при Мъглиж. — Археология, XV, 1973, 2, с. 19 сл., с. 22, обр. 11.

[27] В. Миков. Цит. съч., табл. XXIII—XXIV.

[28] Ив. Венедиков. Цит. съч., 8—10; Б. Николов. Цит. съч., с. 11 сл.; М. Чичикова. Тракийска...,

с.46 сл., обр. 3; вж. също така и Z. Gočeva. Le culte solaire chez les Thraces. — Pulpudeva, II, 1976. S., 1978, p. 348; П. Делев. Раннотракийски..., с. 22; Ив. Маразов. Мит, ритуал и изкуство (царска идеология и изкуство в древна Тракия — V—III в. пр. н. е.) (Автореферат на докт. дисертация). С., 1986, с. 62 сл.

[29] Б. Николов. Цит. съч., 8—17, обр. 7—10.

[30] Б. Николов. Каните от Рогозенското съкровище. — Изкуство, XXXVI, 1986, 6, с. 23 и с. 25, обр. 157.

[31] Z. Gočeva. Le culte solaire, p. 343 sq., 348 с цитирана там литература; вж. също така и А. Фол. Орфизъм..., с. 37, 41 и 153 сл.

[32] Вж. Д. К. Раевский. Эллинские боги в Скифии? — ВДИ, CLI, 1980, 1, с. 49 сл.; Елинските художествени занаяти в Скития и Тракия. — Изкуство, XXXV, 1985, 2, с. 22 сл.; вж. също така и Ив. Маразов. За изобразителния..., с. 35.

[33] Ив. Маразов. Изображението на човека в паметниците на тракийската торевтика от V—IV в. пр. н. е. (Автореферат на канд. дисертация). С., 1975; Образ человека во фракийской торевтике 5—4 вв. до н. э. — Международная Конференция Античников Социалистических стран. Тезисы докладов. Ереван, 1976, с. 255; За изобразителния..., с. 26 сл.

La céramique attique peinte dans le contexte funéraire thrace. Observations sur les vases trouvés en Bulgarie

M. REHO

(Résumé)

L'étude a pour objet les vases attiques peints qui font partie de l'inventaire funéraire thrace ($\mathrm{V^e}$— $\mathrm{IV^e}$ s. av. n. ère.). L'étude met l'accent sur les schémas iconographiques prédominants qui sont envisagés dans le cadre de la situation culturelle locale et sur le fond de la pensée politique et eschatologique des Thraces. Une tentative est faite pour définir les critères du choix des vases et du rôle de la céramique attique peinte dans le contexte funéraire thrace.

Nous faisons les constatations suivantes: 1) Les récipients attiques peints du $\mathrm{V^e}$ et du $\mathrm{IV^e}$ s. av. n. ère., qui existent dans un contexte funéraire thrace, sont relativement peu nombreux. Les objets de métal précieux prédominent dans les riches tombeaux. 2) Parmi les récipients attiques peints on rencontre surtout ceux qui ont une décoration géométrique et végétale ou bien une frise anthropomorphique stylisée. Les récipients à composition plus complexe sont peu nombreux, mais semblent être choisis plus rigoureusement.

Notre hypothèse est que les récipients à décoration géométrique et végétale et à frise anthropomorphique stylisée intéressaient les Thraces surtout du point de vue de leurs formes et de leur rôle dans le rituel funéraire. Les récipients à composition plus complexe sont choisis en fonction de leurs possibilités d'exprimer, directement ou en les réinterprétant, les idées principales de l'eschatologie locale. Dans le contexte funéraire thrace du V—$\mathrm{IV^e}$ s. av. n. ère., ils ont une fonction narrataive précise, la même que celle des fresques de l'hellénisme tardif dans les tombeaux de Sveštari, de Kazanlăk et de Măgliž.

La petite quantité et le choix des schémas iconographiques attiques à contenu narratif est en rapport avec le problème général de la réception relativement tardive de l'élément anthropomorphique en Thrace, de même qu'avec la dépendance quasi totale de la représentation humaine par les grands thèmes de l'idéologie politique et religieuse.

Материали и съобщения

Развитие на къснобронзовата култура Балей-Орсоя в Северозападна България

ЛАМ ТХИ МИ ЗУНГ

През последния период на бронзовата епоха в обширната територия по двата бряга на средното течение на р. Дунав до устията на реките Искър и Олт се е развивал културен комплекс, известен под различни наименования[1]. Ние смятаме, че от гледна точка на съвременните проучвания този културен комплекс може да се означи като Балей-Орсоя-Кърна-Гърла маре.

От наблюденията и от анализа на материалите, открити в днешната територия на Северозападна България, особено по десния бряг на Дунав, е установена развита култура с характерни керамични форми и орнаменти с присъща символика за комплекса. В настоящата статия ще се спрем както на публикувани материали, получени чрез редовни и спасителни разкопки на праисторическите селища и некрополи при селата Орсоя, Ново село, Балей, Видинско, Остров, Градешница, Врачанско и др., така и на непубликувани материали от фондовете на Историческия музей — Враца и Градския исторически музей — Оряхово[2].

И в българските земи според наименованието на най-близкото селище или името на мястото, където е открита, тази култура е известна с различни имена[3]. Най-много материали от културата са придобити от археологическите разкопки на праисторическото селище до с. Балей, Видинско, и некропола при с. Орсоя, Михайловградско. Особено значение имат материалите от с. Балей, които са многобройни и разнообразни, а в същото време и много типични за тази култура. Затова смятаме, че най-основателното наименование за територията на Северозападна България е култура Балей-Орсоя.

Картата на разпространение на материалите от култура Балей-Орсоя показва, че на изток тя достига до р. Искър. Източно от тази река е известен само един некропол — при с. Асеново, Плевенско, който е споменат от В. Миков, но не са посочени конкретни находки. Като съпоставим тези материали с намерените по левия бряг на Дунав, става ясно, че по двата бряга на тази голяма река се е развивала една специфична къснобронзова култура. Колкото обаче се отива по̀ на юг от брега на реката, толкова повече различията се засилват. Доказателство за това са двата некропола при селата Галиче и Градешница, Врачанско[4]. Намерените съдове по форма и отсъствието на орнаментацията се доближават повече до южния културен кръг. Следователно можем да изкажем предположението, че предпланината служи като граница между две култури.

Съдейки по останките, открити при праисторическите селища при с. Ново село[5], с. Връв[6], с. Арчар, Видинско, на някои обекти от Врачанско[7] и особено от направените през последните години разкопки на праисторическото селище при с. Балей, Видинско[8], стигаме до заключението, че селищата губят характерната за по-ранните периоди компактност и са разположени обикновено близо до блата, извори и реки, в местности с плодородна почва и пасбища, като заемат по-широки площи.

Незначителният брой проучени селища от тази култура не ни позволява да дадем една по-пълна картина на типа и плана на селищата. Въпреки това според нас имаме основание да направим следните изводи:

—селищата, характерни за тази култура, са от открит тип;

— повечето са еднослойни, но се срещат и многослойни;

— липсват каквито и да било укрепителни съоръжения;

— селищата заемат голяма площ и са на по-големи разстояния едно от друго.

Измененията в поселищния живот се дължат на прогресивните промени в икономиката. Настъпилите промени са резултат може би и на новите обществени отношения, а именно окончателното консолидиране на териториално-съседската община[9].

Селищата от късния период на бронзовата епоха на културата Балей-Орсоя се отличават от тези от по-ранния период, както поради по-неустойчивата икономика — с преобладаване на скотовъдството в едни райони, а в други на земеделието, така и поради набезите на отделни групи степни племена нямат дълговременен характер. Те са възникнали на естествено укрепени възвишения[10].

За жилищното строителство разполагаме с ограничени сведения. Най-важни данни са получени от разкопките на селището при с. Балей. Жилищата от култура Балей-Орсоя не се отличават от тези на южния културен кръг и на съседните земи. В жилищното строителство наблюдаваме едно продължаване на традициите от поранните епохи. Жилищата са с правоъгълна форма, с дъговидно извита къса стена (апсида) и тип „мегарон". Дървените колове са с по-малки диаметри, но разстоянията между тях са по-къси. Тяхната конструкция е по-лека. Изграждани са от забити в земята дървени колове, преплетени с пръти и измазани с дебел слой глина, примесена със слама. В повечето случаи вътрешната преградна стена ги разделя на две помещения. Входът на жилищата е обърнат на различни страни. Те са имали двускатен покрив, покрит отгоре със слама или с други блатни растения.

Вътрешното устройство е било доста еднообразно. Във всяко жилище има пещ или огнище, зърнохранилища и хромели. При с. Балей е намерена мазилка, украсена със спирален мотив. Може би това е фрагмент от стена на пещ. Такива са известни и от други места[11].

Една от основните стопански дейности на носителите на култура Балей-Орсоя е било земеделието. Въпреки открития ограничен брой оръдия, предназначени за обработване на почвата, и на оръдия за прибиране на реколтата ние все пак можем да говорим за едно развито земеделие. За това свидетелства и местоположението на селищата, тъй като една от определящите насоки за характера на стопанството е тяхното местоположение, географските и природните ресурси, с които разполагат неговите обитатели. Във всяко жилище намираме останки, непряко свързани със земеделието.

Друг вид находки, които също свидетелстват за развитието на земеделието, са глинените антропоморфни фигурки, които се срещат и в селищата, и в некрополите. Повечето автори ги тълкуват като богиня, майка, богиня на плодородието. Основателно е мнението на А. Л. Щепински, според което соларните изображения свидетелстват за растящата роля на земеделието[12]. Орнаментацията на глинените предмети на тази култура се характеризира именно със соларните знаци.

Що се отнася до другите стопански дейности, като събирателство и лов, поради липса на материали трудно би могло да говорим по-подробно за тяхното развитие. По всяка вероятност те не са заемали важно място в стопанската структура.

Някои автори свързват жилищата с дъговидно извита (апсидна) стена със скотовъдството[13], но засега по този въпрос не разполагаме с конкретни данни. Може само да предположим, че населението тук се е занимавало и със скотовъдство. Вл. Думитреску даже смята, че е възможно скотовъдството да е играло главна роля в икономиката, но той не се аргументира достатъчно[14].

Вероятно населението се е занимавало и с риболов. Намирането на тежести за рибарска мрежа, на глинени модели на лодки и близостта на реките до селищата ни позволяват да стигнем до това заключение. Но това се отнася главно за селищата край Дунав.

Една от важните дейности на населението на тази култура според нас е транзитната търговия. Какви факти ни водят до тази мисъл? Преди всичко това е високото развитие на материалната и духовната култура. За създаването ѝ се изискват материални средства, работна сила, свободно време, опит, умение. Вероятно е съществувала една отделна група, която се е занимавала с такава дейност. За отделянето на тези средства и материали населението трябва да има повече богатства, повече средства за живеене. Тези богатства се добиват не само чрез традиционните производства като земеделие, скотовъдство и др. От своя страна земеделието и скотовъдството създават предпоставки за развитието на занаятчийски производства, за развитието на металургията. Бързото развитие на металообработването създава по-добри условия за разширяване на обмена на готовата продукция. Важна роля в това отношение за Северозападна България са играли такива комуникационни артерии като Дунав и неговите многобройни притоци. За това свидетелстват и многобройните глинени модели на лодки, известни от праисторическото селище при с. Ново село, некрополът при с. Орсоя и особено от селището при с. Балей[15]. Част от тях свидетелстват за практическата дейност, свързана с плаването по реките и в известна степен с риболова. Както изтъкват други изследователи, в целия културен комплекс Балей-Орсоя-Кърна-Гърла маре се чувства силно южно влияние. Един от пътищата за културни влияния е чрез Черно море по р. Дунав и по други реки[16]. Някои чужди учени също изтъкват важната роля на реките. Според тях те са главната магистрала, свързваща

Севера и Юга[17]. Имаме всички основания да смятаме, че транзитната търговия е допринесла много за развитието на взаимоотношенията и обмена на идеи между Егейския свят и ареала на култура Балей-Орсоя.

Намерените в селищата при с. Еница, с. Фурен, Врачанско, и Враца калъпи за отливане на оръдия на труда и оръжия заедно с откритите метални предмети в селищата говорят за наличието на развито бронзолеярство и за съществуването на местна металургия в този район[18]. Калъпите са от затворен тип. Открити са и такива, в които са изрязани повече форми. Бронзовите предмети са разнообразни. Най-многобройни са кухите брадви, които са характерни за късната бронзова епоха, бронзови сърпове, длета, ножове, мечове, върхове за стрели. В праисторическото селище до с. Балей са открити и много накити.

Освен данните за металургията в голяма част от проучените селища е установено и наличието на редица други производства в самите селища — на каменни, кремъчни, костни и рогови оръдия на труда и оръжия[19].

Най-типично и най-характерно за тази култура е развитието на грънчарството. Глинените предмети и глинените съдове на тази култура се отличават рязко от другите къснобронзови култури. Те се характеризират преди всичко с добрата техника на изработване и изпичане и с изключително богата врязана или щампована украса.

Керамичните съдове на култура Балей-Орсоя могат да бъдат разпределени в две групи. Първата група се състои от дебелостенни съдове. Тестото им не е добре пречистено и е с много примеси. Те са еднообразни по форма, с бедна украса — и то главно релефна. За разлика от тях съдовете от втората група са по-фини и богато украсени, разнообразни по форма и вероятно при тяхното моделиране са използвани грънчарски кръгове или калъпи. Това личи най-добре от симетричността във формите на някои урни и съдове. Повечето са снабдени с дръжки, които са прилепвани или прикрепвани чрез пробиване на стените. Освен често срещания орнамент от резки и канелюри в много случаи се използва техниката на набождане и отпечатване. Често се среща и прилагането на няколко техники при изпълнение на орнаменталната композиция. Орнаментацията се е извършвала с помощта на костни и дървени инструменти и глинени щампи[20] или тръстикова пръчка. Острията на тези инструменти са имали в повечето случаи две или три сечения. В някои случаи са използвани и назъбени колелца. Почти всички орнаменти са запълнени с бяла материя.

При украсяване на съдовете орнаментите са разполагани така, че дъното, тялото и шийката на съдовете представляват отделни декоративни зони. При някои форми само част от съда е украсена. При други украсата обхваща съда почти изцяло.

Формите на съдовете от тази култура са разнообразни. Разграничени са урни, кантаросовидни съдове, чаши, киатоси, купи, паници — похлупаци, двойни съдове — солници, и други.

Типични за култура Балей-Орсоя са т. нар. камбановидни антропоморфни фигурки, по-голямата част от които са богато украсени. Те представляват стилизирани човешки фигури. Публикуваните досега глинени фигурки от ареала на култура Балей-Орсоя си приличат и са от една група. По своята форма и украса те, се отнасят към фаза III а, б на източната група на антропоморфната пластика от бронзовата епоха в Подунавието (по типологията на З. Летица). Авторката нарича тази култура Корбово-Гърла маре-Кърна[21]. Някои глинени фигури от Балей със своята реалистичност при изображението на лицето, ръцете, косите и др. може би принадлежат към II фаза.

В научната литература съществуват три мнения за произхода на тези човешки фигури. Според първото мнение антропоморфната пластика през бронзовата епоха от ареала на Подунавието има Егейски произход[22]. Второто мнение е, че тези идоли са свързани със старата неолитна и халколитна пластика от тази област[23]. Повечето от авторите поддържат третото мнение, според което фигурките имат местни корени, но са силно повлияни от юг[24].

По въпроса за предназначението и функцията на тези идоли също съществуват различни мнения[25]. Повечето автори смятат, че антропоморфната пластика представлява основно женско божество, въпреки че нейната природа все още не е ясно определена. Ал. Бонев е на мнение, че тези фигури представляват жрици на Слънцето или пък са богини от типа на критските „богини със змиите"[26]. Ние сме склонни да приемем мнението, че тези фигурки по своя външен облик и украса нямат местни корени. Те са се появили под влияние на егейската антропоморфна пластика. Но искаме да изтъкнем, че, от друга страна, тези идоли носят в себе си аналогичната функция като тези от неолита и халколита и именно в тях е отразена идеята за култа към плодородието. В същото време (с промените и обогатяването на религиозните вярвания) в тях е изразен и култът към Слънцето, който е широко разпространен и познат в целия културен комплекс, към който се отнася и култура Балей-Орсоя. За изследването и изясняването на духовния живот важно значение има т. нар. култова сцена от некропола при с. Орсоя. Засега тя е единствена и каквито и да са предположенията за смисъла, скрит в нея, култовата сцена по всяка вероятност е израз на религиозните вярвания на тогавашните хора и е свързана с култа към плодородието и култа към Слънцето. Глинените модели на култови брадви и на лодки допълват представата ни за идеологията на населението от разглежданата култура.

Украсата е един от основните елементи в общото оформление на това високоразвито керамично производство. Най-често срещан мотив е спиралата в разнообразни варианти. Според тяхното предназначение орнаментите могат да се систематизират в три групи:

1. Орнаменти с чисто декоративно значение. Те се срещат във всички типове глинени съдове и глинени предмети.
2. Орнаменти, които изобразяват лицето, ръцете, косите, накитите и дрехите. Тези орнаменти се срещат само върху глинени човешки фигури.
3. Орнаменти, които изразяват определена символика, свързана с религиозните вярвания и знанията на хората за природата. Те се срещат върху някои типове глинени съдове и върху глинени предмети и идоли.

Разкопките на некропола при Кърна[27], Орсоя[28], Градешница[29] и случайно намерените предмети от други некрополи[30] ни дават доста ясна представа за погребалния ритуал. В ареала на култура Балей-Орсоя погребалният обред е трупоизгаряне. Гробните дарове са разнообразни. Обикновено това са различни глинени съдове, глинени предмети и идоли. Характерно за погребалния обичай е предварителното счупване на идоли или съдове[31]. Поради липса на каквато и да е стратиграфия и непълното публикуване на погребенията с материали от Орсоя не можем да направим по-определени изводи по отношение на имуществената и социална диференциация на погребаните. Някои автори смятат, че присъствието на глинени фигури, на водни птици, открити заедно с бронзови предмети в някои от гробовете, вероятно свидетелстват за по-високото социално положение на погребания[32]. Заслужава внимание и тълкуването на някои погребения от Орсоя и най-вече погребение № 178, в което една урна е плътно поставена върху друга. Според повечето изследвачи това е израз на култа към богинята майка[33]. Според тях същият религиозен и идеологически замисъл е заложен и в т. нар. етажни урни. А двойният идол от погребение № 148 от Орсоя се смята от Ал. Бонев за изображение на бременна жена и е свързан с творческото начало[34]. Ал. Фол предполага, че това е израз на второто семантично равнище на минойската култура и е забележителен паметник на двойката богини — майка — дъщеря[35]. Многобройните антропоморфни глинени фигурки и други култови предмети показват, че в тази култура съществува развит култ към мъртвите и точно определени погребални обичаи.

Въпросът за абсолютното датиране на култура Балей-Орсоя поради непубликуването на много от материалите стои открит. Намерените в Балей някои форми глинени съдове от ранножелязната епоха и тези от некропола при с. Козлодуй ни навеждат на мисълта, че краят на тази култура достига до ранната желязна епоха. За изясняване на произхода и развитието на тази култура от особено значение са както местните традиции, така и контактите със синхронните ѝ култури — Разкопаница-Асеновец (Южна България), Тей и Вербичоара (Румъния) и др. Силното влияние на микенската култура е отразено в орнаментацията на глинените съдове и глинените предмети, а също така и на антропоморфните статуетки и глинените модели на двойни брадви.

Проблемът за произхода на културата Балей-Орсоя е тясно свързан с проблема за произхода на големия културен комплекс, към който тя принадлежи. Н. Тасич смята, че културата Сцеремле е послужила за основа при формирането на културната група Дубовац-Жуто Брдо-Кърна[36]. Вл. Думитреску изказва мнението, че култура Кърна-Гърла маре е тясно свързана с двете големи панонски групи на културата с инкрустирана керамика, открита в Унгария[37], но подчертава и важното значение на културата Вучедол и Периам-Печика[38].

Въпросът за етническата принадлежност на носителите на култура Балей-Орсоя също така е тясно свързан с въпроса за произхода на големия културен комплекс. Изказани са различни мнения. В. Миков смята, че носителите на тази култура са мизи и дарданци[39]. Вл. Думитреску предполага, че към средата на II хил. пр. н. е. не може да се говори за ясното разграничаване на две етнически групи — траки и илири. Голямо значение според автора има древната доиндоевропейска основа, която се представлява от ранноенеолитното население[40]. Въз основа на незначителните останки от изгорели кости от некропола при Кърна румънските антрополози са изказали предположението, че повечето от погребаните в урни са индивиди от грацилен, източносредиземноморски тип[41].

Тук искаме да изтъкнем мнението на Ал. Фол, че като носител на определена материална и духовна култура античният етнос се оформя под влиянието на три основни фактора: етнодемографско и социално-икономическо развитие, автохтонно население, миграцията на новите етнически елементи и взаимнокултурни отношения, осъществени между и чрез съседите[42]. Ние сме на мнение, че това е напълно валидно и за носителите на култура Балей-Орсоя. По-нататъшните проучвания ще дадат възможност да се проследят този процес и ролята на отделните фактори.

[1] Vl. Dumitrescu. Necropola de incineratia din epoca brozului de la Cîrna. Bucureşti, 1963, p. 386; S. Morintz. Contribuţii arheologice la istoria Thracia lor timpuri, I. Bucureşti, 1978, 28—40; B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić. Praistorija Voivodine. Novi sad, 1974, 229—233; В. Миков. Материали от последния период на бронзовата епоха от Северозападна България. — Археология, XII, 1970, кн. 3, с. 48.

[2] По сведения на Б. Николов, на когото изказвам сърдечна благодарност. Във фондовете на Историческия музей — Враца, и Градския исторически музей — Оряхово, се пазят непубликувани материали от с. Хърлец, Оряхово, Лесковец и Селановци.

3. В. Миков. Цит. съч.; Ал. Бонев. Някои характерни черти на духовния и общественживот на тракийските племена през късната бронзова епоха. — Thracia Antiqua, 9. С., 1980, с. 146.

[4] Б. Николов. Некрополът от късната бронзова епоха при с. Градешница, Врачанско. — ИМСЗБ. Т. II. С., 1978, 19—27; материалите от некропола при с. Галиче не са публикувани и се съхраняват в Историческия музей — Враца. По сведение на Б. Николов.

[5] В. Миков. Цит. съч., с. 49.

[6] Пак там, с. 49.

[7] Б. Николов. Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско. — Археология, VI, 1964, кн. 2, 69—77; Сведенията за селището от късната бронзова епоха при с. Градешница, Врачанско, ни даде Б. Николов, за които му благодарим сърдечно.

[8] G. Il. Georgiev. Die Erforschung der Bronzezeit in Nord-West-Bulgarien. — Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. chr. Band. I. Berlin. 1982, 187—202. Материалите от селището при с. Балей се намират в Историческия музей — Видин, и в Националния исторически музей — София. Разкопките се ръководят от Р. Катинчаров (София) и А. Йоцова (Видин).

[9] К. Йорданов. Гетика. Държава и общество. — Изкуство, кн. 4. С., 1983, с. 6.

[10] Р. Катинчаров. Проучвания на бронзовата епоха в България (1944—1974). — Археология, XVII, 1975, кн. 2, с. 4.

[11] J. Bouzek. The Aegean, Anatolia and Europe Cultural Interrelation in the Second Millenium. B. C. Praha. 1985, Fig. 33, p. 71.

[12] А. Л. Щепинский. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма. — СА, 1961, кн. 2, с. 222.

[13] J. G. P. Best, Nanny M. W. de Vries. Eine bronzezeitliche Kultur mit Apsishäusern in den Niederbanden und ihre Bezeichungen. — Pulpudeva, 3, 1978, 325—332.

[14] Vl. Dumitrescu. Op. cit., p. 333.

[15] Материалите се намират в Окръжния исторически музей — Видин, и Националния исторически музей — София.

[16] Ал. Бонев. Некоторые проблемы Фракомикенских отношений. Actes du IIe congrès international de Thracologie. Bucureşti. T. I, 1980, p. 72.

[17] S. Marinatos. The Minoan and Mycenean Civilisation and its Influens on the Mediterranean and Europe. — Atti del VI congresse internationale delle scienze prehistoriche e protostorice. I. Roma, 1962, p. 167.

[18] Б. Николов. Находки от края на бронзовата епоха във Врачанско. — Археология, XVI, 1974, кн. 1, 41—49, обр. 1, 7 а, б, 9а.

[19] В Историческия музей — Враца, се намират каменни бойни брадви-чукове.

[20] Непубликувани материали от Историческия музей — Видин.

[21] Z. Letica. Antropomorfne figurine bronzanog doba u Iugoslavii. Beograd, 1973, 39—47, T. XII$_{2-5,7-10,6}$; T. XIII; T.XIV T.XV; T.XVI; T.VIII$_{2,3,4}$; T.XIX$_{2}$.

[22] M. Vasić. Zuto Brdo. — Starinar, 1970, 47, p. 150; D. Berciu, E. Comşa. Sapaturile archeologice de la Balta Verde si Ctogosu. Materiele II. Bucureşti, 1956, p. 225. Vl. Dumitrescu. Op. cit., p. 354.

[23] M. Seper. Viesnik nrvats kogarheolokog drustva. Zagreb, 1934—1944, p. 48. G. Chile. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929, p. 287.

[24] M. Hoernes. Urgeschichte der bildenden Kunst n Europa. Wien, 1925, p. 140; V. Hofiller. Idol od Ilovace iz Dalia. — VHAD, XV. Zagreb, 1928, p. 225.

[25] M. Vasić. Op. cit., p. 150; D. Berciu, E. Comşa. Op. cit., p. 225; Vl. Dumitrescu. Arta preihistorică in România. Editura mediriane. Bucureşti, 1974, p. 506; Z. Letica. Op. cit., p. 70.

[26] Ал. Бонев. Някои характерни черти..., с. 150.

[27] Vl. Dumitrescu. Op. cit., p. 317.

[28] Тр. Филипов. Некрополът от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско. С., 1976, 5—7.

[29] Б. Николов. Некрополът от късната бронзова епоха..., 19—27.

[30] Б. Николов. Селища и некрополи..., 69—77.

[31] Тр. Филипов. Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. — Археология, 1974, кн. 2, с. 12.

[32] D. Gergova. Thracian Burial Rites of Late Bronze and Early Iron age. — IV конгрес по Тракология. Roterdam. 1984 (под печат).

[33] Ал. Фол. Символично погребение от Казичене, Софийско. — Изкуство, XXV, 1975, кн. 3—4, с. 12.

[34] Ал. Бонев. Някои характерни черти..., с. 150.

[35] Ал. Фол. Цит. съч., с. 12.

[36] N. Tacić. Neue Ergebnisse in der Erforschung der Frühen und Mittleren Bronzezeit im Jugoslawischen Donauraum. — Südosteuropa..., p. 261.

[37] Vl. Dumitrescu. Op. cit., p. 333.

[38] Ibidem.

[39] В. Миков. Цит. съч., с. 59.

[40] V I. Dumitrescu. Op. cit., p. 333.

[41] Ibidem, p. 308.

[42] Ал. Фол. Политическа история на Тракия (края на II хил. пр. н. е.). С., 1972, с. 157.

Développement de la culture de l'âge du bronze récent Baleï-Orsoïa en Bulgarie du Nord-Ouest

LAM THI MI ZOUNG

(Résumé)

La culture de l'âge du bronze récent Baleï-Orsoïa en Bulgarie du Nord-Ouest fait partie du grand ensemble culturel Baleï-Orsoïa-Kărna-Gărla Mare, qui se développait au cours de l'âge du bronze récent sur les deux rives du cours moyen du Danube jusqu'aux rivières Iskăr et Olt. Pendant cette période les habitats perdent leur compacité caractéristique des plus anciennes périodes et sont d'un type découvert, le plus souvent à une assise, situés dans des contrées fertiles. Dans la construction locative on observe la continuation de la tradition des époques plus anciennes. Les activités économiques importantes des porteurs de la culture sont l'agriculture, la pêche, le commerce de transit. Il y a des données également concernant la métallurgie. Les plus typiques et les plus caractéristiques de la culture Baleï-Orsoïa sont les produits céramiques — vases richement ornés, petits vases zoomorphes, figurines anthropomorphes à symbolique solaire correspondante. La cérémonie funèbre est la crémation. La question de la datation absolue de la culture reste en suspens, mais certaines trouvailles de Baleï et de la nécropole près de Kozloduj autorisent à admettre que sa fin atteint à l'âge du fer tardif.

Митът за Ифигения в паметник от долината на Средна Струма

ТОТКО СТОЯНОВ, ДИМИТРИНА БЪЧВАРОВА

В Градския исторически музей — Петрич, се пази част от статуйка на елен, изработена от бял ситнозърнест мрамор. Тя е открита при теренни обхождания в м. Кожух, североизточно от с. Мулетарово, където се намират останките от голям античен град.

Запазено е тялото на животното. Липсват главата с горната част от шията, почти целите предни крака и задните от основата на бутовете надолу. От запазеното се вижда, че статуйката е представяла елен с добре развито тяло, с изпънати задни крака и извита нагоре и малко вдясно (за него) стройна шия. Под корема на животното е запазена част от подпорка с правоъгълно сечение, със заоблени ръбове. В това състояние фрагментът има височина 0,23 м, дължина 0,31 м и ширина 0,085—0,095 м (обр. 1 а—в).

Поставянето на подпорката не в средата на корема, а по-близо до задните крака на животното и лекият ѝ наклон към тях подсказват, че еленът е бил представен стъпил само на задните си крака и укрепен с подпорка. Към такива заключения води и наблюдението върху голямата следа от допир с друго тяло върху левия заден крак на елена. Тя има приблизително елипсовидна форма и надлъжната ѝ осева линия сключва остър ъгъл с оста на тялото на животното. Острият ръб на разлома в горния край на следата, издаващ се над хълбока на елена, подсказва също, че тялото, с което той е бил неразделно цяло, се е извисявало над него. Тези наблюдения ни дават основание да предположим, че еленът е част от статуарна група. Фактът, че еленът се явява като един от най-характерните атрибути в иконографията на Артемида (Диана), ни подтикна към търсене на евентуални паралели за възстановка на статуарната група. Анализът на огромната група паметници на античното изкуство, представящи Артемида (респ. Диана)[2], ни насочи към идеята, че с голяма доза вероятност еленът от античния град при с. Мулетарово е бил част от статуарна група, представяща момент от мита за жертвоприношението на Ифигения. Допълнителни аргументи за търсенето на възстановката на групата именно сред паметниците на култа на Артемида са многобройните му свидетелства в долината на Средна Струма и от мястото на античния град при Мулетарово.

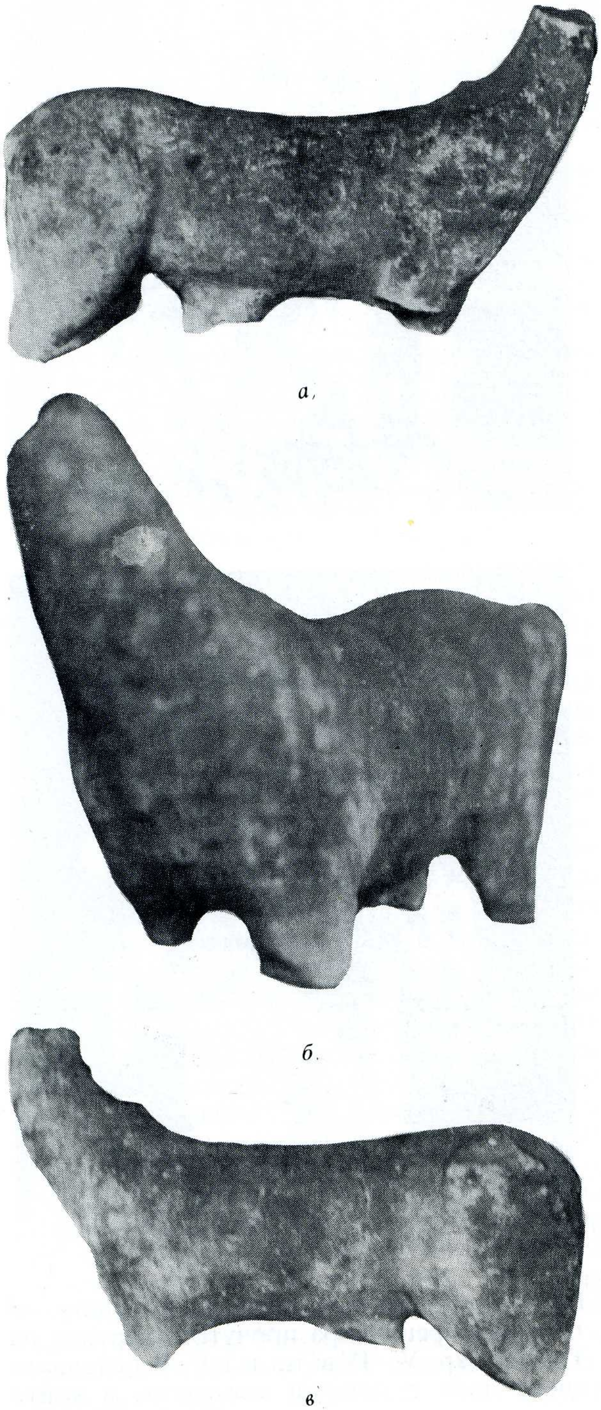

● *Обр. 1 а—в. Фрагмент от мраморна статуйка на елен от античния град при с. Мулетарово, Благоевградско. Fig. 1 а—в. Fragment de statuette de serf en marbre de la ville antique près du village Muletarovo aux alentours de Blagoevgrad*

При това именно оттук е известен първият публикуван у нас оброчен релеф, представящ митът за Артемида и Актеон. По-късни изследвания показаха, че този мит е бил третиран и в други релефи от областта[3].

Митът за Ифигения, тясно свързан с троянския цикъл, е сред най-популярните в гръцката митология, извор на творчески търсения за много антични писатели, поети, ваятели и художници. Както и други митове, и той е известен в различни версии. Според най-популярната от тях Ифигения, дъщеря на Агамемнон и Клитемнестра, трябвало да бъде принесена в жертва на Артемида, за да се укроти гневът ѝ и тя да пусне благоприятни ветрове, за да отплуват ахейските кораби от пристанището Авлида към Троя. Ифигения била доведена в Авлида и в последния момент, когато жрецът Калхас се готвел да забие ножа в гърлото на девойката, Артемида се смилила и заменила на жертвеника Ифигения с елен. В други версии животното било мечка или бик. След това богинята отвела девойката в Таврида, където тя станала нейна жрица. В различните извори се лансират различни причини за гнева на Артемида. Има различия и в подробностите на мита. Той все още не фигурира в поемите на Омир. За него се предполагат данни в „Каталога на жените“ на Хезиод, в епическата поема на Стазин (VII в. пр. н. е.) „Киприя“, у Стезихор и Пиндар, но трайно митът влиза в гръцкото изкуство, след като бил разработен от великите трагици Есхил, Софокъл и Еврипид. Едноименни трагедии „Ифигения“ написали Есхил и Софокъл, но те не са достигнали до нас. Запазени са двете драми на Еврипид „Ифигения в Авлида“ и „Ифигения в Таврида“. Митът бил разработван по-късно и през елинистическата епоха в александрийската школа от римските трагици Ений, Невий, Пакувий и Акций, както и от Овидий в „Метаморфози“. Освен широкото разпространение в гръцкия свят митът за Ифигения намерил прием в паметниците на изкуството в Средна Италия още от края на IV в. пр. н. е., както и в късноетруското изкуство, в изкуството на късната Римска република, а после, както митът за Актеон и много други, в изкуството на цялата империя[4].

Моментът на принасянето в жертва на Ифигения започнал да се представя още в паметниците на гръцкото класическо изкуство. С оглед на интерпретацията на нашия паметник ще откроим различните варианти на представянето или загатването само на замяната на девойката с елена. Тук трябва да се подчертае, че именно това е животното, което се е наложило в паметниците на античното изобразително изкуство. В по-общите съчинения най-известният и най-често цитиран паметник е фреската от „Дома на трагическия поет“ в Помпей от I в. н. е. Специалистите са единодушни, че това пано репликира прочутата картина на Тимант (кр. V—IV в. пр. н. е.)[5]. В основната сцена долу е показан моментът, в който

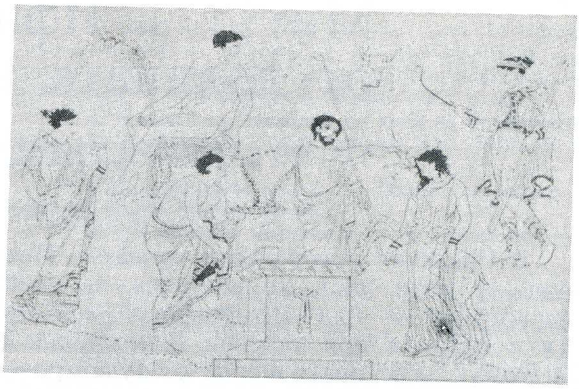
2

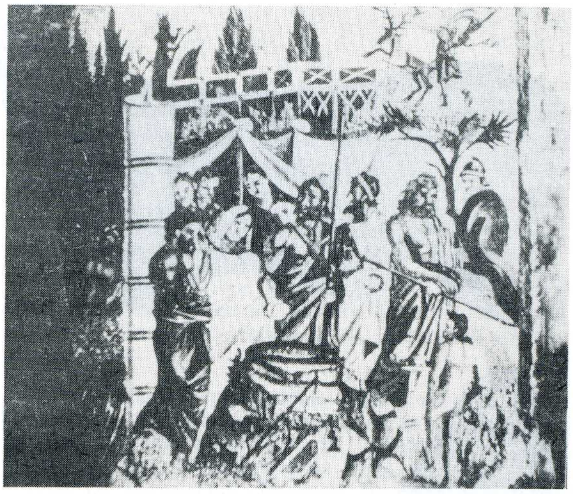
4

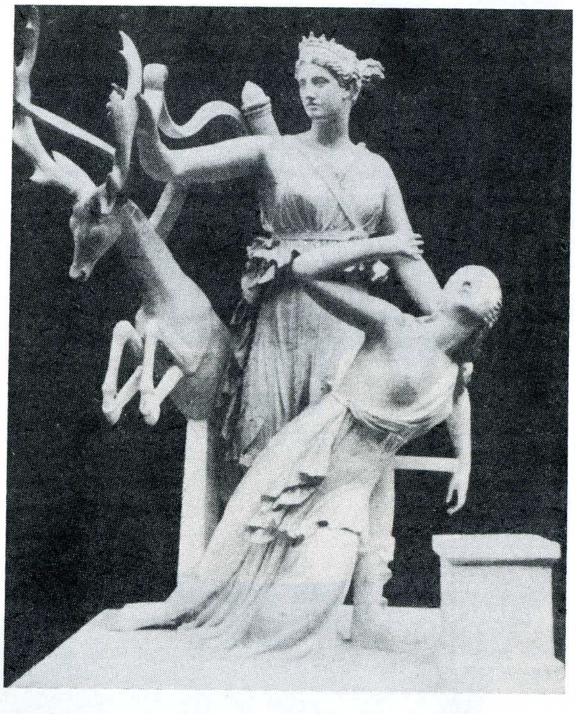
5

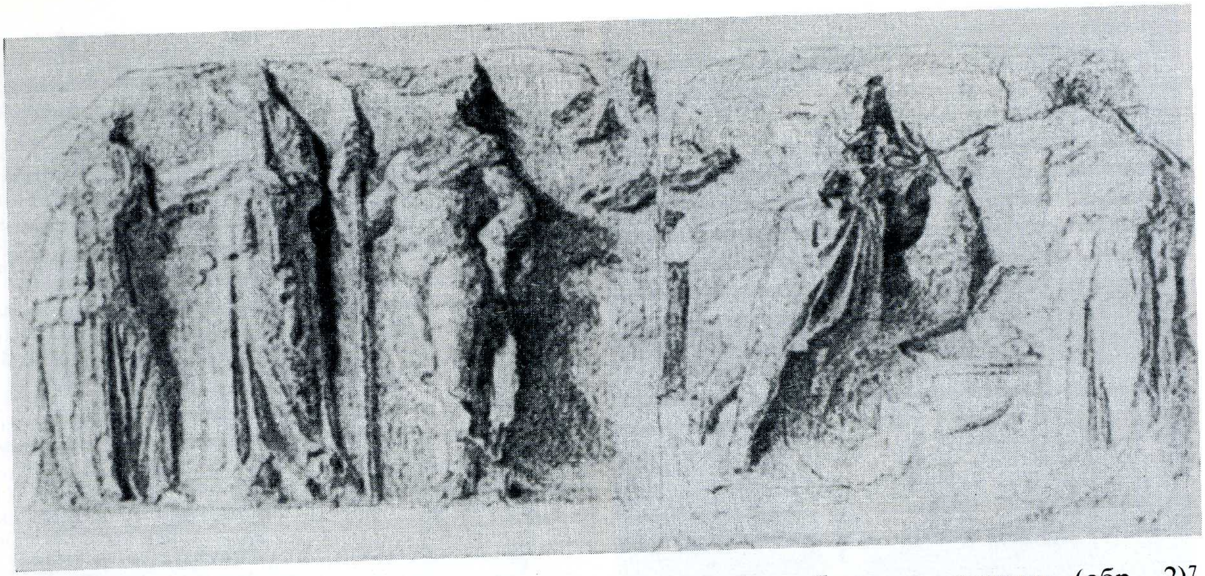

3

- *Обр. 2. Сцена от мита за Ифигения върху апулийски кратер от втората четвърт на IV в. пр. н. е. Fig. 2. Scène du mythe d'Iphigénie sur un cratère d'Apulie du deuxième quart du IVe s. av. n. ère*
- *Обр. 3. Жертвоприношението на Ифигения. Релеф от Термесос от елинистическата епоха. Fig. 3. Holocauste d'Iphigénie. Relief de Termossos, de l'époque héllénistique*
- *Обр. 4. Жертвоприношението на Ифигения. Мозайка от Ампуриас, Испания, от римската императорска епоха. Fig. 4. Holocauste d'Iphigénie. Mosaïque d'Ampurias, Espagne, de l'époque impériale romaine*
- *Обр. 5. Жертвоприношението на Ифигения. Статуарна група от Рим (Глиптотека Ни Карлсберг, Копенхаген) от I в. пр. н. е. Fig. 5. Holocauste d'Iphigénie. Groupe statuaire de Rome (Glyptothèque Ni Karlsberg, Gopenhague) du I*er s. av. n. ère

носят Ифигения към жертвеника, а горе вляво (в ефира) тя препуска върху елен срещу обърнатата към нея Артемида. Долу вляво, на втори план, се вижда статуя на Артемида Фосфорос с две факли върху висока поставка. Сложната символика на композицията явно е била напълно разбираема за древните. В тази картина замяната не е представена, а фигурират моментът пред жертвения акт и след това отвеждането вече на Ифигения към Таврида. Тази особеност, вероятно присъща и на оригинала, изглежда, съответствува на косвения начин на отразяване на чудотворната замяна, характерен за версиите на Есхил, Софокъл и Еврипид. Там тя също само се загатва и трябва да се подразбира. В по-късните литературни произведения този сюблимен момент се описва вече по-директно, за да чуем от Овидий, че Диана „със сърна заменила микенката недоловимо“[6]. Редица паметници на изобразителното изкуство от IV в. пр. н. е. нататък представят замяната на Ифигения с елена. Върху апулийски кратер от втората четвърт на IV в. пр. н. е. зад пристъпващата към жертвеника Ифигения се вижда елен, опрял вече предните си крака на жертвеника, а Калхас протяга нож, т. е., в момента, в който жрецът замахва, животното вече заменя девойката. Горе вдясно Артемида наблюдава сцената (обр. 2)[7]. Моментът, в който еленът е стъпил с предни крака върху олтара и бива принесен в жертва, е представен в един релеф от елинистическата епоха от Термесос (обр. 3)[8]. Интересна е сцената при една мозайка от римската епоха от Ампуриас, Испания. Артемида (респ. Диана) не наблюдава отстрани, а е подкарала елена към мястото на жертвоприношението (обр. 4)[9]. И докато тук все пак непряко се внушава замяната, извършена от богинята, в патетичната, монументална статуарна група от Копенхагенската глиптотека Артемида е уловила с едната ръка поваленага към малък жертвеник Ифигения, а с другата води за рогата елена-ерзац (обр. 5)[10]. Този паметник произхожда от Villa Spitoever в Рим и се датира към средата на I в. пр. н. е., но някои детайли подсказват, че скулпторът, представител на класицизма, е познавал добре и е заложил в творбата си елементи от паметници на гръцкото изкуство от края на V—IV в. пр. н. е.

Етапите на реконструкцията на тази статуарна група и детайлите ѝ, представени в изследването на Фр. Студничка, дават възможност да сравним нашия паметник с тази група. И там под корема на елена поблизо до задните му крака има подпорка. Полите на пеплоса на Артемида и тялото на елена са също плътно съединени, но малко по-напред от задния крак на животното[11]. Важно е да се посочи, че следата от съединяването на двата персонажа — при дрехата на богинята, е също елипсовидна и наклонена по вертикалата напред. Такава е била и върху тялото на елена, но тази част от Копенхагенския паметник не е открита (обр. 6)[12]. Могат да се посочат и други сходства в сравняваните паметници. В основата на врата на елена от Мулетарово отгоре има издатина — остатък от подпорка. Такава подпорка на шията, но поставена малко по-горе свързва ръката на Артемида

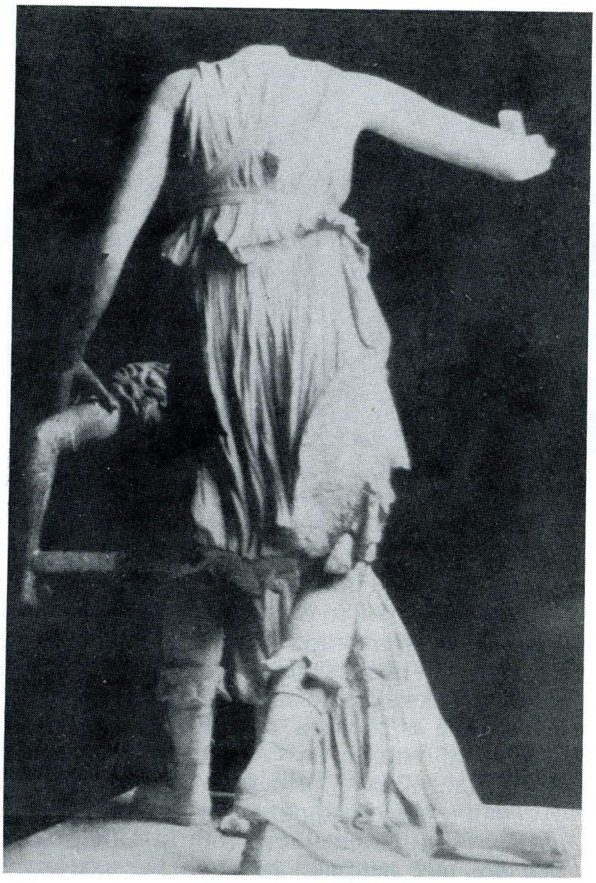

6

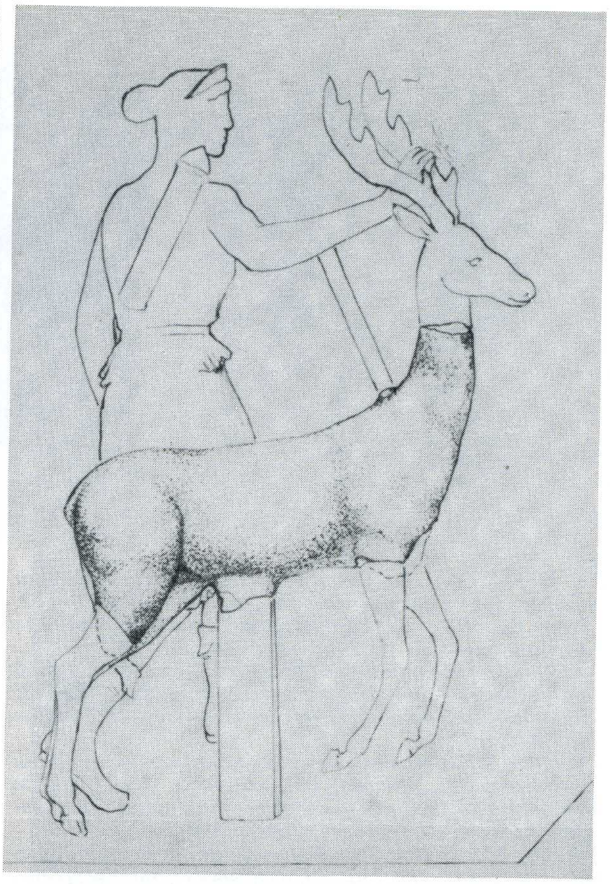

7

● *Обр. 6. Статуарна група от рим (детайл). Fig. 6. Le groupe statuaire de Rome (détail)*

● *Обр. 7. Графична реконструкция на статуарната група от Мулетарово. Fig. 7. Reconstruction graphique du groupe statuaire du village Mouletarovo*

с елена в групата от Копенхаген (вж. обр. 5 и 6). И там еленът е извил леко надясно шията си, както бе отбелязано за нашия паметник (ср. обр. 1 б). От изложеното дотук може с голяма доза сигурност да се предположи, че статуарната група от античния град при Мулетарово е представяла елена и Артемида приблизително както при групата от Копенхаген (обр. 7). По какъв начин е била представена Ифигения и дали е имало жертвеник, при липса на други фрагменти от цялата статуарна група е трудно да се каже[13]. От друга страна, нашата увереност в правдоподобността на предложената интерпретация се подсилва от факта, че освен посочената мозайка от Испания сюблимният момент от мита за Ифигения е бил представен и в други паметници на провинциалното римско изкуство. Такава сцена се идентифицира в стенопис, открит в Магдаленсберг, в Каринтия — Австрия (провинция Норикум)[14]. От светилището на Юпитер Долихен в Рим е известна скулптурна група, която е доста близка по композиция до тази от Копенхагенската глиптотека, и въпреки че фигурите на елена и Ифигения тук са доста по-дребни в сравнение с богинята, а тя е с факла, Е. Симон предполага, че нейният създател е познавал групата от Копенхаген. Паметникът се датира към средата на II в. от н. е.[15] Това ни насочва към вероятната дата за създаването и на паметника от Средна Струма — времето на Антонините, когато в най-голяма степен се разпространява из цялата империя модата да се копират известни оригинали от класическото и елинистическото изкуство. На една датировка към средата или втората половина на II в. от н. е. не противоречат и пластическите качества на паметника. Независимо че е доста очукано, вижда се, че тялото на елена е много грижливо изработено, с вярно предадени форми и пропорции. Плавните преходи и меките очертания на отделните части от тялото издават работата на скулптор, следващ класическия пластически канон.

Трудно е на базата на запазеното да се определи мястото на създаване на статуарната група — в местно ателие или такова с по-големи възможности в някой от големите градове на провинция Македония или в Гърция. Не е възможно по-прецизно да се определи мястото на паметника. Със своята вероятна височина (при предложената реконструкция) около 0,5—0,6 м тази интересна статуарна група е могла да се намира в светилище (или храм) на Артемида, в обществена сграда или открито обществено място и в богат частен дом.

[1] Вж. Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ ФФ, LIV, 3, 1959/1960, 207—208; Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. — ГСУ ФИФ, LIII, 1, 1959, 361—449; Л. Зарева. Два надписа от античния град при с. Мулетарово, Благоевградски окръг. — Археология, 1983, 3, 29—33; M. Domaradzki. Ogražden and Strumešnica valley in the second half of the First Millenium B. C. — In: The Lower Strumešnica valley in prehistoric, ancient, and early medieval times. Kraków, 1983, p. 48.

[2] L. Kahil. Artémis. — Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC). Zürich-München, II, 1984, 618—753, No 1—1451 ill.; E. Simon. Diana. — LIMC, II, 1984, 792—849, No 1—360 ill.

[3] Д. Дечев. Култът на Артемида в областта на Средна Струма. — ИАИ, XIX, 1955, 95—109; Антични паметници от българските земи. — ГНМ, VII, 1942, с. 55, № 2, обр. 27; Хр. Данов. Антични паметници от България. — ГНМ, VI, 1932—1934, с. 154, 156, № 11, 13—14, обр. 119, 121; Ив. Велков. Археологически материали. — ГНМ, VI, 1932—1934, с. 96, № 18—19, обр. 88; В. Велков. Един античен град в долината на Средна Струма. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 150, № 6, обр. 13; Й. Илиев. Антични паметници от Мелник. — МПК, 1967, 1, 4—5, обр. 1; Н. Николов. Новооткрити паметници от Сандански и околността му от римската епоха. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 288, № 1—3, 5—7, обр. 5—10; Б. Цветков. Два новооткрити паметника от областта на Средна Струма. — МПК, 1973, 4, 15—16, обр. 2; Ат. Милчев. Цит. съч., 369—370, табл. VI, обр. 1—2; Я. Младенова. Новопостъпили оброчни паметници в Археологическия музей в София. — Археология, 1963, 4, с. 27, обр. 1—2; L. Kahil. Op. cit., No 210; S. Düll. Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. München, 1977, No 59, Abb. 16; Освен посочените паметници в НАМ София, ОИМ Благоевград, ГАМ Сандански, ГИМ Петрич и музейната сбирка в гр. Кресна се съхраняват още около двадесет непубликувани релефа на Артемида от областта на Средна Струма. За паметниците, третиращи мита за Актеон, вж. Ат. Милчев. Култът на Актеон по долината на Средна Струма. — Археология, 1961, 1, 41—47; Т. Стоянов. Митът за Артемида и Актеон в оброчни релефи от Тракия (II—III в.). — Археология, 1980, 1, 27—33.

[4] L. Kahil. Op. cit., No 1373—1381; E. Simeon. Op. cit., p. 837, No 336—341; G. Giglioli. L'arte Etrusca. Milano, 1935, tav. $CCCV_1$; Н. Сорокина. Стеклянный бокал с именем Ифигении из Пантикапея. — В: Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М., 1979, 17—25.

[5] Fr. Studniczka. Artemis und Iphigenie. Marmorgruppe aus Ny Carisbrg Glyptothek. Leipzig, 1926, p. 50, Abb. 32; А. Чубова. Античная живопись. М., 1966, с. 73; E. Simon. Op. cit., p. 847, No 48.

[6] Met. XIII, 34. Преводът по Г. Батаклиев. Овидий. Метаморфози. С., 1974.

[7] L. Kahil. Op. cit., No 1373 lit.

[8] Fr. Studniczka. Op. cit., 47—48, Abb. 30.

[9] Ibidem, 49—50, Abb. 31; E. Simon. Op. cit., No 339.

[10] Fr. Studniczka. Op. cit., 46—140, Abb. 24—28; L. Kahil. Op. cit., No 1374; E. Simon. Op. cit., No 337.

[11] Fr. Studniczka. Op. cit., 31—42, Abb. 27.

[12] Ibidem, Abb. 18.

[13] Според E. Simon. Op. cit., 837—838, No 337, реконструкцията на Фр. Студничка е приемлива, но дали трябва да има олтар отдясно, зависи от функцията, отредена на елена — дали той ще отведе Ифигения в Таврида както при фреската от Помпей, или ще бъде принесен в жертва вместо девойката. Според нас на фона на представените паметници, щом еленът се води по този начин от богинята, то той ще бъде замяната и следователно, за да се изрази този момент, жертвеникът е нужен в композицията.

[14] E. Simon. Op. cit., p. 837 lit.

[15] Ibidem, No 338.

Le mythe d'Iphygénie dans un monument de la vallée du Strymon moyen

T. STOJANOV, D. BAČVAROVA

(Résumé)

Dans le présent article est publié un fragment de statuette de serf en marbre, découvert au lieu dit „Kozuh", près du village Muletarovo, aux alentours de Blagoevgrad, où est localisée une ville antique. A la base des parallèles avec des monuments de l'art gréco-romain représentant des moments du mythe d'Iphigénie, on propose la reconstruction du fragment comme partie d'un groupe statuaire qui illustre le moment quand Artémis substitue la jeune fille juste avant d'être offerte en holocauste. Le monument est daté vers le milieu de la seconde moitié du IIe s. de n. ère.

Надгробен паметник от Никополис ад Иструм

ИВАН ЦЪРОВ

През 1983 г. бе разкопана част от декумана, фланкиращ от юг комплекса на агората, непосредствено срещу южния вход[1]. При почистването на уличната настилка направи впечатление по-светлият цвят на един от блоковете. Оказа се, че това е част от надгробен паметник с релефи и надпис.

На това място още в античността се е наложил ремонт на уличната настилка вероятно вследствие на земетресение[2]. Една от плочите, които заемат централната част на платното и покриват канала за отпадъчни води, е пропаднала в него. Изглежда е било невъзможно или ненужно възстановяването ѝ в първоначалното положение. Поради това образувалата се дупка е била запълнена с фрагменти от капители, колони и пръст. Върху част от нея на нивото на околните плочи е бил поставен откритият блок с лицевата страна надолу. Ремонтът е бил извършен, след като каналът е загубил функционалното си предназначение. Това е станало преди последните застроявания, когато върху декумана е изграден зид на кал[3]. Откритата сред архитектурните детайли монета[4] датира ремонта в началото на V в.

Паметникът представлява блок от дребнозърнест мрамор с неправилна трапецовидна форма и максимални размери 111,5 × 26,5 см (обр. 1)[5]. Средната му част е заета от фронтон с акротерий. От вътрешната страна раменете му са със зъборез. В центъра на тимпана е предадена Горгона, чието лице е обезличено (обр. 2). Под главата ѝ в двете посоки излизат стилизирани вейки. Над раменете на фронтона са изобразени две морски божества — тритони[6]. Силните мускулести тела преминават в тройноизвити спираловидни опашки, завършващи с рибя перка. Между тялото и опашката имат поличка от водорасли. Нейното изобразяване има за цел да скрие неограничното свързване на човешкото тяло с рибята опашка[7]. В едната си ръка държат корабно весло, а с другата раковина, която надуват[8]. Това са много често срещани атрибути[9]. Главите им са обезличени и чертите на лицата не личат. Като представители на морския тиаз, свързан с погребалните функции, тритоните са изобразявани върху много гробни паметници[10] и саркофази[11]. Срещат се и като бронзова пластика[12], макар и по-рядко. Релефът на паметника е нисък, изработен с голяма вещина (обр. 3 а, б).

Горната основа и странѝците на блока са обработени грубо с длето, следите от което са се запазили като нарези. Долната е добре загладена. По нея освен скосяването се наблюдава и неправилно по форма отчупване, което показва, че паметникът е продължавал с неизвестна релефна композиция. Допускаме, че това е била сцена на „погребално угощение“. Такива сцени се срещат много често при надгробните паметници от Черноморското крайбрежие[13]. Отделянето на разглеждания блок от останалата част на паметника и страничните скосявания, които са повредили началото и края на редовете на надписа, са били извършени при неговото вторично използване в неизвестен строеж, откъдето е взет и използван за трети път при ремонта на улицата.

Под фронтона е разположен латински надпис в три реда с височина на буквите два сантиметра (обр. 4):

● Обр. 1. Надгробен паметник от Никополис ад Иструм. Fig. 1. Monument tumulaire de Nicopolis ad Istrum

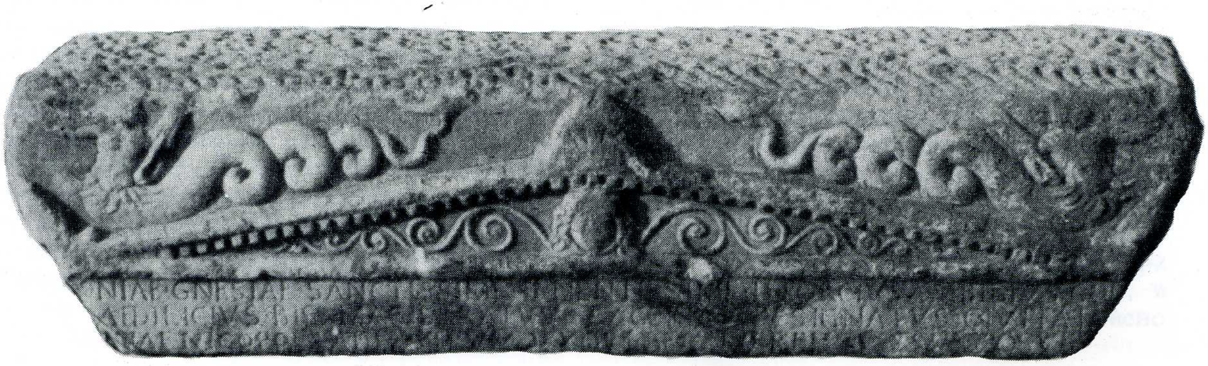

1

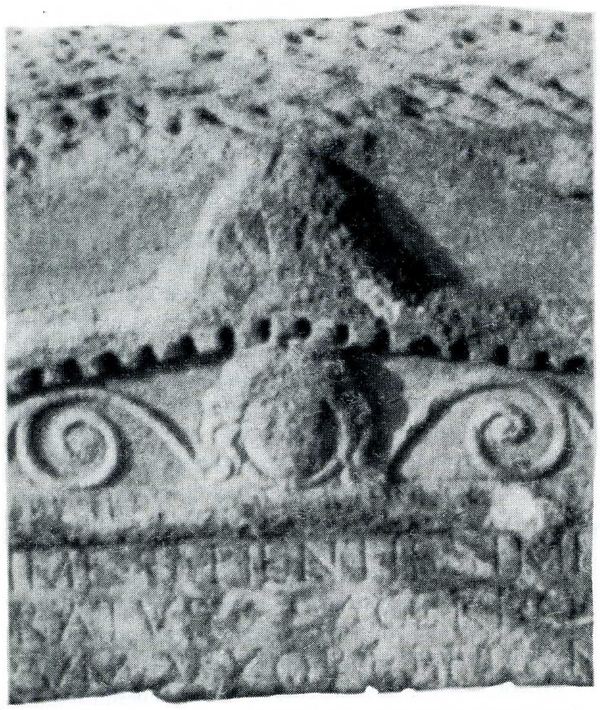

2

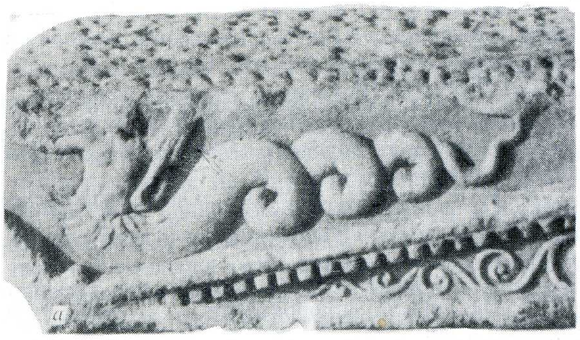

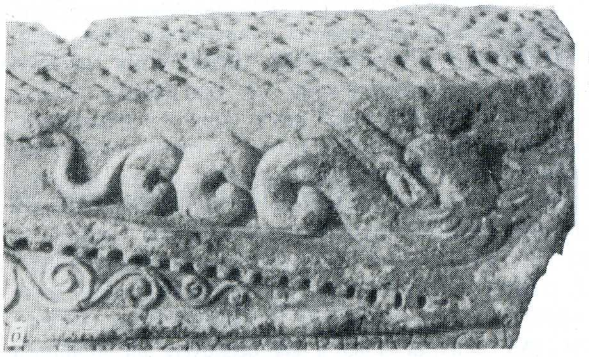

3

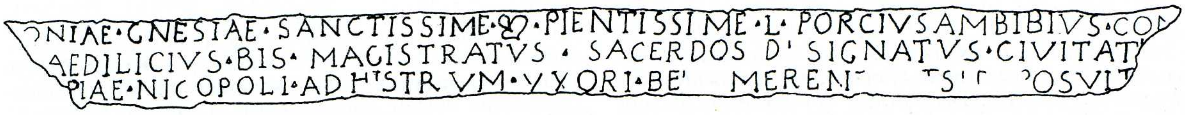
ONIAE·GNESIAE·SANCTISSIME·PIENTISSIME·L·PORCIVSAMBIBIVS·CON
AEDILICIVS·BIS·MAGISTRATVS·SACERDOS D'SIGNATVS·CIVITAT
PIAE·NICOPOLI·AD HISTRVM·VXORI·BE MEREN TSI POSVIT

4

- *Обр. 2. Централната част с изображение на Горгона. Fig. 2. Partie centrale avec la représentation de Gorgone*
- *Обр. 3 а. Тритон. Fig. 3 а. Triton*
- *Обр. 3 б. Тритон. Fig. 3 б. Triton*
- *Обр. 4. Латински надпис от надгробния паметник. Fig. 4. L'inscription latine du monument tumulaire*

[Ant]ọniae· Gnesiae·sanctissime·pientissime· L(ucius) Porcius Ambibius·coṃ[(es)aug(usti)] aedilicius·bis·magistratus sacerdos Di(i) signatus civitat ị[s] [Ul]piae.Nicopoli.ad.Histrum. ụxori beṇ[e] meren[ti e]ṭ sịḅ[i] p̣osuit.

По-голямата част от думите са отделени една от друга с ъгълчета, а между третата и четвъртата в първия ред е издялан бръшлянов лист. Имената на Антония Гнезия и Луций Порций Амбибий са типични римски. Последният е отбелязал заеманите от него длъжности. Мястото позволява първата длъжност да се възстанови като comes augusti. Comites augusti са спътници на императора при неговите пътувания. Това са един вид „командировани" от сената хора, които му помагат в грижите за провинциите, правораздаването, управлението и т. н. Те са от ранг бивши консули, едили, квестори[14]. За изпълнението на специални задачи понякога се е налагало да бъдат оставяни в провинциите като императорски пълномощници. Вероятно при посещението на Септимий Север в Никополис ад Иструм през пролетта на 202 г.[15] Луциус Порциус Амбибиус е оставен в града. Бил е два пъти едил, магистрат, жрец на Зевс и signatus civitatis на Ulpiae Nicopolis ad Histrum. Названието на последната длъжност вероятно произлиза от глагола signum, чието значение е означавам, отбелязвам, снабдявам с белег, сека пари — т. е. това е бил чиновникът, който е отговарял за сеченето на монети в градската монетарница. Comes augusti и signatus civitatis се срещат за пръв път в нашата епиграфика. Третият ред от надписа е доста повреден, но възстановяването на текста е възможно, тъй като там са изписани обичайните за надгробните надписи формули.

Въпреки че изображенията на тритони се срещат през цялата античност, тоя тип паметници от римската епоха обикновено се датират във втората половина на II в. Близостта с релефите върху един саркофаг от музея в Бостон[16], датиран в 175—200 г., ни дава основание да датираме разглеждания паметник в първата четвърт на III в., но след 202 г., която приемаме като долна възможна граница[17].

---

[1] Сектор H_7, квадрат 72.

[2] В късната античност са отбелязани няколко големи земетресения — през 358 г.; 364/5 г.; 480 г.; 518 г. ЛИБИ, I, с. 118, 211, 311, 316.

[3] Непубликувани резултати от разкопките през 1966—1968 г.

[4] Полеви инв. № 31/83М.

[5] Инвентарен № 1657А ТОМ.

[6] W. Roscher. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mytologie, V. Leipzig, 1916—1924.

[7] Ibidem, p. 1173.

[8] Ibidem, p. 1180.

[9] F. Matz. Stufen der Sepulkralsymbolik in der Kaiserzeit. AA, 1971, p. 107/8, Abb. 13—14; C. C. Vermeule. Sculpture in Stone, Meridew. Conn, 1976, p. 155/6, No. 245.

[10] E. Pfuhl, H. Möbius. Die ostgriechischen Grabreliefs, II. Mainz, 1979, p. 247/8, No. 2272, Taf. 321; F. Matz. Stufen..., p. 108; Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., 1942, с. 27, № 20 и 21, обр. 54 и 55 и цит. там л-ра.

[11] Die antiken Sarkophagreliefs, V, I. Berlin, 1939, No 55, 75, 86.

[12] H. C. van Gulik. Catalogue of the Bronzes in the Allard Pierson Museum, I. Amsterdam, 1940, p. 22, No. 39, pl. 5; Л. Слокоска. Новооткрита тракийска колесница в Кюстендил. — МПК, X, 1970, кн. 4, 7—11, обр. 2 — корица.

[13] М. Мирчев. Антични паметници от Северна България в музея в град Сталин. — ИАИ, XVII, 1950, 272, фиг. 221; Г. Тончева. Хронологическото развитие на плочите с „погребално угощение" от Одесос. — Археология, 1964, кн. 4, 43—44, обр. 10 и 12.

[14] Friedländer. Sittengeschichte Roms, I⁸, 1910, p. 140; Mommsen. a0 315, Abriß d. röm. Staatsrechts, 1893.

[15] G. Michailov. Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace. — In: Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica. Serdicae, MCMLXIII, p. 113 sq.

[16] C. C. Vermeule. Sculpture..., p. 156, No. 245.

[17] Изказвам благодарност на ст. н. с. В. Герасимова и н. с. П. Георгиев от АИМ за оказаната ми помощ.

Monument tumulaire de Nicopolis ad Istrum

IV. CĂROV

(Résumé)

Au cours de 1983 a été découvert un monument tumulaire employé lors de la réparation du revêtement du decumanus, flanquant du sud l'agora.

Il représente un bloc de marbre de dimensions 111,5 × 26,5 cm et de forme trapézoïdale irrégulière. Sa partie centrale est occupée par un fronton avec des acrotères et un, au centre du tympan étant représentées des Gorgones et des brindilles stylisées. Au-dessus de lui sont disposés deux tritons. Au-dessous du fronton est écrite une inscription en latin en trois lignes. Le bloc est une partie de monument tumulaire. Lors de son second emploi il a été séparé de la partie restante et taillé selon les besoins, tandis que lors de réparation de la rue il a été employé pour la troisième fois.

Le monument tumulaire est élevé en l'honneur de Antonia Gnesia par son époux Lucius Porcius Ambibius, comes augusti, deux fois édile, magistrat, prêtre de Zeus et signatus civitatis de Ulpia Nicopolis ad Istrum. Dans l'épigraphie bulgare comes augusti et signatus civitatis se rencontrent pour la première fois.

Le monument est daté dans le premier quart du IIIe s. mais après l'an 202.

За античния принос във формирането на старобългарската култура

(В памет на Д. Димитров)

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Въпросът за формирането на старобългарската култура е един от основните в историческата наука и от неговото решаване зависи изясняването на нейното богатство, своеобразие, многостранност и не на последно място — на нейната действена роля през цялата епоха на средновековието. За всички, докоснали се по един или друг повод до неговото изясняване, са напълно ясни трудностите, които се изпречват пред изследователя, и това, че за цялостното му осветляване са необходими още редица конкретни и по-общи изследвания. Важното в случая е тези изследвания да бъдат поставени на правилни методологични основи, което ще предпази от отиването в една или друга крайност.

Общ и неоспорим е възгледът, че старобългарската култура има синкретичен характер и е всмукала в своята същина културните традиции на различни етнокултурни общности. Една от тях е античната културна традиция, с която двата основни компонента на българската народност — славяни и прабългари — са взаимодействували (пряко или опосредствено) през различните периоди на своето развитие и в различни райони на Евразия.

Естествено и правомерно е да се предполага, че контактът на славяни и прабългари с античната култура е бил особено активен при тяхното настаняване на Балканския полуостров. Това става главно през V—VII в., когато по тези земи е била вече оформена разнолика култура (наричана най-общо ранновизантийска), включила в своята същност елементи от най-различни, многообразни и понякога противоречиви една на друга етнокултурни традиции, включително и тези на тракийската, елинската и римската античност. Това предопределя и главната насока на научното дирене, изразяваща се в установяването както на онова, което би могло да бъде възприето и включено в новата култура, така и на пътищата, по които това се е извършило. Различният подход при решаването на тези въпроси безусловно е водел и води до различни изводи и обобщения.

В науката преобладава мнението, че античните заемки в старобългарската култура не са могли по различни причини да се включат в нея непосредствено. Това най-добре изрази В. Велков, който в своите проучвания на етническото състояние на древнотракийските земи през ранновизантийската епоха дойде до извода, че „когато търсим антично влияние и традиции, не бива да забравяме, че това влияние и традиции са били пречупени през късната античност с всички нейни промени — преди всичко етнически, и то на базата на съществени изменения в областта на икономиката, социалните отношения, религията и културата“[1]. Тази констатация намира пълна подкрепа при изследването на старобългарското изкуство (Н. Мавродинов)[2] и на старобългарската архитектура (К. Миятев)[3]. При тези изследвания се изясни, че редица художествени образи и сюжети, архитектурни планове и конструкции от античен и късноантичен произход навлизат в репертоара на българските средновековни творци под влиянието на други култури — на първо място на съвременната византийска или на културата на близкоизточни народи (напр. на иранската).

Необходимо е да се подчертае, че отбелязаните влияния не са били еднакви, еднопосочни и равномерни през различните етапи на обществено-икономическото развитие. След като посочи, че усвояването на местната балканска материална и духовна култура е ставало диференцирано, С. Ваклинов убедително доказа, че до създаването на българската държава на Дунав големите форми на битова култура, изкуство и идеология остават чужди на славяните в централните и източните райони на Балканския полуостров[4]. А това означава не друго, освен че е налице несъмнен хиатус във времето; хиатус, който отдалечава още повече възможността за непосредствени контакти между славянската и прабългарската култура, от една страна, и от друга — културата на античността в нейните класически изяви. Ето защо изненадващи и непонятни са опитите на някои изследователи да търсят непрекъснатост в културното развитие на Балканския полуостров и пряка връзка между античната и старобългарската култура[5].

Един от най-ревностните привърженици на теорията за непрекъснатостта в културното развитие на Балканския полуостров и пряката връзка между античността и средновековието е Атанас Милчев. В продължение на повече от двадесет години той обнародва поредица от статии, в които засяга въпроса за източниците на формирането на старобългарската култура[6]. Тази негова настойчивост би могла да се приветствува, ако беше резултат от последователно развитие и обогатяване на предложената от него теза. Натъкваме се обаче на обикновено и дословно преповтаряне на едни и същи мисли, предадени в повечето случаи (може да се каже преписани) по един и същи начин със съвсем незначителни текстуални изменения. Това важи и за използваната научна литература, която е почти неизменна и безнадеждно остаряла. Всичко това показва, че авторът или не познава новата литература по засегнатите въпроси[7], или мненията на съвременните автори не се вземат под внимание, което е ненаучен подход във всяко отношение.

Изложените в споменатите статии мнения на А. М. са добре известни на научната общественост, получили са в една или друга степен отговор и с тях на пръв поглед не е необходимо да се занимаваме. Но поредното им преиздаване в научния печат, и то след излагането им под формата на доклад на такъв научен форум, какъвто беше Вторият конгрес по българистика в София през 1986 г.[8], дава основание и право отново да се върнем и по-подробно да разгледаме неговите постановки и тяхната арагументация.

Налага се преди всичко да отбележим терминологичната неизясненост в трудовете на А. М. Сочeният от него трети компонент в старобългарската култура е определен като „местна тракийска провинциално-римска и византийска култура“. Едва ли е необходимо да се доказва пространно, че това съчетание няма никаква научна основа и противоречи на историческата логика. Защото понятията „тракийска“, „провинциално-римска“ и „ранновизантийска“ могат да се изясняват по най-различен начин, но никога не са равнозначни и равностойни, тъй като имат различно място във времето и в пространството, различни проявления във формата и в съдържанието. Собствено тракийската култура предхожда римската (нека бъде провинциално-римската), след което продължава развитието си в обсега на културата по време на римското господство, но това не дава право да наричаме последната „тракийска“, защото тя е формирана от културите на траки, римляни, гърци (които неясно защо А. М. забравя), малоазийски заселници, значителен брой пришелци от север и т. н. Още по-малко може да се сравняват и поставят на една плоскост римската и ранновизантийската култура, което бе отбелязано по-горе. Измененията в съдържанието на всяка от посочените култури, наложени от обективния ход на историческото развитие, довеждат до различни обществени идеи (нека посочим само смяната на езичеството с християнството) и извикват на живот различни форми на културно развитие.

Впрочем посоченото смесване на понятията у А. М. не е случайно. То е продиктувано от желанието да се покаже, че независимо от всички изменения в сферата на икономиката, политиката, социалния живот и идеологическата надстройка на Балканския полуостров неизменните носители на културните традиции остават едни и същи — това са траките. Но обективното и непредубедено изследване на веществените останки не доказва подобно твърдение, очертава съвсем друга действителност, в която относителната роля на тракийския елемент постепенно намалява и той се разтваря в унифицираната ранновизантийска култура. Този процес на развитие е неизбежен и запазването на отделни тракийски елементи не само не опровергава, но потвърждава този извод. Именно затова заварената от славяни и прабългари местна култура трябва да се назовава „ранновизантийска“ с всичките нейни регионални и етнически особености[9].

А. Милчев излиза в своите работи от правилната предпоставка, че изучаването на старобъларската култура трябва да определи на базата предимно на археологическите данни реалното място на всяка отделна нейна съставка. Но в това отношение той проявява непоследователност и често пъти си позволява не само да съпоставя, но и да противопоставя тези компоненти един на друг без оглед на обективните исторически и археологически факти. Така е станало например с културите на славяни и прабългари по време на заселването им на Балканския полуостров[10], но това е въпрос, който изисква специално разглеждане. По-важното е тук да се изтъкне, че търсейки основата, на която се изгражда старобългарската култура, А. М. изпада в явни противоречия и недомислия. Насочвайки вниманието си към заварената местна култура, авторът твърдо подчертава „нейната роля *като основа*, върху която се развива културата на двата етнически елемента прабългари и славяни...“[11] Но само няколко страници по-нататък той също така убедително твърди, че „през VIII—IX в. *върху основата* (подчертано навсякъде от мен — Д. О.) на раннославянската култура в процеса на взаимни взаимоотношения с местната тракийска късноантична (тук „провинциално-римска“ е заменено с „късноантична“, но за автора такива промени са нещо обикновено) и ранновизантийска култура и с дошлите прабългари през втората половина на VII в. в Долни Дунав и в Североизточна България се формирала старобългарската култура...“[12] За читателя остава сам да определи кое от двете твърдения на автора отговаря на истината и ако реши, че нито едното от тях, ще бъде най-близко до истината.

Нека сега проследим какви са доводите, които се привеждат за обосноваване на непрекъснатостта в обществено-историческото и културното развитие от античността към средновековието по нашите земи. Твърди се преди всичко, че българският средновековен град е пряк наследник на античните традиции в областта на градоустройството и архитектурата. Сочи се, че провинциалното римско строителство се възприема напълно, макар и с малки изменения, от местното тракийско население, което от своя страна го предава на славяните и чрез тях то става важна част от старобългарската строителна практика. Нещо повече — А. М. смята, че „може да се проследи континюитетът на градската култура в нашите земи от римската епоха до XII—XIII в.“[13]

Необходимо е най-напред да се изтъкне, че зараждането на българския средновековен град е продължителен процес, изявите на който трябва да се търсят и изясняват в две посоки: в непосредствения контакт между старата и новата култура в очертанията на заварените градски центрове и в развитието на собствени български селища, които възникват на незастроени и необитавани преди това терени.

Археологическите разкопки показват много добре, че славяни и прабългари заварват на Балканския полуостров малко незасегнати от варварските нашествия византийски градове[14]. По-голямата част от тях били разорени, обезлюдени и съвсем изоставени. Същността на запазените градове била силно видоизменена и през V—VII в. те не притежавали чертите на класическия римски град. Някои от тях са включени в раннобългарската селищна система сравнително рано (Дуросторум), други доста по-късно (Сердика, Месемврия), при което частично или по-цялостно са използвани отделни сгради или укрепителни съоръжения, без обаче да се държи сметка за съществуващата по-рано градоустройствена концепция. Представителните сгради не са били възстановявани, голяма част от тях били приспособявани за други цели или части от тях били включвани в жилищни постройки, занемарени и изоставени били канализационната и водопроводната система, крепостните стени били преправяни и преизграждани с други строителни техники и с различни строителни материали. Примерът, който дава А. М. с Ескус при с. Гиген, е съвсем неуместен и показва как неправилно и тенденциозно биха могли да се тълкуват резултатите от археологическите разкопки. Съвсем очевидно е, че върху руините на големия античен град, претърпял значителни градоустройствени промени още в ранновизантийската епоха, възниква ранно-българско селище, което е далеч от представите ни за средновековен град. Планировката на това селище не е съобразена с тази на по-ранния град, с неговата комуникационна мрежа, канализационни, водопроводни и други съоръжения, с отделните сгради в него. Всъщност налице е нерядко срещаната по нашите земи топографска приемственост (ще посочим още примера със средновековното селище върху развалините на Абритус при Разград), която е обусловена от различни външни фактори (благоприятно местоположение, наличието на добри водоизточници, обработваема земя и пр.), а не е резултат от закономерностите на едно вътрешно непрекъснато развитие на градския организъм.

От всичко казано следва, че между късноантичния (респ. ранновизантийския) град по нашите земи и раннобългарския средновековен град генетична връзка не може да бъде установена. Това е напълно естествено, защото изследователите на византийската култура са затруднени да посочат дори в централните области на империята подобни връзки на античния и византийския град и са склонни да отрекат континуитета между тях.

Появата на български селища, разположени извън територията на античните градове, които по-късно придобиват градски облик, още по-малко може да подкрепи идеята за непосредствена приемственост. През 1965. К. Миятев изтъкна, че Плиска и Преслав съществено се различават както от римските, така и от съвременните им византийски градове и тяхната поява и устройство са съобразени с особеностите на българското общество по това време[15]. Последвалите проучвания през изтеклите две десетилетия потвърдиха правилността на тази констатация, очертаха пътищата, по които са заимствувани някои късноантични елементи в старобългарското строителство (главно чрез посредничеството на Византия)[16]. Ето защо императивното налагане на възгледа, че ранновизантийският архитектурен стил (който ние все още не познаваме напълно в нашите земи) е влиял съществено върху раннобългарското градоустройство, е напълно необоснован.

Още по-неаргументирано е мнението, че именно траките се явяват „посредници между новите обитатели на полуострова и Византия за предаване на ранновизантийската култура, античните традиции в овладяването на прийомите на техниката в строителството на славяните“[17]. Посочените от А. М. строителни особености са предимно от конструктивен характер (каменен и каменотухлен градеж, укрепване на основите с пилоти, въвеждането на арки, кръстати сводове, червен строителен хоросан и др.) и са белези на официалната византийска строителна култура, от която по различни начини и през различно време стават достояние на българските строители. И това именно е една от причините тези особености да се откриват изключително в българските ранносредновековни сгради с официален и представителен характер.

Казаното по отношение на строителните конструкции и техники важи с пълна сила и за декоративното архитектурно оформление. „Приемствеността във вкусовете и традициите на декоративната украса от българските земи — внушава Милчев — се проследява по-късно в ранносредновековното българско декоративно творчество, което, черпейки от богатите източници на ранновизантийската декоративна украса, става следващо звено в развитието ѝ.“[18] За да подкрепи това твърдение, той привежда резултати от изследванията на М. Ваклинова, но прави това съвсем некоректно, защото тя в своята дисертация не достига до извода, че българската каменно-декоративна пластика е „следващо звено“ в развитието на ранновизантийската архитектурна декорация. Изучавайки спецификата на различни пластични декоративни мотиви и орнаменти в ранносредновековното българско изкуство, авторката търси техния произход и достига до мнението, че несъмнените антични и късноантични заемки достигат до българската култура с посредничеството на съвременна Византия или са резултат на близкоизточни влияния — например такива от сасанидска Персия, какъвто е случаят с появата на канелюрата в Преславската архитектурна декорация[19]. Приблизително по такъв начин могат да се обяснят и редица други елементи в старобългарската архитектурна украса, като животинските изображения по фасадите на представителни сгради или каменните лъвски фигури пред крепостните порти на Плиска и аула при с. Хан Крум, издаващи несъмнени източни влияния. Вижда се прочее, че въпросът за формирането на градоустройствената култура като цяло и на отделни нейни прояви е явление, твърде сложно по своето естество, и еднопосочното търсене на неговия генезис не може да доведе до положителни резултати. В основата на ранносредновековния български град лежат преди всичко строителните традиции на прабългарското общество, което най-добре се вижда в плановата схема на Плиска и отчасти в тази на Преслав и върху тях се наслагат различни елементи, възприети от съседна Византия, включително и такива, които тя е онаследила от античността[20].

С особена настойчивост А. М. поддържа тезата, че старобългарското изкуство е пряк приемник на тракийския „зверинен стил“. Според него този стил е предаден от траките на славяните, от тях навлиза в раннобългарското изкуство и може да се проследи в каменните старобългарски релефи, в орнаментиката на българските ръкописи и това продължава и през епохата на Второто българско царство, когато този стил може да се види още в дърворезбата, миниатюрите, стенописите, сграфито-керамиката[21]. Това становище изразява явно неразбиране на характерните черти и художествени особености на тракийския животински стил, които в науката са вече добре изяснени.

Може да се смята за доказано, че в основите на тракийския животински стил стои не толкова и не само използването на животинската фигура, което е черта, присъща на изкуството на други народи (скити, сармати, перси, по-късно авари и др.). Същността се заключава в характерната стилизация на животинската фигура, на особените и често пъти неестествени ракурси на животинското тяло, на използването на отделни негови части в причудливи композиционни съчетания и всичко това е било подчинено на властните изисквания на тракийската духовна култура, а най-вече на тракийската религия.

Нищо подобно не може да се открие в ранните паметници на българското изобразително изкуство (каменна пластика, рисунки-графити и др.), включващи също така изображения на животни, но представени предимно в естествени пози и композиции, въплътили несъмненото желание на творците да отразят непосредствената действителност или да изразят някаква култова идея, но пак с реалистични изразни средства. Едва по-късно — при взаимодействието с византийската култура, в българското изкуство се появяват антични мотиви и сюжети, но вече пречупени през призмата на християнската религия. Същото важи и за включването на редица фантастични същества в репертоара на това изкуство (грифони, крилати коне, сенмурви и др.), което не може да се отдаде на пряко тракийско влияние, а на обща средиземноморска традиция, запазена предимно в близкоизточните райони, включена по един или друг начин в християнската символика и разпространена на запад. Що се отнася до най-късните художествени паметници — тези от XII—XIV в., съвсем ясно е, че те изразяват идеи, съвсем чужди на тези от тракийската древност, и тези идеи са изразени по художествен начин, който няма нищо общо с тракийския зверинен стил.

Впрочем, погледнато от съвсем историческа гледна точка, раннобългарското общество не е имало откъде и от кого да черпи теми и сюжети, съдържащи се в тракийското изкуство, тъй като паметниците на тракийския зверинен стил изчезват твърде рано от художествената практика на балканското население и особено след налагането на християнството в началото на IV в. Същото важи и за унаследената според А. М. иконография на тракийския конник[22], изображенията на който през V—VI в. напълно отсъствуват сред археологическите находки[23].

Сериозни възражения предизвиква становището на А. М. за формите и начините на контакт между местното население и заселилите се на Балканския полуостров славяни и прабългари в областта на материалната култура. Според него тракийското население запазва през V—VI в. основните черти на своя бит, език и езическа религиозна традиция, които „устояват на настъпващото християнство“. В действителност историческите, археологическите и езиковите данни показват, че подобна мисъл не може да се поддържа, и на това обърна внимание В. Велков, който достигна до правилното заключение: „Колкото и да са оскъдни проучванията на материалната култура през IV—VI в., това, което е известно по досегашните публикации, ни дава представа за една култура, много различна от античната култура на I—III в.“[24] Именно затова категоричният извод на А. М., че „при идването на славяните на Балканския полуостров те са заварили тук местно тракийско население и висока антична култура“[25], се явява не само необосновано, но насочва издирванията в погрешна посока.

В заключение трябва да се подчертае, че изследването на материалната и духовната култура на балканското население във времето до появата и заселването на славяни и прабългари е необходимо и трябва да бъде подкрепяно и разширявано. Същевременно обаче наложително е да се търсят и намерят действителните и доказани форми и пътища на контакти на новите заселници със заварената култура, когато отделни елементи от нея са били включени в старобългарската култура, и най-вече да бъде обяснена и правилно изтълкувана необходимостта от тяхното възприемане с оглед на изискванията на новите обществено-икономически условия на живот. Това е единственият верен път да се разшири успешно поставеният въпрос за своеобразните и неповторими черти на старобългарската култура.

[1] В. Велков. Някои проблеми на етническото състояние в древнотракийските земи през V—VI в. — Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т. I. С., 1972, с. 379.

[2] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959.

К. Миятев. Архитектурата на средновековна България. С., 1965.

[4] С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977, с. 62.

[5] М. Цончева. Художественото наследство на тракийските земи. С., 1971, с. 18: „...Приемствеността на тракийската култура в старобългарско време е факт... можем да говорим и за непрекъсната културна приемственост в развитието на художественото наследство в българските земи." Срв. по този въпрос Д. Овчаров, Континуитет и приемственост в ранносредновековната българска култура (към постановката на въпроса). — Археология, 1983, кн. 3, с. 16 сл.

[6] Вж. А. Милчев. По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното Средновековие. — Археология, 1964, кн. 2, 1—12; Формиране на старобългарската култура. — Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т. I, 1972, 411—419; Формирование староболгарской культуры. — Славяните и Средиземноморския свят. С., 1973, 105—133, и др.

[7] Недопустимо е за културата на славяните като основни съчинения да се ползват изследванията на Лер-Сплавински от 1946, на А. Н. Мишулин от 1941 или за прабългарската култура само трудовете на Н. Я. Мерперт от 1951, остарялата във всяко отношение Очерки истории СССР от 1958 г. и пр., когато в книжнина и много обобщаващи работи на съветски и български археолози и историци.

[8] А. Милчев. Материална и духовна култура в българските земи през ранното средновековие VI—X в. — Българските земи в древността. България през средновековието. Доклади на Втория международен коргрес по българистика. Т. 6, С., 1987, 448—463.

[9] Срв. Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България IV—VII в. С., 1978, 5—7.

[10] Рецензия на А. Милчев на книгата на Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI в. С., 1965. — Археология, 1965, кн. 3, с. 70.

[11] А. Милчев. Материална и духовна култура..., с. 449.

[12] Пак там, с. 458.

[13] А. Милчев. По въпроса за културата на славяни и прабългари..., с. 3.

[14] Вж. В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VIII в., С., 1966.

[15] К. Митяев. Цит. съч., с. 30.

[16] Срв. по този въпрос изследванията, включени в сборника Плиска—Преслав. Т. 2 — Прабългарската култура, С., 1981; Т. 4 — Укрепителни съоръжения на Плиска и Преслав. С., 1985.

[17] А. Милчев. Материална и духовна култура..., 450—451.

[18] Пак там, 451—452.

[19] М. Ваклинова. Канелюрата в Преславската декорация. — Сб. Преслав, III, 1976, 215—216.

[20] Срв. Д. Димитров. Възникването на градски центрове в Североизточна България. — Сб. Средновековният български град. С., 1980, който отбелязва: „...няма основание възникването на градски центрове в тази част на българската държава (Североизточна България — Д. О.) да се извежда от продължаването на живота на заварените ранновизантийски градове. Такива центрове възникват постепенно в резултат на собственото обществено-икономическо развитие на новосъздадената държава" (с. 41).

[21] А. Милчев. Формирование староболгарской культуры..., с. 110.

[22] А. Милчев. Формиране на старобългарската култура..., с. 414.

[23] На тези важни обстоятелства на А. М. беше обърнато сериозно внимание още при обсъждането на неговия доклад за Международния симпозиум по славянска археология в София през 1970 г. Срв. изказванията на С. Георгиева и Т. Иванов в стенографския протокол, с. 13 и 21.

[24] В. Велков. Цит. съч., с. 379.

[25] А. Милчев. Формиране на старобългарската култура..., с. 415.

Sur la contribution antique à la formation de l'ancienne culture bulgare

D. OVČAROV

(Résumé)

La question de la formation de l'ancienne culture bulgare est une des questions fondamentales dans la science historique. Il est nécessaire lors de sa solution de rechercher et de trouver les formes et les voies réelles et prouvées de contact entre la culture existante de la Péninsule Balkanique et celle des Slaves et des Protobulgares.

Les affirmations de certains chercheurs parmi lesquels le plus fervent est A. Milčev qu'il n'y a pas d'hiatus dans le développement culturel pendant l'Antiquité et le Moyen Age ne reposent pas sur un fondement réel. L'analyse attentive montre que le lien direct et génétique indiqué entre la ville antique et la ville médiévale, entre l'art antique et l'art médiéval, entre la culture matérielle antique et la culture matérielle médiévale n'existe pas. Les emprunts antiques dans la culture paléobulgare apparaissent réfractés à travers le prisme de la culture paléobyzantine plus récente ou de certaines cultures orientales (par exemple la culture iranienne). Un problème important qui se pose devant la science est celui d'éclaircir et d'interpréter le temps, la place et les causes qui conditionnent et prédestinent la nécessité d'inclure différents éléments antiques dans la culture syncrétique et riche paléobulgare.

Сребърно съкровище от Силистра

СТЕФКА АНГЕЛОВА, ВЛАДИМИР ПЕНЧЕВ

През пролетта на 1986 г. на бул. „Комсомолски" в Силистра е намерено малко сребърно съкровище от накити и монети[1]. Един от авторите на настоящото съобщение присъствува при предаването на находката в ИМ — Силистра, след което веднага направи оглед на мястото на намирането[2]. В дълбокия изкоп на това място, направен за полагане основите на сградата на Окръжната прокуратура, строителите попадат на внушителни останки от сгради, част от които са унищожени. В западния край на изкопа личат останки от базиликална сграда, ориентирана изток — запад и изградена в opus mixtum. Сребърните предмети са зарити, както се вижда от полепналата по част от тях органична материя (обр. 1_3, 2_2), в торбичка от плат близо до един от надлъжните зидове на постройката. Всъщност зидът представлява основа на стилобат на колонада, от която на място са запазени шест варовикови бази. Сградата е загинала при пожар, от който се е натрупал дебел слой обгорели строителни материали и отухлена глина. В този именно слой е намерено съкровището. По много от предметите са видими следите от горенето. Постройките в изкопа, както и разкритите по-рано в съседния строителен парцел, се намират на територията на античния Дуросторум, недалеч от лагера на XI Клавдиев легион.

Съкровището съдържа 21 обици, 2 пръстена и 3 монети. За удобство ги представяме в типологичен каталог:

I. Обици

1 а.[3] Елипсовидна халка от сребърен тел. Двата края са силно изтънени и след огъването почти плътно опират един в друг. В средата на долната част на кръжилото телът е уширен (обр. 7_1, обр. 1, 2).

1. Диам. 3, 2/2,8, дебел. 0,4/0,05 см. Тегло 3,39 г. Върху тънкия слой патина личат

● *Обр. 1. Сребърни обеци — тип 1 а. Fig. 1. Boucles d'oreilles d'argent — type 1 a*

● *Обр. 2. Сребърни обеци — тип 1 а. Fig. 2. Boucles d'oreilles d'argent — type 1 a*

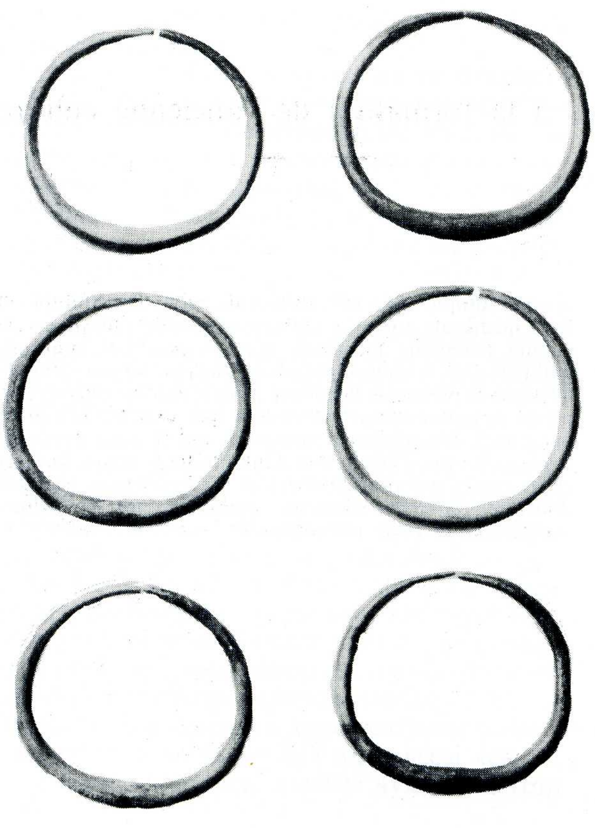

1

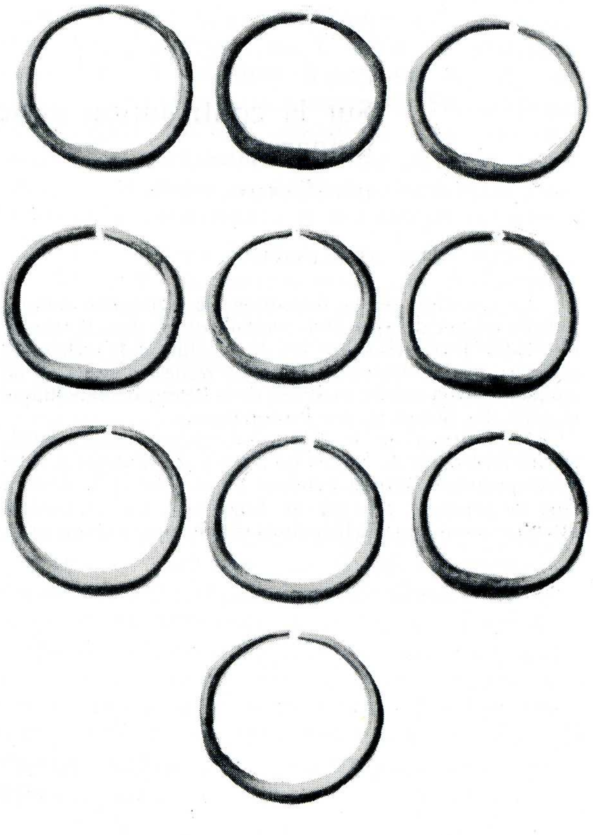

2

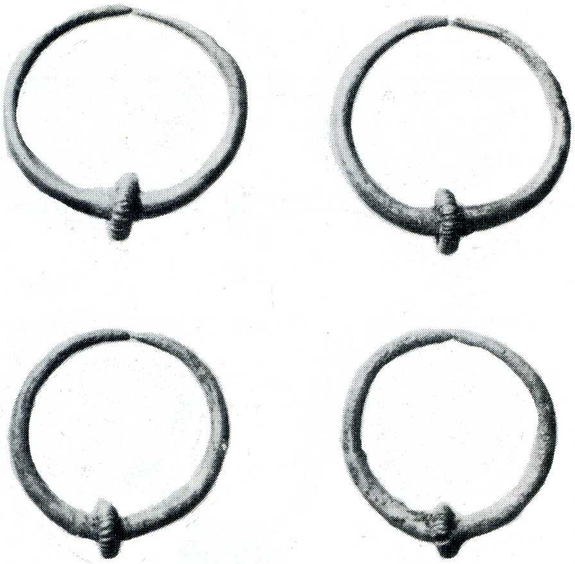
3

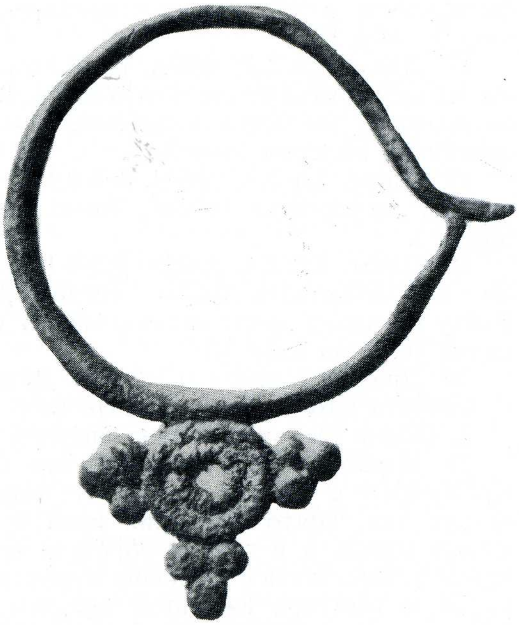
4

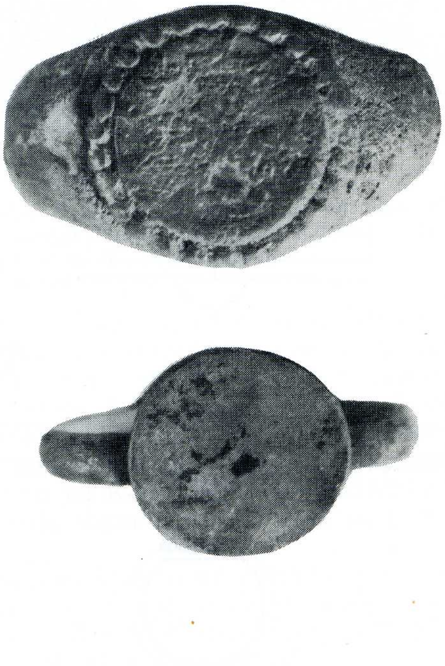
5

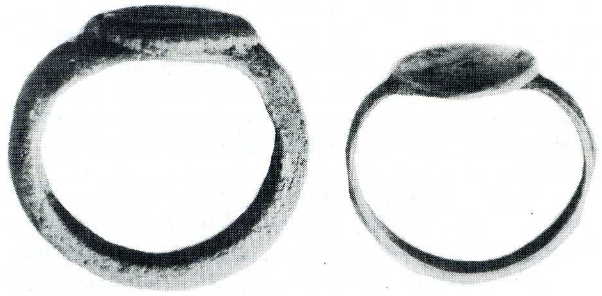
6

- *Обр. 3. Сребърни чифтове — тип 1б. Fig. 3. Des paires d'argent — type 1б*
- *Обр. 4. Сребърна обеца със звездовидна висулка — тип 2. Fig. 4. Une boucle d'oreilles à pendant en forme d'étoile — type 2*
- *Обр. 5. Сребърни пръстени. Fig. 5. Bagues d'argent*
- *Обр. 6. Сребърни пръстени. Fig. 6. Bagues d'argent*

отпечатъци от органична материя (обр. 1_2).

2. Диам. 3,1/3, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 3,33 гр. (обр. 1_4).

3. Диам. 3/2,8, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 3,03 гр. Единият изтънен край е пукнат надлъжно при изковаването. Върху патината личат отпечатъци от органична материя (обр. 1_3).

4 Диам. 3/2,8, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 3,05 гр. (обр. 1_1).

5 Диам. 2,9/2,7, дебел. 0,4/0,1 см. Тегло 3,37 гр. Единият изтънен край е пукнат надлъжно при изковаването (обр. 1_6).

6. Диам. 2,9/2,7, дебел. 0,3/0,1. Тегло 2,97 гр. (обр. 1_5).

7. Диам. 2,7/2,5, дебел. 0,35/0,1 см. Тегло 3,09 гр. (обр. 2_6).

8. Диам. 2,7/2,5, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 2,82 гр. Единият изтънен край е пукнат надлъжно при изковаването (обр. 2_{10}).

9. Диам. 2,7/2,5, дебел. 0,3/0,1. Тегло 2,83 гр. Единият изтънен край е пукнат надлъжно при изковаването (обр. 2_7).

10. Диам. 2,7/2,4, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 3,18 гр. (обр. 2_9).

11. Диам. 2,7/2,4, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 2,9 гр. (обр. 2_3).

12. Диам. 2,7/2,4, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 2,51 гр. (обр. 2_5).

13. Диам. 2,6/2,5, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 2,76 гр. (обр. 2_1).

14. Диам. 2,6/2,3, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 2,35 гр. (обр. 2_2).

15. Диам. 2,5/2,3, дебел. 0,4/0,1 см. Тегло 2,64 гр. (обр. 2_4).

16. Диам. 2,6/2,3, дебел. 0,3/0,1 см. Тегло 2,41 гр. (обр. 2_8).

1б. Кръжилото е идентично с това на 1а. При уширението в долната част е припоена халкичка, изработена от псевдофилигранен, отлят в калъп сребърен тел (обр. 7_2, обр. 3).

17. Диам. 2,4/2,2, дебел. 0,3/0,1 см. Диам. на халкичката 0,6 см. Тегло 2,6 гр. Върху патината на две места личат отпечатъци от органична материя (обр. 3_2).

18. Диам. 2,4/2,2, дебел. 0,3/0,1 см. Диам. на халкичката 0,7 см. Тегло 2,61 гр. (обр. 3_1).

19. Диам. 2,2/2,1, дебел. 0,2/0,1 см. Диам. на халкичката 0,6 см. Тегло 1,89 гр. Върху патината личат отпечатъци от органична материя (обр. 3_3).

20. Диам. 2,2, дебел. 0,3/0,1 см. Диам. на халкичката 0,6 см. Тегло 1,92 гр. (обр. 3_4).

2. Обица със звездовидна висулка.

21. Изработена от сребро от две части. Кръжилото е кръгла халка от кован и огънат тел, която в единия край е леко извита навън, а в другия образува кръгла петлица. Висулката е отливана в двустранен калъп и имитира ажурните висулки, при които двете кръгчета са изработени от филигран, а лъчите от по три гранули. Припоена към кръжилото. Диам. на кръжилото 2,9, дебел. 0,2 см. Разм. на висулката 1,7/1,3 см. Тегло 4,41 гр. (обр. 7_3, обр. 4).

II. Пръстени

1.22. Халка във вид на сплеснат двоен конус. В горния край се разширява, като образува ромбовиден щит. Отливан в калъп. Върху щита е припоена също лята кръгла плочка с бордюр от псевдогранули. Диам. на халката 2,9 и дебел. 0,2 см. Диам. на плочката 1,4 и дебел. 0,2 см. Тегло 8,29 гр. (обр. 7_5, обр. 5_1, 6_1).

2.23. Кръгла халка огъната от плоска сребърна пластина. Двата края са подгънати под ъгъл и припоени заедно с кръглата плочка върху тях. Плочката е изрязана неравно от сребърен лист. Диам. на халката 2,1 и дебел. 0,1 см. Диам. на плочката 1,2 и дебел. 0,1 см. Тегло 2,99 г (обр. 7_4, обр: 5_2, 6_2).

III. Монети, сребърни — 3 броя

Юстин II (565—578)[4] — 1 бр.

Л.: DNIV---|NVS PP AVC.

Бюст на императора с диадема, броня и палудаментум, надясно.

Оп.:---|A RO MANORVJ . В отреза COR.

Императорът с нимб, къса войнишка туника и наметало, прав, насреща. Главата му е обърната надясно. С дясната си ръка се опира на копие, а в лявата държи кълбо с кръст. Вдясно, в полето — многолъчна звезда.

Д. 17—19 мм; Т. 1,95 гр. (обр. 8_1).

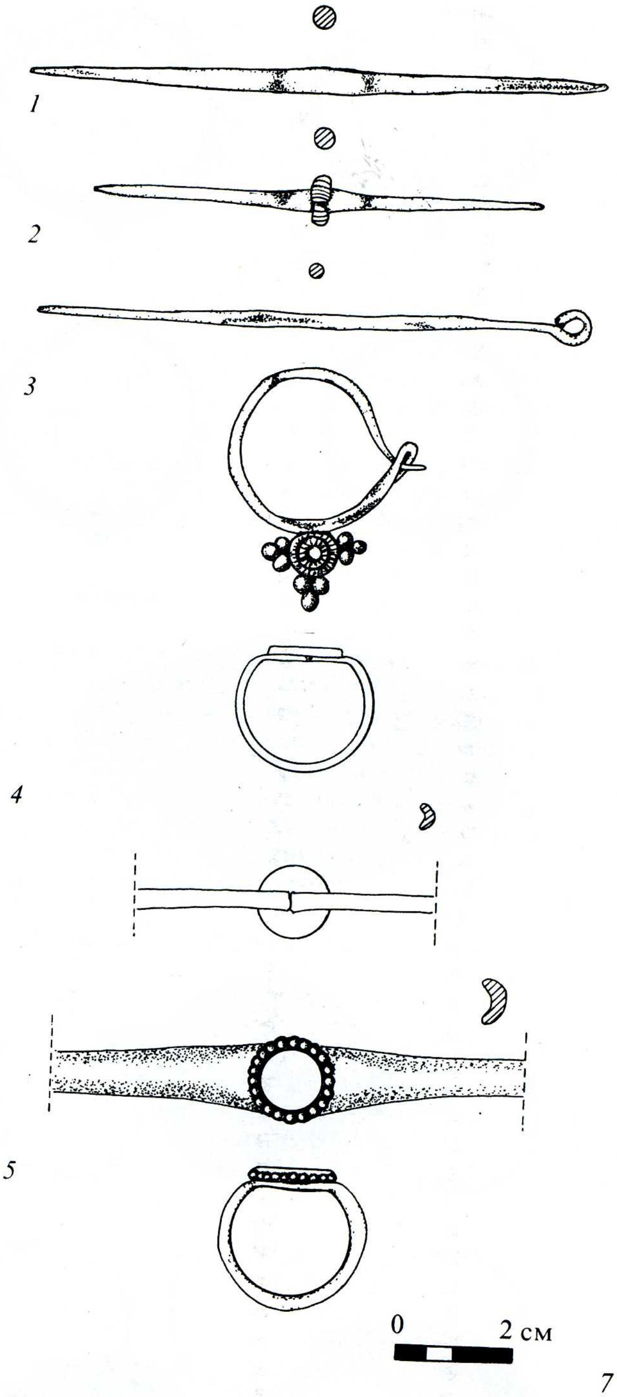

● *Обр. 7. Графични рисунки на накитите от съкровището. Fig. 7 Dessins graphiques des bijoux du trésor*

Константин IV (668—685)[5] — 2 бр.

Л.: Няма надпис. Бюст на императора с шлем с грива и диадема, надясно.

Оп.: Няма надпис. Голяма шестолъчна звезда.

Д. 16—17 мм; Т. 0,91 гр. (обр. 8_2).

Още един екземпляр от друга двойка монетни печати.

Д. 14—15 мм; Т. 0,96 гр. (обр. 8_3).

Първата от трите монети е силиква на Юстин II, сечена в монетарницата на

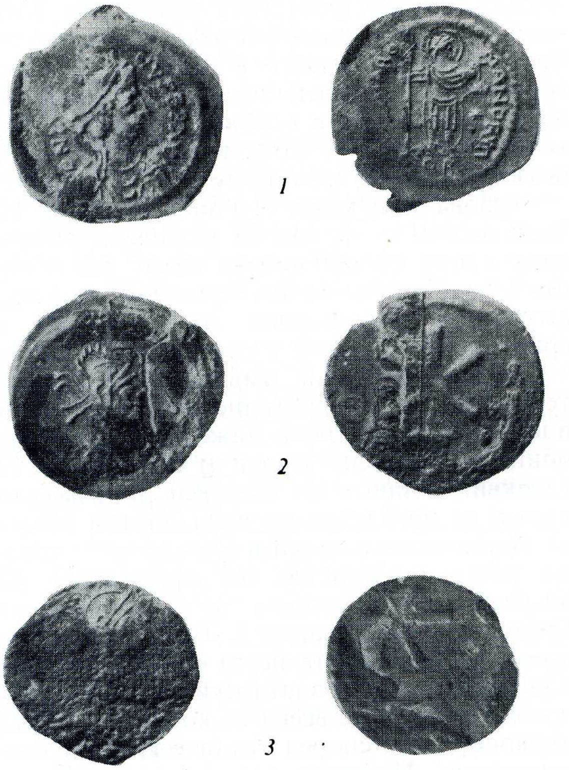

8

● *Обр. 8. Сребърни монети: а) Юстин II, б, в) Константин IV: Fig. 8. Monnaies d'argent a) Justin II; б, в) Constantin IV*

Константинопол. Тя е от добре познат и сравнително разпространен тип. Другите две монети, чийто номинал вероятно е половин силиква, са много редки. За екземплярите от този тип се предполага, че са отсечени в някоя от функциониращите по времето на Константин IV в Италия монетарници, може би в тази на остров Сицилия[6].

Всички накити от съкровището са изработени от нерафинирано сребро с проба между 750 и 850[7]. По-висока е пробата на обица № 21 и пръстен № 23.

Сравнително прости като изработка са обиците от тип 1—а (№ 1—16). Изрязани са от сребърен тел с максимална дебелина 0,4 см в шест размера. Предназначени са да бъдат носени като чифтове. Металните телове са ковани допълнително от средата към двата края, които са силно изтънени, а на места и пукнати надлъжно. Това се е получило най-вероятно при т. нар. студено коване, следите от което ясно личат[8]. Обиците от тип 1—б са изработени по същия начин. Като украса в уширената част на кръжилото са припоени халкички, изрязани и огънати от отлят псевдофилигранен тел. Те са два чифта. След припояването не са почиствани. Обицата със звездовидна висулка, която е единичен екземпляр, също не е почистена след изработването. Кръжилото е от допълнително кован и изтъняван тел, а висулката е лята и припоена. Матрицата от Костещи-Яш в Молдова, върху която виждаме две обици със звездовидна висулка[9], ясно показва практиката да се изработват тези обици на части, било чрез леене или щамповане. Също такава несложна техника е използувана при изработването на пръстените. Щитът на пръстен № 23 е почистен и старателно огладен. Предназначен е вероятно за гравиране на монограм.

Съставът на накитите в съкровището и това, че някои от тях не са почистени след изработването, ни карат да приемем, че то принадлежи на майстор златар. Вероятно присъствието на трите монети трябва да бъде обяснено със събирането на метал, суровина за изготвяне на накити. За това говори и разликата от сто години в датата на монетите. Визуално среброто на монетите не се отличава от това на накитите.

Датирането на съкровището не представлява особена трудност, като се има предвид средата, в която е намерено. Несъмнено пожарът в сградата е избухнал, както показват последните по време монети, в годините на управлението на Константин IV (668—685). Тъй като, за да бъдат монетите иззети от обръщение, е нужно известно време, датата на укриването може да бъде отнесена приблизително след 670 г.

По-сложен е въпросът за етническата принадлежност на майстора златар, ако вземем под внимание неясната етническа картина в градовете по Долния Дунав между IV—VII в.[10] Положението в Дуросторум не е много по-различно. На територията на града са намирани монети от VII в., последните от които са на Константин IV[11], но досега при изследването на античните обекти никъде не е разграничен културен пласт от това време. При редовните разкопки на ранновизантийската крепост на брега на р. Дунав най-късните монети са на Фока (590—602). По брега на реката, т. е. на територията на ранновизантийската крепост, са намирани печати на византийски чиновници от VI—VII в.[12] Същевременно в опожарен ранновизантийски хоризонт на една римска баня и при кула № 2 на ранновизантийската крепост са намерени фрагменти от ръчно изработена раннославянска керамика от втората половина на VI в. С други думи, в града се извършват етнически промени независимо от относителната запазеност на византийската администрация. Трудно е при такава ситуация да се даде еднозначен отговор на този въпрос. Затова и с помощта на аналогиите, които привеждаме по-долу, ще се опитаме по-скоро да очертаем етническата и културната среда, в която се появяват накитите и от която впоследствие се разпространяват.

Обиците от тип 1, вариант а и б от съкровището, не са много разпространени, но производството им на византийска територия е доказано за IV и VII в. В IV в. са датирани три чифта и един единичен екземпляр сребърни обици, намерени в некропола на Калатис, които са много близки до тип 1—а от Силистра. В същия некропол е намерен и чифт сребърни обици, аналогични на тип 1—б от Силистра[13]. Обиците от Калатис се отличават само по S-овидното закопчаване. Две подобни на 1—б, но изработени от злато обици произхождат от едно съкровище от Цариград, датирано в VII в.[14] Въпреки че не са ни известни досега находки от V—VI в., логично е да допуснем, че производството им не е прекъсвало. Още повече, че именно тогава този тип се разпространява в контактни с Византия зони[15]. Особено близка по описание с тип 1—а е сребърната обица от гроб 67 от гепидския некропол Морещи в Трансилвания[16].

Обици от бронз с нанизани метални халкички, по една, две или повече, обикновено отлети от бронз, се срещат често в аварските некрополи в Карпатската котловина. Датират се в средата и втората половина на VII в.[17] Вероятно поради простотата на декоративните им елементи не са включени в изследването на Зл. Чилинска[18].

Приведените аналогии налагат извода, че този тип обици се явява най-късно в IV в. във византийска среда, където се запазва и до VII в. Оттук най-вероятно чрез пътуващи византийски ювелири те се разпространяват на север от Дунав. Произходът на подобните бронзови обици от Среден Дунав не може непременно да се свърже с образците от Долен Дунав. Възможно е обиците от аварските некрополи да произхождат от аналогични на византийските панонски късноримски накити.

Обиците със звездовидна висулка, аналогични на тип 2 (№ 21) от находката от Силистра, имат много широк ареал на разпространение — от Сицилия до Карпатите и от Среден и Долен Дунав до Днепър. Още Л. Нидерле въз основа на местонамирането на известните тогава находки ги причисли към изделията на византийските ювелири[19]. В класификацията на Зл. Чилинска те са означени като вариант а на II тип[20]. Разглеждат се като първообраз на всички останали обици със звездовидна висулка. На всички тях е посветена и една специална работа на съветския археолог А. И. Айбабин[21]. Двамата изследователи независимо един от друг стигат до извода, че най-ранните представители на типа произхождат от византийска територия — Италия, Югославия и България, откъдето се разпространяват в Унгария, Румъния и Украйна. Интересно е наблюдението на Зл. Чилинска, че в Карпатската котловина този накит е носен предимно в зоната на запад от Тиса и Дунав, където е сигурно засвидетелствувано славянско население. Това население според нея е основен потребител на този тип обици[22]. Този извод напълно се потвърждава от находките от Румъния[23].

Трябва да се каже, че в обособения от Зл. Чилинска II — а тип са включени обици, сред които се наблюдава само най-общо сходство: проста халка, припоена висулка, ажурна и комбинация от филигран и гранули или, както е в случая от Силистра — отлята в калъп имитация. В цялата територия на разпространение не се срещат идентични екземпляри. Даже двете сребърни обици от Садовец[24] и тази от Силистра не са еднакви. Обиците от Садовец до известна степен са по-близки до чифт златни обици от Националния музей в Будапеща[25], докато тази от Силистра по оформянето на висулката се доближава до една обица от Братей в Трансилвания[26]. Това ни кара да смятаме, че обиците не са работени в два или повече големи златарски центрове, а от дребни занаятчии, всеки от които е копирал първообразите според техническите си възможности. Най-вероятно и на север от Дунав са работили майстори от византийски произход. Друг е въпросът, по чия поръчка са работени накитите. Едва ли можем да се съмняваме, че славянската племенна аристокрация се е ползувала от услугите на византийските ювелири. На Балканския полуостров производните от тези обици с луница в основата на кръжилото и лята звездовидна висулка са носени почти до края на ранното средновековие[27].

Двата пръстена принадлежат към широко разпространените в античността пръстени-печати, известни в много варианти. Бордюрът от псевдогранули около щита на пръстен № 22 е имитация на перлените фризове около касетите, в които обикновено са поставяни камъчета или цветни стъкла. Като цяло пръстенът е най-близък до един сребърен пръстен от некропола на Калатис, датиран в IV в.[28], както и до сребърния пръстен-печат от кастела Ятрус, който не е сигурно датиран[29]. Пак в Ятрус е намерен пръстен с касета, в която е поставено стъкло и която е обрамчена със същия както и нашия пръстен бордюр от псевдогранули[30]. В VI—VII в. се датира подобен пръстен от некропола Ношлак в Трансилвания. Той има допълнителна гравирана украса във вид на рибена кост върху халката[31].

Плочката върху пръстен № 23, както вече казахме, е предназначена за гравиране на монограм. Византийският им произход се доказва от монограма върху пръстен от Фенек в Унгария, в който Й. Хампел разчита името Фока. Последният е включен в Хампеловата втора група пръстени, работени по подобие на античните пръстени-печати[32]. Не е безинтересно да се отбележи, че тези пръстени не се разпространяват нито в аварска среда, нито сред славяните на север от Дунав.

Анализът на накитите позволява да се допусне, че съкровището от Силистра принадлежи на византийски майстор. На настоящия етап на проучване не може да се отговори на въпроса, за какво население е предназначена тази продукция. Ако причината за пожара в базиликалната сграда почти сигурно трябва да се свърже с превземането на града от българите на хан Аспарух, не съществуват никакви данни за съдбата на „местното" население след това събитие. Не е известно дали славянските заселници от VI—VII в. са го напуснали, или са останали на място. Във всички случаи пожарът в сградата показва, че превземането на града от българите не е станало по мирен начин.

---

[1] Съкровището е намерено от Ал. Боев, дългогодишен сътрудник на музея в Силистра, на когото изказваме дълбоката си признателност.

[2] Находката ни беше предоставена за публикуване от Иван Бъчваров, зав. отдел „Археология" в ОИМ — Силистра, на когото благодарим.

[3] Римската цифра означава типа, а буквата — варианта на накитите.

[4] A. R. Bellinger. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Volume One. Anasta sius I to Maurice (491—602). Washington, 1966, p. 203, N 18, 1—7, pl. XLIX, N 18, 2—3.

[5] P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Volume Two. Part 2. Heraclius Constantine to Thedosius III (641—717). Washington, 1968, p. 563, N 79; pl. XXXVI, N 79.

[6] Ibidem, Part I, p. 21; Part 2, p. 563.

[7] Пробата и измерванията на теглото бяха направени от Хр. Димитров, експерт в „Златарска промишленост", на когото изказваме благодарност.

[8] Анализи на накитите не са правени. За наблюдение използувахме микроскопа на лабораторията по консервация при Художествената академия в София.

[9] D. Gh. Teodor. Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile V—XI e. n. Iaşi, 1981, p. 105, Fig. II.

[10] В. Велков. Добруджа през късната античност (IV—VI в.). История на Добруджа. Т. I. С., 1984, с. 166.

[11] Единични монети на императорите Ираклий (610—641) и Константин IV (668—685) се намират в нумизматичната сбирка на музея в Силистра.

[12] Ив. Йорданов. Неиздадени византийски оловни печати от Силистра (I). — ИНМВ, 19(34), 1983, с. 98.

[13] C. Preda. Callatis. Necropola romano-bizantina. Bucureşti, 1980, 45—46, Pl. XVII (M. 63, 104, 71, 248, 123).

[14] M. Ch. Ross. Catalogue of the Byzantine and early mediaeval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Washington, II, 1965, p. 7, Pl. C, D.

[15] K. Horedt. Moreşti. Grabungen in einer vor-und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bukarest, 1979, p. 189, note 363.

[16] Ibidem, Abb. 857.

[17] E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabo, Gy. Török. Avar Finds in the Hungarian National Museum. Budapest, 1975, p. 100, 57 — Fig. 6 (59$_{1}$), 65 — Fig. 14 (186$_{3}$); 230—231, 214 — Fig. 4(14$_{2}$), 217 — Fig. 7(39$_{2}$).

[18] Z. Cilinska. Frauenschmuck aus dem 7.—8. Jahrhundert im Karpatenbecken. — Slovenska Archeologia, XXIII-I, 1975, 63—81.

[19] L. Niederle. Příspěvki k vývoji byzantských šperků ze IV.—X. stoleti. Praha, 1930, 130—131.

[20] Z. Cilinska. Op. cit., p. 70.

[21] А. И. Айбабин. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа. — СА, 1973, 3, 62—72.

[22] Z. Cilinska. Op. cit., p. 72.

[23] D. Gh. Teodor. Op. cit., p. 35, 103 — Fig. 9.

[24] I. Welkov. Eine Gotenfestung bei Sadowtz (Nordbulgarien). — Germania, 19, 1935, p. 153, Taf. 17$_{2,6}$.

[25] J. Hampel. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905, B. I, p. 373, Fig. 999.

[26] D. Gh. Teodor. Op. cit., p. 103, Fig. 9$_{7}$.

[27] M. Ljubikovic. Nalazi u Korintu i slovenska arheologija X—XII veka. — I Miedzynarodowy kongres archeologii slowianskiej. V, 1970, p. 454, SL. 5, 6.

[28] C. Preda. Op. cit., 54—55, Pl. XXV—M 303.

[29] G. Gomolka-Fuchs. Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iatrus. — Iatrus — Krivina, II. Berlin, 1982, 153—154, Kat. 282, Taf. 56.

[30] Ibidem, Kat. 281, Taf. 56.

[31] M. Rusu. The prefeudal cemetery of Noşlac (VIth—VIIth centuries). — Dacia. N. S., VI, 1962, Fig. 2$_{20}$.

[32] J. Hampel. Op. cit., p. 432.

Un trésor d'argent de Silistra

S. ANGELOVA, V. PENČEV

(Résumé)

Au printemps de 1986, à Silistra, sur le territoire de l'antique Durostorum, un trésor d'argent a été trouvé. Le trésor contient 21 boucles d'oreilles, deux bagues et trois pièces de monnaie. Il fut caché dans une basilique, déteruite lors d'un incendie que l'on peut dater, selon les pièces de monnaie, vers les années de l'empereur Constantin IV (668—685). Les boucles d'oreilles sont de deux types. La production du premier type (No 1—20 du catalogue, tabl. I$_{1,2}$, fig. 1—3) est attestée sur le territoire byzantin du IVe au VII^{e}s. Le second type est présenté par un seul exemplaire (No. 21, tabl. I$_{3}$, fig. 4), à savoir une boucle d'oreille à pandant en forme d'étoile (le type II-a, selon la classification de Sl. Čilinska). Ces boucles d'oreilles sont de production byzantine, mais elles sont répandues de l'Italie aux Carpates et du Danube moyen au Dniepr. Elles datent essentiellement du VII^{e}s. Les bagues constituent une variante tardive des bagues à sceau connues depuis l'Antiquité (No 22, 23 tabl. I$_{4,5}$, fig. 5, 6). Les plaquettes rondes sur leurs boucliers sont destinées à la gravure de monogrammes. Elles sont répandues surtout sur le territoire byzantin. Une des pièces de monnaie du trésor appartient à Justin II (565—578), les deux autres sont battues dans un atelier à monnaie peu connu appartenant à Constantin IV en Sicile. La différence de cent ans dans les dates des monnaies signifie qu'elles sont dans le trésor en tant que matière à bijoux.

Le trésor appartient à un orfèvre byzantin qui travaillait au VII^{e}s. sur le territoire de la cité paléobyzantine Dorostole pour une population hétérogène sur le plan ethnique.

За произхода и първоначалната дейност на Иво Граматик

ИВАН ДЖАМБОВ

Напоследък с основание се дискутира известния надпис на Иво Граматик, открит в една от скалните църкви край с. Иваново[1]. Повод за настоящата статия ни даде както дискусията около съдържанието му, така и откритите над 30 частично или напълно запазени надписи-графити при разкопките на голямата крепост Аневско кале край Сопот, отъждествявана с цитаделата на средновековния град Копсис[2]. Въпросът е важен и от гледна точка на културно-просветния уровен на българското население на юг от Балкана през XIII—XIV в.

За четенето на надписа вече се натрупа достатъчно литература. Макар че дискусията още не е приключила, нещата се свеждат по същество само до отделни детайли без качествени промени на съдържанието му[3]. В случая нас ни интересуват два пасажа от надписа: „Аз дойдох от Романия“ и „Аз Иво Граматик“. Очевидно той е написан спонтанно, вероятно много скоро след пристигането на Иво Граматик. За това съдим както от съдържанието му, така и от неговата форма. Многократните четения не са пречка да поднесем нашите бележки в следните посоки:

1. Трябва да приемем, че Иво Граматик е дошъл от Романия.
2. Той е бил „граматик“ преди идването си в „Архангелите“[4].

Струва ни се, неслучайно К. Попконстантинов обръща внимание на термина „Романия“, макар и без да го тълкува[5]. Той е стоял във вниманието още на К. Иречек[6]. С него наскоро се занимаха Д. Овчаров[7], А. Маргос[8] и В. Гюзелев[9]. Всички автори приемат, че под „Романия“ трябва да се разбират най-общо земите в Тракия[10]. К. Иречек свързва Романия с областта около Средна гора. Категоричен е по отношение на това, че названието произлиза от средновековната държавна терминология[11]. У Йоан Кантакузин под термина „Зигос“ (Романия) се разбират земите на юг от Хемус (Стара планина) или Сърнена гора[12]. В. Гюзелев споменава, че българският книжовник Иво Граматик е от Северна Тракия[13]. Налага се да приемем сумарно това мнение като установен факт.

В съвременен смисъл географската област Северна Тракия е отбелязана около и непосредствено под Средна гора. Източната и западната ѝ граница са съответно източния дял на Сърнена гора и западния дял на Същинска Средна гора. С оглед на поставения проблем е необходимо да прецизираме нещата. В тази връзка може да вземем предвид казаното от Иречек, че названието „Романия“ е разпространено предимно сред планинците (средногорци и старопланинци). В същото време обитателите на полето наричали задбалканските земи „Загорье“[14]. Следователно под Романия трябва да се разбират земите в северния край на Горнотракийската низина, южните склонове на Стара планина, южните и северните склонове на посочените два дяла от Средна гора, в т. ч. и Стремската долина. Като териториален обхват границите остават същите. Напоследък това мнение намери потвърждение и в някои други публикации[15].

Ако се върнем в средновековното териториално разделение на феодална България в първите две десетилетия на XIV в., ще видим, че тази територия почти напълно се покрива с т. нар. Подбалканска област[16] и отчасти Крънската хора[17]. В изворите по отношение на първата е казано, че се е простирала от Сливен на изток до Копсис на запад[18]. Всъщност източната ѝ граница е била вероятно до днешния гр. Калофер[19]. Става ясно, че през периода на развития феодализъм в България под Романия се е разбирала вече една по-строго фиксирана географска област, а не както в по-ранния период въобще Византия[20].

Сега задачата ни по отношение на книжовния център, където е работил Иво Граматик преди заминаването си в Ивановската обител, става значително по-лесна. В посочената географска област през XIII—XIV в. има два изявени и известни в изворите средновековни центъра — Копсис и Крън. За втория от тях напоследък бяха изказани доста предположения относно неговото местонахождение, но в крайна сметка въпросът не е намерил още своето разрешение[21].

Остава другата възможност — средновековният Копсис. Археологическите разкопки на стредновековния замък Аневско кале край Сопот поднесоха сигурни данни за идентифицирането му с цитаделата на този „изчезнал“ град[22]. Очертан е архитектурният му облик. Разкрити са граждански и църковни постройки. Живописният стил и художествената украса принадлежат на търновската школа, към която се причисляват и иваноските стенописи. Аналогични са и откритите предмети на бита, занаятите, изкуството и пр. Върху стенната мазилка на църква № 1 бяха открити рисунки-графити, съпроводени с двуредов надпис на средно-български език. Те са единствените досега в Южна България от периода XIII—XIV в.[23]

Особено внимание обаче заслужават многобройните надписи-графити, имащи пряко отношение към поставения проблем. Разположени са върху най-различни предмети — тухли, керемиди, стенна мазилка, стенописи, глинени съдове и др. При едни изписването е ставало преди изпичането на глината (тухли и керемиди), а при други — след изпичането (глинени съдове). Фрагментираното състояние на някои пречи за възстановяването на пълния им текст[24]. Действително по начин на изписване тези надписи се доближават до откритите в цитаделата на столицата Търново — крепостта Царевец, и най-вече със споменатия надпис на Иво Граматик. Разбира се, те имат и нещо специфично, което ги прави единствени по рода си в средновековна България. Така например често се срещат надписи-графити в два, три, пет и повече редове. Нанесени са с остър метален предмет (резец) от вътрешната страна на съдовете, т. е. за писане са използувани специално подбрани фрагменти на излезли от употреба глинени съдове. Няма друго обяснение на този феномен освен потребността от пособия за писане. Каменни надписи досега не са намирани, но и тези са напълно достатъчни, за да твърдим, че в цитаделата на средновековния Копсис е кипял богат книжовен живот. Това се потвърждава и от съдържанието на някои надписи. Религиозният дух, който прозира в текста, е отражение на епохата. Така например в един от тях се говори за църковна утвар, за монах на име Илия. В друг надпис, отличаващ се с полууставното си писмо, четем: „Аз многогрешни...“ В трети надпис е останала думата „храм“. Засвидетелствувани са и различни български имена — Вера, Добра и др.[25]

Любопитно е да отбележим, че върху горната част на корпуса на фрагмент от глинен съд е изписано „Аз Ивай“. Далече сме от мисълта да отъждествяваме името „Иво“ с името „Ивай“, въпреки че коренът им е един и същ. В основата на думата е името „Иван“, чието произнасяне и изписване търпи промени в различните райони на България — Иво, Ивай, Ивайло, Иван[26].

От запазените писмени паметници личи добро познаване на правописа. Използувани са препинателни знаци, надредни букви, монограми и др. Очевидно в цитаделата на Копсис — крепостта Аневско кале, е съществувал средновековен скрипторий. С право тя би могла да се отъждестви с един от важните книжовни центрове в Южна България — проводник на столичната култура. Напълно естествено е в него да са творили високообразовани книжовници като Иво Граматик, получил прозвището си може би още тук. Намирането на надписите в една сравнително точно датирана археологическа среда — края на XIII и първата половина на XIV в., засвидетелствувана с монети на българските царе Михаил Шишман и Иван Александър, е факт с особено значение. Той ни кара да се върнем към изворите, в които се описват събития, които вероятно са принудили Иво Граматик да напусне своето първоначално книжовно средище.

Тълкувайки надписа от с. Иваново, двамата му издатели са склонни да смятат, че нещо е накарало неговия автор — Иво Граматик, да замине за североизточните български земи. А. Маргос предполага, че това събитие може да бъде обсадата на Пловдив през 1323 г.[27] К. Попконстантинов говори за някаква „мисия“ на Иво Граматик в Ивановските манастири, но не отминава факта, че той е имал причини да опише пребиваването си там[28]. Те се свързват със загиването на цар Георги II Тертер и междуособиците след неговата смърт, поради което е бил „принуден“ да остане в „Архангелите“ за неопределено време. Така или иначе, оставането му е било наложително[29]. В. Гюзелев смята, че „Нахлуването на византийците“ е принудило Иво Граматик да „избяга“ в земите на север от Балкана[30].

Всъщност вероятно става дума за едни и същи събития и струва ни се А. Маргос е най-близо до истината, навлизайки по-конкретно в тях.

Действително тези събития трябва да се свържат със съюзните действия между Андроник III и деспот Войсил — владетеля на Копсис, в подготовката им за обсадата на Пловдив[31]. Мястото на срещата им, както знаем, било градчето Потука[32]. Известен е и случаят с натравянето на Войсил с гъби, което попречило той да се яви там. Впрочем Йоан Кантакузин е достатъчно ясен и е ненужно да се впускаме повече в подробности. По-важното в случая е, че театърът на военните приготовления и действия е бил в Подбалканската феодална област (Романия), тъй като е видно, че градовете и крепостите от Сливен до Копсис са се подчинили на Войсил поради „племенна общност“[33].

Най-вероятно това размирно време (1323—1324) е накарало Иво Граматик да напусне първоначалния си книжовен център и да замине за Североизточна България, увековечавайки присъствието си със знаменателния надпис от Иваново. Дали след това той се е завърнал, е трудно да се каже. Няма съмнение обаче, че след неговото напускане и особено след приключване на междуособиците, завършили с ликвидиране на полунезависимостта на Войсиловото княжество (1324 г.), книжовната дейност в Копсис е продължила. Нещо повече, тя получила силен тласък при Михаил Шишман и особено при царуването на Иван Александър, което е характерно за почти всички средновековни центрове в България по това време. Потвърждение на казаното намираме в споменатите монетни находки от цитаделата на града — крепостта Аневско кале. Напълно логично е да предполагаме, че Иво Граматик е оставил тук свои ученици и съмишленици — продължители на делото му.

Възможностите, които представя надписът на Иво Граматик, очевидно не са изчерпани. Търсенията в тази насока биха могли да предоставят повече историческа информация.

---

[1] Тъй като целта на настоящото съобщение не се отнася до надписа като цяло, а само до Иво Граматик, считаме за ненужно да изброяваме пълната библиография по въпроса. От последните публикации вж: А. Маргос. Надписът на Иво Граматик. — Археология, 1981, № 1, с. 36 сл; К. Попконстантинов. Още за надписа на Иво Граматик. — Археология, 1983, № 2, с. 98 и пос. лит.; В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII—XIV в. С., 1985, 115—116.

[2] Ив. Джамбов. За местоположението на средновековния град Копсис (Според историческите сведения и новите археологически проучвания). — Археология, 1986, № 1, 19—28 и пос. лит.

[3] А. Маргос. За четенето на надписа на Иво Граматик. — Археология, 1986 № 2, 39—44.

[4] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 104.

[5] Там, с. 105, бел. 15.

[6] К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974, с. 189.

[7] D. Ovcarov. Le Terme „Romania“ sur une inscription nouvellement découverte à Preslav. — Studia Balcanica, X, 1975, 108—109.

[8] А. Маргос. Надписът на Иво Граматик, с. 36.

[9] В. Гюзелев. Цит. съч., с. 116.

[10] А. Маргос. Цит. съч., с. 39. Нашите бележки имат тук своето място и се явяват в подкрепа на мнението за преобладаващия български етнически състав на населението в тази област и принадлежността му към българското царство.

[11] К. Иречек. Цит. съч., с. 189.

[12] Й. Кантакузин. История. — В: Гръцки извори за българската история, X. С., 1980, с. 206, бел. 367, с. 185, бел. 232.

[13] Е. Гюзелев. Цит. съч., 115—116.

[14] К. Иречек. Цит. съч., с. 189.

[15] Кр. Гагова. Пътна система в Северна Тракия през XIII—XIV в. — ИП, 1983, № 1, с. 89; Вж. също Енциклопедия България. Т. 2. С., 1981, с. 144 (карта на Горнотракийската низина).

[16] П. Ников. Из историята на Подбалканската област. — Родина, 1938, № 1, кн. 1, 31—32.

[17] А. Попов. Крепости в Крънската средновековна област. С., 1982.

[18] Й. Кантакузин. Цит. съч., с. 223.

[19] Ив. Джамбов. Цит. съч., с. 19. Вж. поспециално бел. 4 и бел. 5.

[20] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 238.

[21] А. Попов. Цит. съч., с.: П. Гатев. Археологически проучвания край с. Крън и проблема за локализирането на средновековния Крън. Средновековният замък в българските земи XII—XIV в. Резюмета на доклади. Сопот, 1985, с. 19.

[22] Ив. Джамбов. Цит. съч., 19—28 с критически анализ на мненията относно неговото местоположение.

[23] Ив. Джамбов. Рисунки-графити от средновековната крепост Аневско кале. — Археология, XXX, 1988, № 1 с. 57.

[24] Публикуването на по-голямата част от надписите е предстоящо.

[25] Любезна консултация ми бе оказана от ст. н. с. А. Мединцева и к. и. н. К. Хаджиев.

[26] Името Иван Граматик е изписано върху каменен блок от Червен. Вж А. Маргос. Цит. съч., с. 39, обр. 3.

[27] Пак там, с. 38.

[28] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 104.

[29] Пак там.

[30] В. Гюзелев. Цит. съч., с. 116.

[31] Й. Кантакузин. Цит. съч., с. 225 и пос. лит. под линия.

[32] Пак там. Потокът не е локализиран, но вероятно се е намирал в полите на Сърнена Средна гора.

[33] Й. Кантакузин. Цит. съч., с. 223.

Sur l'origine et la première activité de Ivo Gramatik

IVAN DŽAMBOV

(Résumé)

A la base de la discussion au sujet de l'inscription connue de Ivo Gramatik de l'église rupestre près du village Ivanovo, aux alentours de Ruse, l'auteur pose la question de l'origine et la première activité de cet homme des lettres bulgare médieval. La raison d'entreprendre cette étude est la découverte de nombreuses inscriptions récemment dans la citadelle de la ville médiévale de Kopsis — la forteresse Anevsko kale près de Sopot. Il appert du contenu de l'inscription que Ivo Gramatik tire son origine de „Romania“, c-à-d. la Thrace Supérieure ou la région subbalkanique, dont le centre au cours de XIIIe—XIVe s. est Kopsis. En accord avec ce fait sont également les événements politiques en Bulgarie au cours de 1323—1324 qui, le plus vrasiemblablement ont déterminé Ivo Gramatik à quitter son premier centre littéraire et à partir pour le couvent près du village Ivanovo.

Църквата „Въведение Богородично“ в Мелник

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

Църквата „Въведение Богородично“ се намира в началото на възвишението „Чатала“ в Мелник, на десния му склон, който се мие понякога от прииждащите води на обикновено сухото Сушицко дере. Край нея от запад минава калдъръмена улица, свързваща това дере със също сухото Роженско дере. Тясна уличка от изток я отделя от околните сгради. На север през Възраждането е имало постройка, която се свързва с известния метох на Рилския манастир в града, макар че в публикуваните документи за този метох не се споменава точното му местонахождение[1]. От тази страна се е развивал и некропол, който е унищожен при строежа на Спасризовата къща на мястото на старата постройка през 40-те години на нашето столетие[2].

Това е една от най-известните църкви в Мелник. Сериозно внимание ѝ е отделил през 30-те години Н. Мавродинов, определяйки я като „най-добре запазената от всички малки църквици“ в града[3], макар че още тогава тя е била вече в руини. Изтъквайки някои нейни архитектурни особености, той се спира върху забележителните ѝ стенописи, които датира между края на XIII и края на XIVв.

Днес състоянието на паметника е значително влошено. Освен от атмосферните влияния той е сериозно повреден и от продължителното му използване за двор и градина на Спасризовата къща. Стените му са обрушени още повече, а особено силно са пострадали стенописите, от които на място, по долните части на вътрешните стени, са оцелели много обезличени фрагменти. За щастие освен с описанието на Н. Мавродинов разполагаме и с архивни снимки[4], правени по време на работата му в Мелник и даващи ни добра обща представа за характера на тази живописна украса (обр. 1, 2, 3). Има и някои външни снимки, на които се виждат и съседната стара сграда (метохът?), и църквата, все още изцяло запазена, в

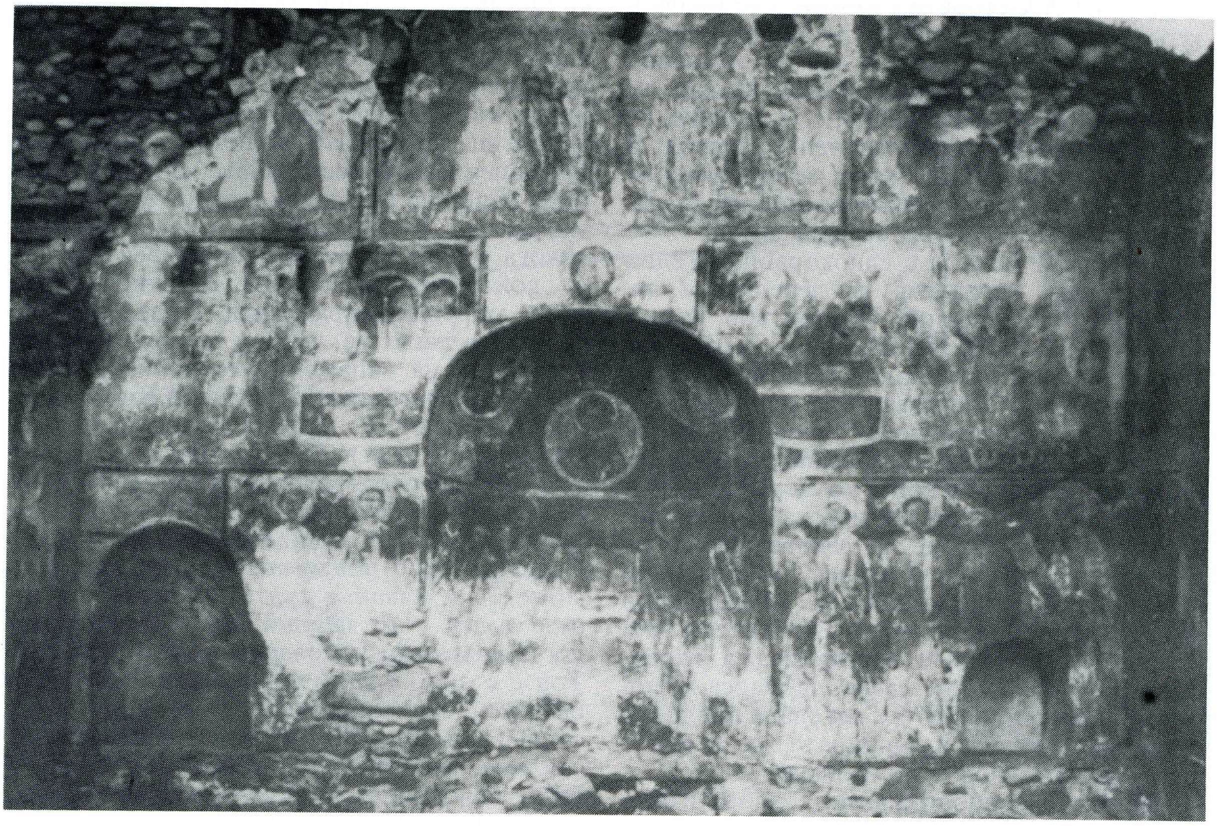

1

● *Обр. 1. Източната стена отвътре на църквата „Въведение Богородично“ в Мелник със запазени стенописи (Снимка 1930 г.). Fig. 1. Le mur est à l'intérieur de l'église „L'introduction de la Vierge“ à Melnik, avec des fresques conservées (Photo 1930)*

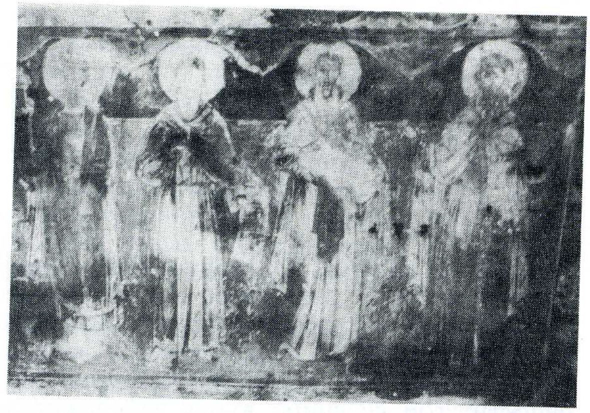
2

● *Обр. 2. Стенопис с изображения на светци над орнаменталния цокъл от северната стена на църквата „Въведение Богородично“ в Мелник (Снимка 1930 г.). Fig. 2. Une fresque avec des représentations de saints au-dessus du socle ornemental du mur nord de l'église „L'introduction de la Vierge“ à Melnik (Photo de 1930)*

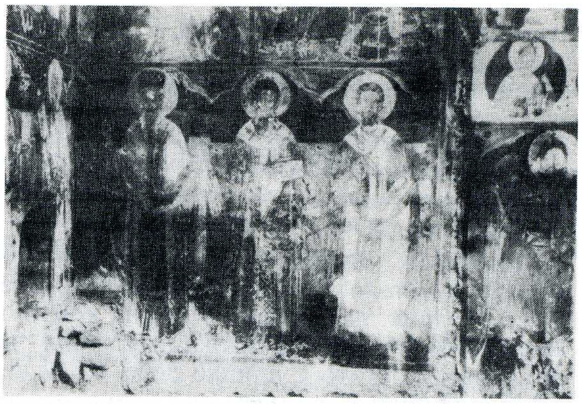
3

● *Обр. 3. Стенописно пано с изображения на светци над орнаменталния цокъл от южната стена на църквата „Въведение Богородично“ в Мелник (Снимка 1930 г.). Fig. 3. Un panneau de fresques représentant des saints au-dessus du socle ornemental du mur sur de l'église „L'introduction de la Vierge“ à Melnik (Photo de 1930)*

края на миналия и началото на нашия век.

Археологически проучвания на църквата се извършиха за първи път през 1983 г.[5] В резултат беше прецизиран архитектурният план, направен навремето от Н. Мавродинов (обр. 4), изясниха се ред нови моменти от строителната история и хронологията на паметника. По-голямата част от находките — части от керамични, стъклени, метални предмети, предимно църковна утвар, монети, датират от епохата на Възраждането, най-вече от XIX и началото на XX в., тъй като църквата е функционирала до 20-те години на XX столетие. Откриха се обаче и керамични фрагменти (от съдове, керемиди, подови тухли), монети и др. от по-ранно време — от средновековието. Макар че повечето от тях са в недобро състояние, те все пак са важен датировъчен материал. В наоса културните наслоения са нарушени от насажденията напоследък, но покрай външните стени има добра стратиграфия.

Църквата (обр. 5) е еднокорабна, с една полукръгла, изградена в дебелината на източната стена апсида, без притвор. Външни размери: дълж. 10,95 м, шир. 6,05 м (от изток) и 5,81 м (от запад). Около нея (от юг и запад) има Г-образна галерия, чийто западен зид, доколкото личи, някога е продължавал към северозапад и север, ограждайки двор, в който са се разполагали евентуалната сграда на метоха и некрополът. За преодоляване на денивелацията на терена ансамбълът е решен на различни нива (обр. 6 а, б), а стените му — изградени и като подпорни за ската. Външните стени следват естествените очертания на възвишението. Източната стена на наоса е по-масивна от останалите, а неговата ширина в тази част, както и ширината на южната галерия от изток, е по-голяма[6].

Олтарното пространство е добре изявено. Апсидната конха е запазена до петите за арката ѝ (вис. 2,47 м от констатираното подово ниво). Размери: диам. 1,56 м, шир. 0,53 м. В двата края на източната стена (също в дебелината ѝ) са изградени нишите на протезиса и диаконикона — едната по-голяма, в основата си правоъгълна със заоблени ъгли, обрушена в горната си част, а другата по-малка, също правоъгълна в основата си, изцяло запазена, с арка от тухли с дебели хоросанови фуги между тях. И двете са на височина 1,60 м от подовото ниво. На 1,92 м западно от източната стена се е намирала олтарната преграда. Тя е била зидана, свидетелство за което са разкритите следи от зид по страничните стени. В централната ѝ част (от двете страни на входа към олтара) са били монтирани две гранитни четвъртити колонки, които след разрушението и изоставянето на църквата са били изнесени извън нея и използувани като скамейка[7]. Изглежда, че тази преграда някога е била украсена с мраморен корниз, от който при разкопките се откриха два доста обрушени фрагмента. Подът на наоса, чието ниво се долавя според долните очертания на запазените стенописи, е бил покрит с шестоъгълни теракоти (олтарното пространство) и цепени каменни плочи (останалата част). Нивото на олтара е с 0,13 м по-високо — факт, който се среща и в ред други мелнишки църкви и който се предопределя от денивелацията на терена. Същевременно повдигането на олтара има може би и някакъв култов смисъл. Входовете са два — от запад и от юг. Западният е доста разрушен, но очертанията му са ясни. Той е с шир. 1,25 м. От външната страна е оформен със зъбец (от север) и с малък отстъп (от юг), който ни дават основание да считаме, че вратата, най-вероятно дървена ,е била еднокрила и се е отваряла навън.

Южният вход е изцяло запазен, но впоследствие не е бил използуван — зазидан е. Той не е бил заблязан от Н. Мавродинов, защото е бил „скрит“ под колоните на голямо орехово дърво, което го покриваше и отвътре, и отвън (обр. 7 а, б). По интересен начин е оформена неговата арка. Тя е полукръгла, направена от бигорови квадри, чиито горни краища в средата образуват леко заострен връх. Над тази арка има рамка от тухли, положени на ребро, която леко се издава от стената и е също със заострен връх. Поради по-ниското ниво на околния терен до двата входа се е достигало чрез стъпала — две каменни до западния и дървена стълба до южния.

Няма данни за сводово покритие на църквата. Покривът е бил с дървена конструкция и дървена обшивка, отгоре с керемиди. От снимка от края на миналия век личи, че е бил трискатен. Галерията от запад и юг е била също с такъв покрив, но едноскатен в двете посоки и по-нисък от този на наоса (обр. 8 а, б)[8].

Живописната украса е обхващала само вътрешното пространство на наоса. Не е изключено стенописи да е имало и отвън, но те да са паднали с времето. При разкопките се откриха в голямо количество и доста обезличени фрагменти стенопис — повечето в насипа на наоса. На места, по долните части на стените са запазени фрагменти от орнаментален цокъл с вис. 0,60—0,80 м. Той

● *Обр. 4. Църквата „Въведение Богородично“ в Мелник. План по Н. Мавродинов. Fig. 4. L'église „L'introduction de la Vierge“ à Melnik. Plan selon N. Mavrodinov*

● *Обр. 5. Църквата „Въведение Богородично“ в Мелник. Общ план след разкопките. Fig. 5. L'église „L'introduction de la Vierge“ à Melnik. Plan général aprés les fouilles*

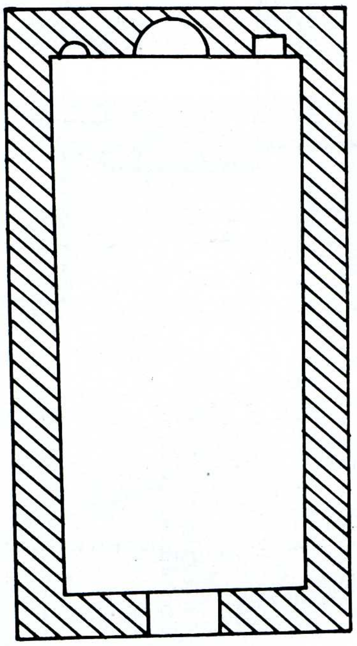

4

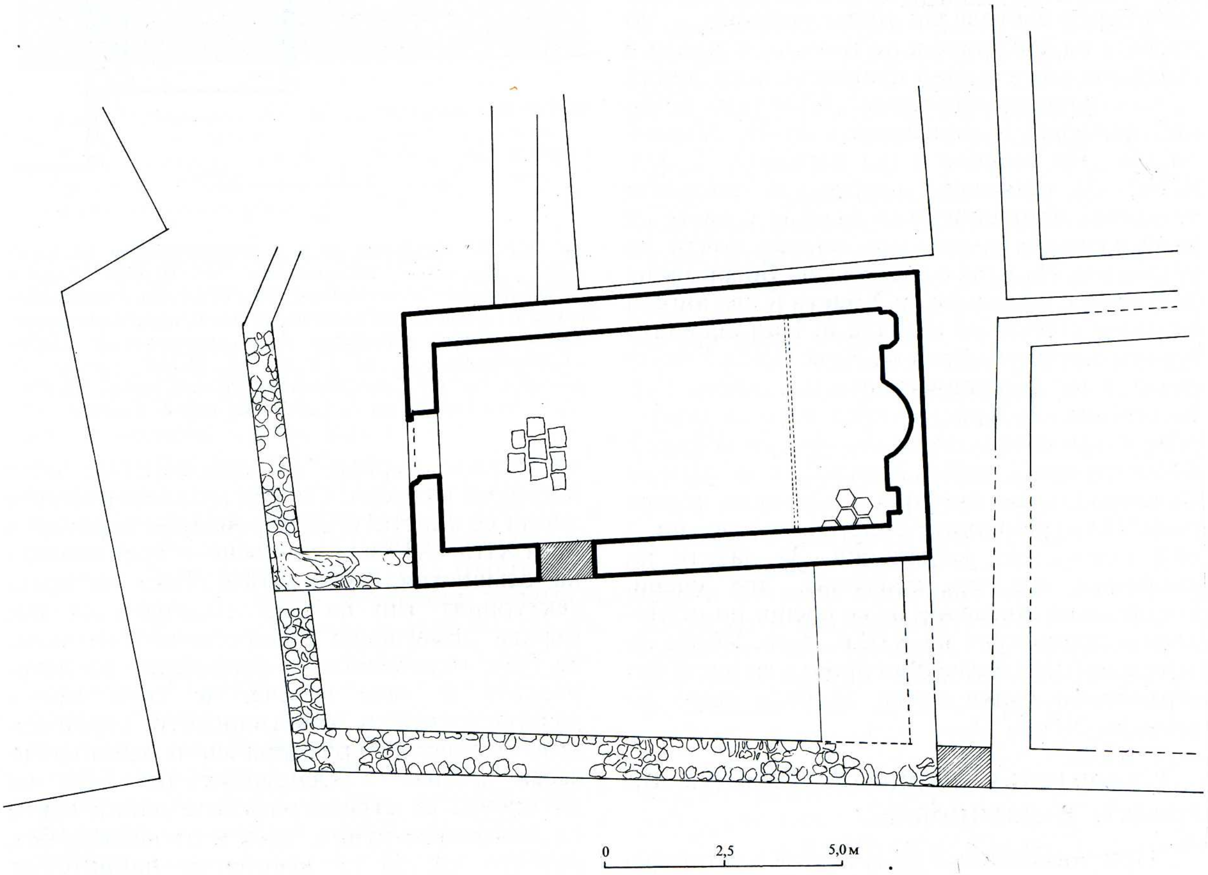

5

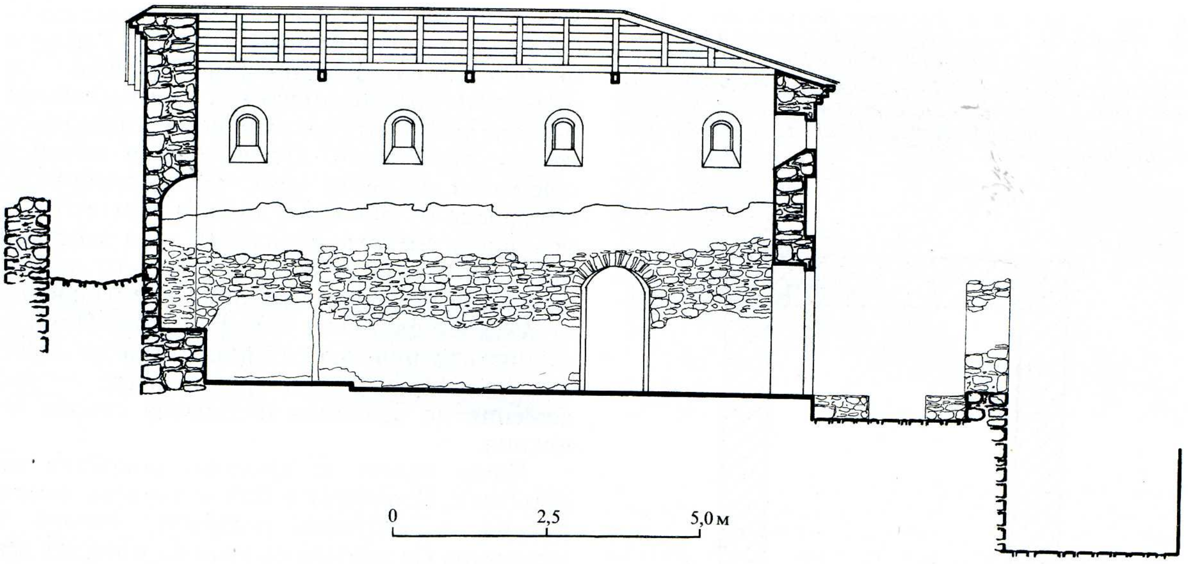

представлява имитация на мраморна облицовка. Минавал е по всичките стени. Над него, отделен с дебела червена хоризонтална линия, се е разполагал регистър с прави фигури. В югозападния ъгъл личат фигури на светци (без главите). Общо взето, фрагментите, оцелели над цокъла, са нечетливи. Те са с вис. 0,20—0,60 м. Орнаментален стенопис е запазен добре по страниците и арката на южния вход. Цялата живопис е еднослойна и е правена едновременно. Основните цветове са: синьо, червено — по дрехите на фигурите и по цокъла, и жълта в съчетание със студени цветове, с коси линии — по страниците на входа[9]. Към тези данни ще приведем и описанието на Н. Мавродинов: „По стените ѝ (на църквата — бел. В. Н.) са запазени фрески. В апсидата четирима църковни отци държат с двете си ръце разгърнати свитъци, високи почти до устата им. Над тях е изобразена Богородица Знамение с медальон на Христа и два ангела от двете страни на главата ѝ. Над апсидата неръкотворният образ на Христа (св. Убрус) разделя на две причастието на апостолите. Балдахинът и Христос пред него са повторени в тая сцена два пъти. Над св. Убрус е Възнесението, гдето Христос е в кръгла мандорла, а Богородица с вдигнати нагоре ръце. По страничните стени — ред светци, а над тях — ред медальони. За датата на стенописа ще ни послужат две сцени. Богородица Знамение не се среща по стенописите преди края на XIII в., а св. Убрус от западния тип (закачен в горната си част) без вертикални гънки може да бъде само до края на XIV в.“[10]

Строителни периоди, техника на градеж и датировка

При досегашните проучвания е установено, че почти всички от над 70-те известни мелнишки църкви са еднокорабни и с неголеми размери. Според археологическите данни се констатират строителни периоди и през XIII—XIV в., и по-късно — през епохата на османския феодализъм. Така че архитектурният тип на разглежданата от нас църква „Въведение Богородично“ не може да бъде определящ по отношение на датировката ѝ, още повече, че този тип е разпространен в християнското строителство в широк териториален и хронологически обхват[11]. Основната ни база за датировка са стратиграфските данни както от запазените руини, така и от насипа, без, разбира се, да се игнорират данните от стенописите.

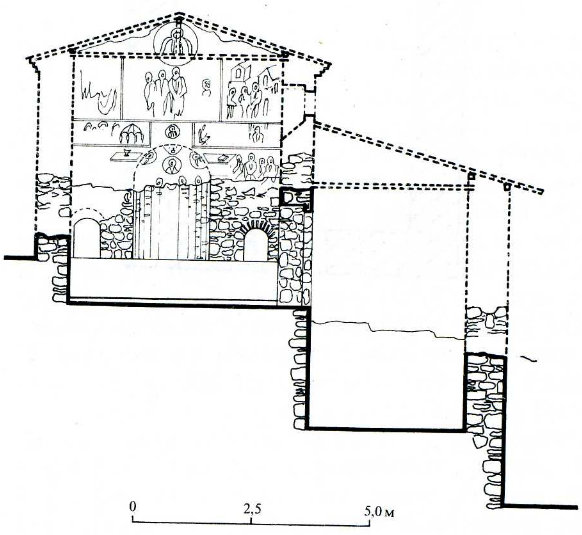

6

● *Обр. 6. Графични разрези-реконструкции на църквата „Въведение Богородично“ в Мелник (автор П. Димитров): а) по надлъжната ос на наоса, поглед от север, б) напречен на източната част, поглед от запад.*
Fig. 6. Coupes graphiques de reconstitution de l'église „L'introduction de la Vierge“ à Melnik (auteur P. Dimitrov); a) sur l'axe longitudinal du naos, vue du Nord, б) coupe transversale sur la partie est, vue de l'ouest

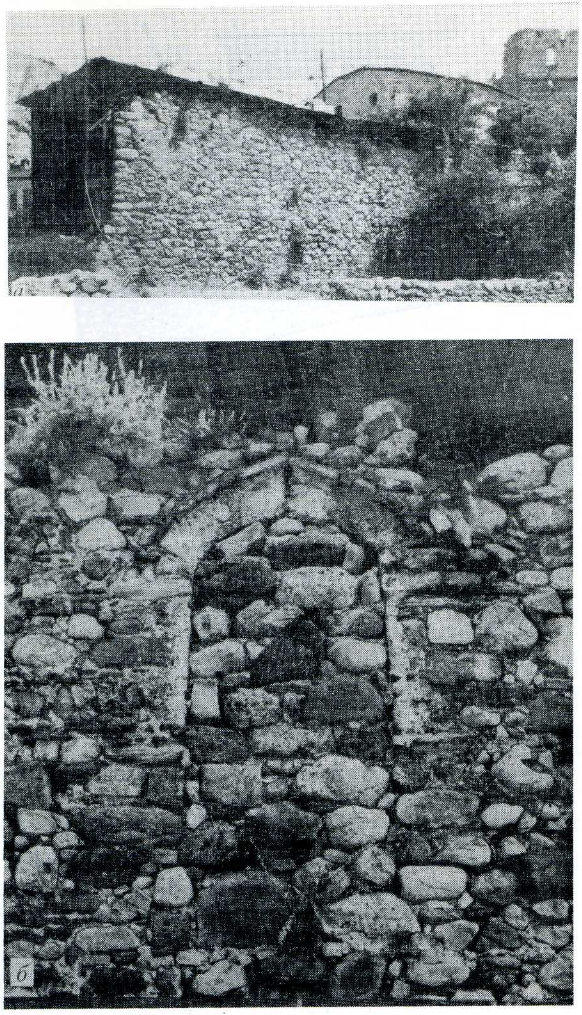

7

● *Обр. 7. Южната фасада на църквата „Въведение Богородично“ в Мелник: а) общ вид; б) детайл арката на зазидания вход. Fig. 7. La façade sud de l'église „L'introduction de la Vierge“ à Melnik а) vue générale; б) détail-l'arc de l'entrée emmurée*

Установихме два основни строителни периода. В първоначалния си вид църквата се е състояла от две помещения — наос и притвор. Наосът е имал облика, който описахме по-горе, с тази разлика, че олтарното пространство е имало подова настилка или от цепени плочи, или от някакъв друг вид материал, който днес е изчезнал. Притворът от запад е имал леко трапецовидна форма (в зависимост от терена) и размери: дълж. 5,81 м (изток), 5,60 м (запад) и шир. 3,40 м. (север), 2,92 м (юг). Входът към него е бил от запад и поради голямата денивелация — вероятно с дървена стълба отвън, откъм улицата. Може би той е бил аркиран по същия начин като южния вход, водещ направо в наоса. Доказателство за наличието на притвор в началния период са откритите при разкопките останки от южната му стена, която е била конструктивно свързана с южната стена на наоса, от западната му стена, включени по-късно в оградния зид на галерията, и от северната му стена. Ходовото ниво от юг тогава е било с 2,64 м по-ниско от това на наоса. Този факт не е случаен, а наложен от опасността от наводняване при прииждане на дерето. Ето защо южният вход е така високо в стената и до него, както посочихме, се е достигало отвън чрез дървена стълба. Открита беше каменна поставка за парапета на стълбата.

Стените са били иззидани от ломени камъни в немного правилни редове, със скрита сантрачна система. На места личат леглата на напречни сантрачи. Свързващата смес е бял хоросан с много добро качество, който е характерен за мелнишките градежи от XIII—XIV в. По лицевите части на стените са вложени парчета от керемиди, типични по фрактура и дебелина за същото време. Тук срещаме един неизвестен ни досега от разкопките в града начин на фундиране, който се дължи на обстоятелството, че църквата е построена върху дебел пласт от речен нанос (жълта тинеста пръст и дребен чакъл) — основите са положени върху стилобат от едри камъни (три до четири реда), който се издава от двете им страни с 0,20—0,30 м, като е „скрит“ под слой от чиста насипна пръст. Над този слой в наоса е била положена подовата настилка. Субструкцията на стените е средно 0,80 м, а на южната отвън — 1,10 м. Последната е измазана с хоросан против влагата — строителен похват, засвидетелстван при разкопки и на други обекти в града. Това „предвидливо“ фундиране показва гъвкава инженеро-строителна мисъл и е една изява на високо строително майсторство.

Освен посочените дотук датиращи елементи, включително и стенописите, разполагаме и с няколко изразителни фрагмента от сграфито съдове от XIII—XIV в., открити в пласта със строителен трошляк от първото разрушение на църквата край южната ѝ стена отвън. Датиращ елемент е и арката на южния вход. Съмнение, че тя е от първия строителен период, не може да има преди всичко, защото по страниците ѝ е запазен живописният слой от това време. Освен това тухлите, с които е оформена рамката ѝ отгоре, са характерни най-общо за XIII—XIV в. Наблюденията на зидарията показват по-късна строителна намеса над входа и западно от него. Арката се отличава съществено и от тези, оформяни през епохата на османското владичество, каквито намираме например по прозорци на църквата на близкия Роженски манастир. Вътрешната ѝ полукръгла част показва традиционния за времето и архитектурния стил начин на оформление. И сякаш само някакво моментно хрумване на строителя го е накарало да обрамчи със заостряне в средата арката отгоре (отвън). Но това не може да се смята

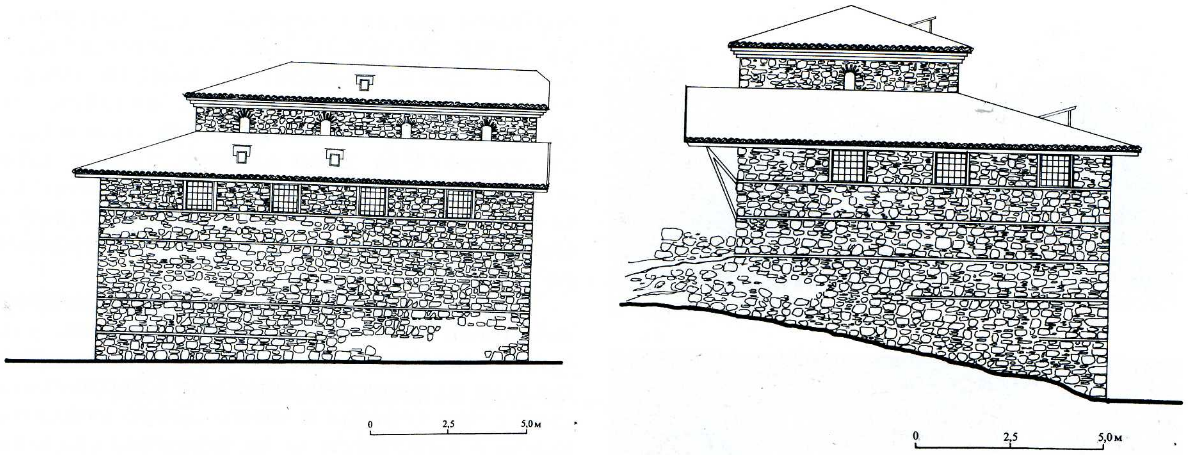

8

● *Обр. 8. Графични реконструкции на фасадите на църквата „Въведение Богородично“ в Мелник (автор П. Димитров) — втори строителен период, XVII — нач. на XVIII в.): а) южна фасада, б) западна фасада.*
Fig. 8. Reconstitutions graphiques des fac'ades de l'église „L'introduction de la Vierge“ a Melnik (auteur P. Dimitrov) — deuxième période de construction (XVIIe s. — début du XVIIIe s.); a) la façade sud; б) la façade ouest

за случайност. Не ще съмнение, че на него са му били известни вече островърхите арки, разпространили се от XIII в. нататък масово в западноевропейската архитектура[12]. Те обаче не са били привични в неговата практика, поради което се е получила една смесица. При това арката е с правилна полукръгла извивка, а не е изтеглена във височина, както е характерно за готическото изкуство и както я виждаме в някои български паметници, несъмнено под влиянието на това изкуство — в църквите „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, „Пантократор“ и „Св. Иван Неосветени“(Алитургитос) в Несебър[13], една от църквите в Червен (XIV в.)[14]. С други думи, склонни сме да причислим арката на „Въведение Богородично“ повече към XIII, отколкото към XIV в., към времето, на преход от романската към готическата арка на запад. Една монета, открита край основите на външния северозападен ъгъл на наоса, ни насочва по-конкретно към датировката на първия строителен период на църквата — тя е медна константинополска имитация тип Р (III—VI десетилетие на XIII в.), с вторично силно орязана периферия[15]. В насипа в наоса беше открита още една такава монета, но обезличена и силно корозирала.

И така, въз основа на посочените данни строителството на църквата следва да отнесем към първата половина на XIII в. — не по-рано от 1220 г. и не по-късно от 60-те години на това столетие. При това положение съгласно датировката на стенописите, определена от Н. Мавродинов, тя е била изписана поне около половин век по-късно. Подобни случаи са известни от ред паметници на християнската архитектура. Ще добавим само, че образът на Богородица Знамение, въз основа на който Н. Мавродинов определя долната хронологическа граница на живописта на разглежданата от нас църква, е засвидетелствуван, макар и само по описание, още в XI в., както той отбелязва, въпреки че за първи път се среща в края на XIII в. запазен[16]. Не е изключено тук да е налице един по-ранен пример, ако приемам изписване на църквата непосредствено след построяването ѝ.

Според стратиграфските данни от наслоенията край външните стени на паметника той е пострадал и е бил разрушен при пожар през XVII или началото на XVIII в. Три турски монети от това време в насипа със строителен трошляк и овъглена пръст южно до църквата дават основание за тази датировка. Изгорял е явно дървеният покрив и са били разрушени горните части на страничните стени, а също и притворът, сринат до основи. Поради липсата на следи от хиатус предполагаме, че възстановяването е започнало веднага. През този период, съвпадащ с началото на Възраждането, жителите на Мелник, преуспяващи в търговията и занаятите, са имали доста добри материални възможности за строителство.

Към реконструираната църква вместо притвор била издигната Г-образната галерия от юг и запад. С това била разширена нейната площ и тя придобила по-представителен външен вид. Чрез заравняване на насипа от разрушението и насипване отгоре на слой чиста пръст ходовото ниво на галерията било почти заравнено с това на наоса. Подът на олтарното пространство бил настлан с шестоъгълните теракоти, а този на галерията — с калдъръм. Входът в галерията бил от север — там, където е и сегашният подход към църквата. В наоса се влизало през стария западен вход. Значително разрушената западна негова стена била подновена и вече по-тясна — вместо 0,80 м 0,70 м. Липсващите на много места стенописи били подменени с варова мазилка. Строителният материал отново е ломен камък, а спойката — бял хоросан. Южната

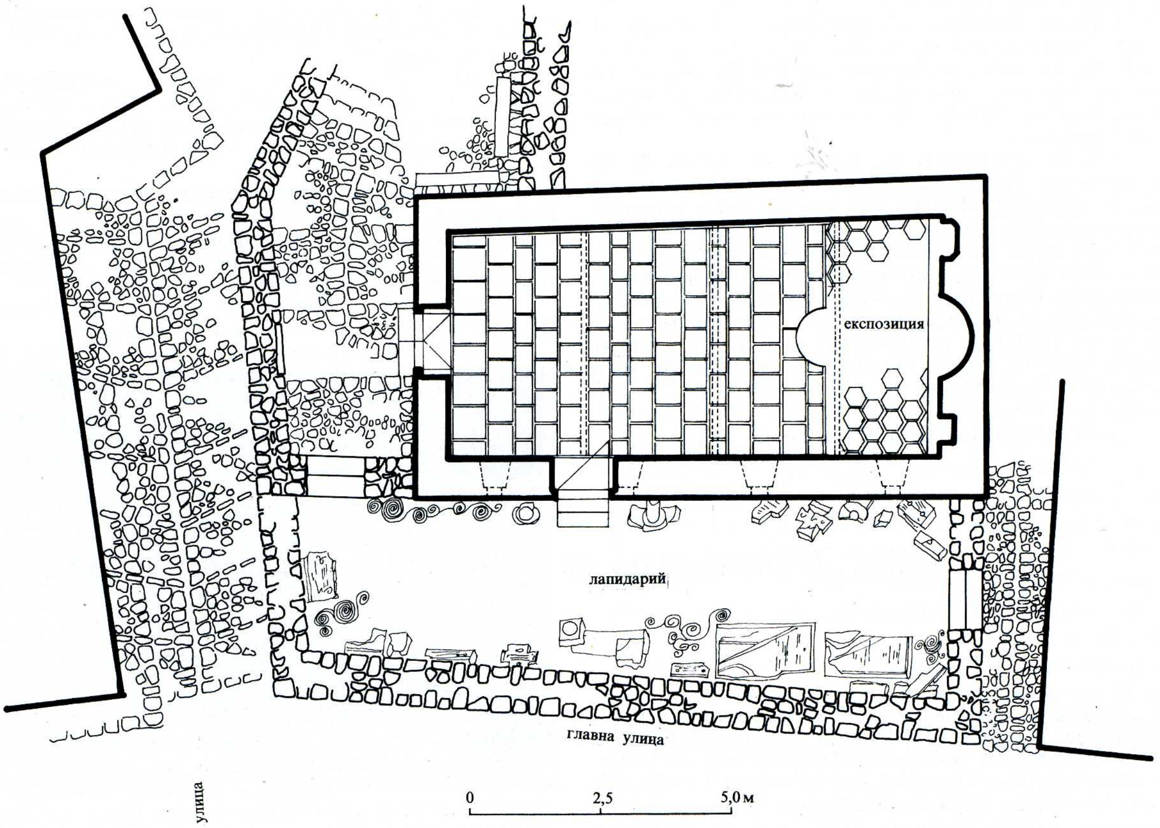

9

● *Обр. 9. Проект за експониране на църквата „Въведение Богородично" в Мелник (автори арх. Зл. Кирова, П. Димитров). Fig. 9. Projet d'exposition au public de l'église „L'introduction de la Vierge" à Melnik (auteurs arch. Zl. Kirova, P. Dimitrov)*

стена на галерията, без вход, е фундирана отвън в речния нанос на дълбочина 1,10 м и е изградена както останалите стени като подпорна за ската. Тя е предпазвала църквата от наводнения по дерето. При това положение южният вход е станал излишен и бил зазидан. Църквата е имала малки и тесни прозорчета, разположени под корниза на покрива. Те се виждат на снимки от края на XIX и началото на XX в. Може да се предположи, че такива са били прозорците и през първия строителен период.

След Балканската война (1912 г.) тази култова постройка е изоставена и постепенно обречена на разрушение, вследствие на което долните части на стените ѝ бяха покрити с масивен насип. Тя е една от петте църкви в Мелник, за които ни е известно, че са били посветени на Богородица[17]. Същевременно е и петата поред, проучена по археологически път на възвишението „Чатала". Поради недостатъчно данни от околния терен, който понастоящем е обитаем и недостъпен за археологически изследвания, не е възможно да се определи функцията ѝ. Може само да се каже, че тя е заемала важно място в градоустройството на Мелник и през Средновековието, и през Възраждането с разположението си в централната зона. Като се имат предвид и историческата значимост, и художествено-естетическата стойност на църквата „Въведение Богородично", експонирането на руините и на оцелелите ѝ стенописи ще има важна познавателна и възпитателна стойност (обр. 9).

---

[1] Архим. Кл. Рилец. Рилският манастир. Мелник и Мелнишкият край. — Духовна култура, 1964, 3, с. 2 сл.

[2] По данни от Спас Ризов от Мелник, за които му изказвам благодарност. Разхвърляни човешки кости бяха открити по време на разкопките в насипа северно от църквата.

[3] Н. Мавродинов. Църкви и манастири в Мелник и Рожен. — ГНМ, V (1926—1931). С., 1933, 289—290, обр. 165, 166.

[4] Архив на НАМ. Снимките са дело на Г. Трайчев. Само едната — обр. 1 в нашата статия, е публикувана от Н. Мавродинов. Цит. съч., обр. 166. Другите две се публикуват за първи път.

[5] Разкопки под ръководството на автора. В тях взе участие О. Миланова (АИМ), на която изказвам сърдечна благодарност за оказаната ми помощ.

[6] Вж. Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 289 — авторът счита, че разширението на източната част на църквата е направено за олтара, което не противоречи на нашето мнение, че е предизвикано от денивелацията на терена, за укрепване и стабилизиране на тази найважна част на култовата постройка. Н. Мавродинов посочва паралели от църкви от XIV в. от Мистра. По начина на оформление на източната стена — помасивна от останалите, с изградена в дебелината ѝ апсида, която не се издава извън нея, той причислява църквата към третия тип в своята класификация на мелнишките църкви, базираща се на оформлението на източните им стени и апсидите (пак там и с. 290).

[7] Размери: вис. 1,63 м, сечение 0,30/0,32 м и

0,30/0,22 м. Без украса.

[8] Реконструкциите са направени въз основа на стари снимки, които тук не показваме, тъй като не ни бяха предоставени от архива на НИПК. Автор на всички чертежи, приложени в статията, е Петър Димитров от НИПК, на когото изказвам дълбока благодарност.

[9] Като предварителна мярка за запазване на стенописите преди разкопките по предложение на н.с. Л. Койнова (НИПК) над руините беше направен защитен дървен покрив. Това обаче сериозно затрудни работата ни по разкриване на наоса на църквата и не даде възможност за много качественото му фотодокументиране. Откритите на места стенописи са консервирани, без да се свалят от стените от реставраторска група на НИПК с ръководител Ал. Пенев. Същият присъствува на обекта по време на разкопките и за ценното му съдействие му изказвам сърдечна благодарност.

[10] Н. Мавродинов. Цит. съч., с.290.

[11] Вж. В. Нешева, Г. Стоянов. Средновековна църква в кв. Чатала в Мелник. — Археология, XXV, 3, 1983, с.65, бел. 11.

[12] Вж. C. Enlart. Manuel d'Archéologie française, t. I. Architecture civile. Paris, 1929, p.100 и др. Аналогична по форма е мраморната арка на франковизантийски релеф от 1204 г. — Византийски музей — Атина.

[13] Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с.158, 161.

[14] В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII—XIV в. — Средновековният Червен, I. С., 1985, с.108, обр. 68.

[15] Монетата е определена от н.с. Вл. Пенчев (НИМ), за което му изказвам благодарност.

[16] Н. Мавродинов. Цит. съч., с.290, бел. 10; Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери, II. СПб, 1915, 111—112.

[17] P. Perdrizet. Melnic et Rossno. — BCH, XXXI, 1907, p.21.

L'église „L'introduction de la Vierge" dans la ville de Melnik

V. NEŠEVA

(Résumé)

L'église „L'introduction de la Vierge" est une des plus célèbres des 70 églises de Melnik. Elle fonctionnait jusqu'au début du XXe s. A nos jours, elle est en état de ruines. Pendant les années 30, le prof. N. Mavrodinov l'étudie sans faire des fouilles. Selon lui, les fresques bien conservées à l'époque datent de la fin du XIIIe s. à la fin du XIVe s. Aujourd'hui la plupart de ces fresques sont détruites. Les études archéologiques en 1983 fournissent plusieurs données nouvelles quant à l'histoire de la construction et à la chronologie de l'église. Le plan architectural, fait dans le passé par N. Mavrodinov, a été précisé.

On a établi deux grandes périodes de construction. La première période se rapporte aux annés 20—60 du XIIIe ns. L'église à une nef consistait en un naos et un porche. L'espace de l'autel est bien articulé. Il est séparé par une cloison en crépi. Le mur est particulièrement intéressant — avec une apside dans la partie large, invisible du dehors, avec des niches pour la prothésis et le diaconicon. Deux entrées de l'ouest donnaient accès au porche et au naos, une autre entrée du sud permettait l'accès direct au naos. La construction du toit était en bois, avec une jonction en planches, des tuiles, et avec deux versants. L'entrée située haut dans le mur sud a un arc intéressant qui présente à l'intérieur un demi-cercle, tandis qu'à l'extérieur il est aigu au milieu, fait de carrés calcaires inscrits dans un cadre en briques. Il s'agit certainement d'une influence de l'architecture gothique sur la construction locale. Le naos (probablement le porche aussi) fut richement peint sur une couche. Les fouilles dans le bas des murs ont découvert d'importants fragments d'un socle ornemental et d'un registre de représentations de saints qui sont effacés. La description de N. Mavrodinov et les photos conservées de cette peinture font valoir l'image du saint Ubrus qui figure dans la variante européenne occidentale du XIIIe—XIVe s. sur un „tissu pendu" au-dessus de l'arc de l'apside.

Au XVIIe s. et au début du XVIIIe s. l'église est détruite à la suite d'un incendie. Le porche n'est pas restauré lors de sa reconstruction. Le type architectural du naos (une nef) est conservé, des côtés sud et ouest, une galerie en forme de Г est construite. On voit bien l'église sur des vieilles photos de Melnik. Son naos a un toit à trois versants, tandis que les toits de la galerie sont plus bas et à un seul versant. Le naos était éclairé grâce à de petites fenêtres étroites, situées haut dans les murs sous la corniche du toit. Du côté nord il y avait une cour entourée d'un mur en pierres. Une construction s'élevait dans la cour. On l'identifie à la célèbre maison filiale du monastère de Rila dans cette ville, quoique les documents relatifs à cette maison filiale ne précisent pas l'endroit exact. Il y avait également dans cette cour une nécropole qui fut détruite lors de la construction, au cours des années 40 de notre siècle, d'un bâtiment sur l'ancien.

Les fresques découvertes sont conservées sur place, sur les murs de l'église. Le monument, qui a une grande valeur historique et esthétique, sera conservé et présenté au public.

Останки от лъв по българските земи

ЛАЗАР НИНОВ

През 1986 г. при изследване на животински кости от енеолитното селище край с. Слатино, Софийска област, открихме останки от лъв. На следващата година при археологически проучвания край Дуранкулак, Варненска област, намерихме нови находки от същия животински вид. Селището при с. Слатино е разположено на левия бряг на р. Джерман на три километра от вливането ѝ в р. Струма. Въз основа на керамиката и други археологически материали ръководителят на разкопките Ст. Чохаджиев го датира към ранния енеолит[1]. Находката е от втори хоризонт, който се отнася към края на ранния енеолит, т. е. около средата на петото хилядолетие пр. н. е. Тя представлява проксимална част от дясна лакътна кост, счупена малко над средата, която има всички морфологични признаци, характерни за лъва. Височината на incisura trochlearis в проекция е 40 мм, ширината ѝ — 42,5 мм. Проксималната ставна фасетка за лакътната кост е дълга 31 мм и широка 14 мм. Предно-задният диаметър на нивото на processus anconaeus е 56 мм.

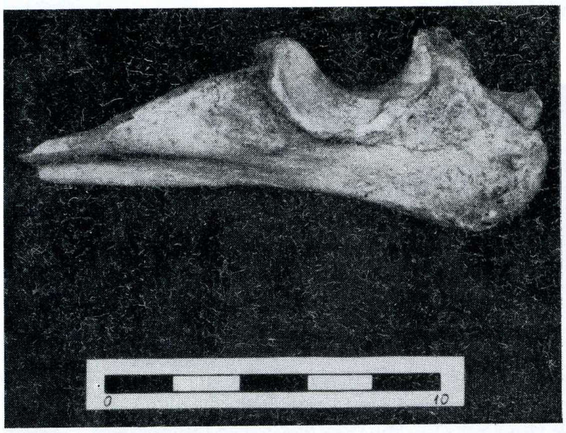

1

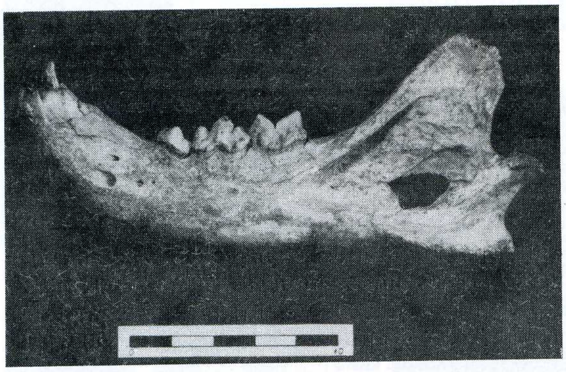

2

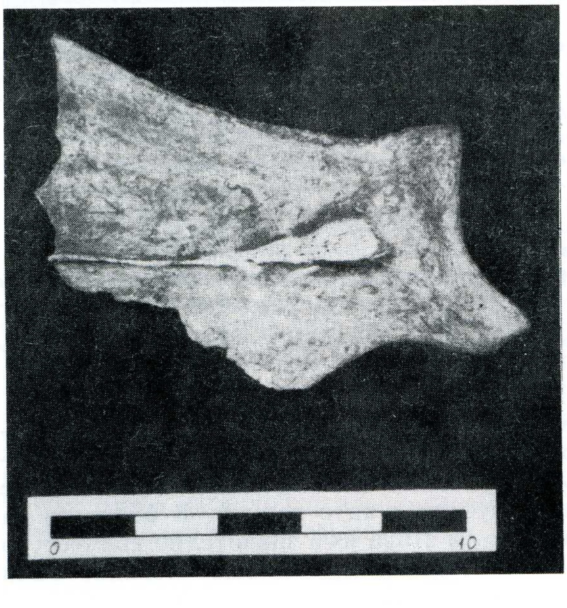

3

Археологическият обект край Дуранкулак е бил населен от неолита до средните векове. Кости от лъвове бяха намерени при материалите от късния енеолит в четвърти хоризонт[2]. Запазени са различни части от скелета:

— Долна челюст (Mandibula). Открити са две леви долни челюсти. Едната е от млад индивид и е частично разрушена. Другата е добре запазена и има следните размери: най-голяма дължина от processus condyloideus до infradentale 249 мм; дължина от processus condyloideus до задния ръб на алвеолата на C 197,5 мм; дължина P_3—M_1 70 мм; дължина на алвеолата на M_1 26,3мм; височина от processus angularis до coronion 105мм; височина на тялото на долната челюст зад M_1 51,5 мм.

— Лопатка (Scapula). Съхранена е дисталната част на дясна лопатка. Най-малката дължина на шийката е 49 мм, а най-

● *Обр. 1. Лакътна кост на лъв от енеолитното селище край с. Слатино, Софийска област. Fig. 1. Os cubital de lion d'une habitation énéolithique près du village Slatino, région de Sofia*

● *Обр. 2. Долна челюст на лъв от четвърти енеолитен хоризонти на праисторическото селище край с. Дуранкулак, Варненска област. Fig. 2. Mandibule de lion du quatriéme horizon énéolithique de l'habitation préhistorique prés de Durankulak, région de Varna*

● *Обр. 3. Лопатка на лъв от четвърти енеолитен хоризонт на праисторическото селище край с. Дуранкулак, Варненска област. Fig. 3. Omoplate de lion du quatrième horizon énéolithique de l'habitation préhistorique près de Durankulak, région de Varna* голямата дължина на ставния край — 56 мм. Дължината на ставната повърхност е 50 мм, а ширината ѝ — 37 мм.

— Раменна кост (Humerus). Идентифицирани са три кости — две десни, принадлежащи на възрастни индивиди, единият от които е по-едър, и една лява, принадлежаща на младо животно. Запазени са само дисталните части на тези кости. Дисталната ширина на най-голямата от тях е 90 мм.

— Лъчева кост (Radius). Намерени са три лъчеви кости — една лява и две десни. Едната от десните кости е от млад индивид. Лявата кост и другата дясна са от две различни възрастни животни. Дисталната ширина на дясната лъчева кост е 66 мм. Тя е счупена в областа на долната трета на диафизата. Лявата лакътна кост е цяла и има следните размери: най-голяма дължина 270 мм, дължина на проксималната ставна повърхност 32,5 мм, най-малка ширина на диафизата 23,2 мм, дистална ширина 56,3 мм.

— Голям пищял (Tibia). Открита е дисталната половина от десен голям пищял на възрастен индивид. Липсват парчета от долната част на костта.

Анализът на костите показва, че те принадлежат като минимум на три различни индивида — един млад и два възрастни. Едно от възрастните животни е било по-едро, вероятно мъжко.

Особено внимание беше отделено на диференциалната идентификация на лъва с другите представители на род глеми котки и най-вече с пещерния лъв. Редица автори отбелязват, че костите на пещерния лъв имат смесените признаци на лъва и тигъра[3]. Такива особености обаче не се наблюдават при лакътната кост, намерена в енеолитното селище край с. Слатино, и при костите от с. Дуранкулак. Подчертан е специално големият размах на индивидуалните вариации в размерите на костите от пещерен лъв, които понякога превишават значително тези на лъва и тигъра[4]. Размерите на лъвските кости, които открихме в двата праисторически обекта в България, са по-близки до долните граници, които са посочени от Громова като характерни за лъва[5]. Всички данни от находките, намерени в праисторическото селище край с. Слатино, Софийска област, и край с. Дуранкулак, Варненска област, свидетелстват, че костите принадлежат на лъв (Panthera leo L.). Това са безспорни веществени доказателства за съществуването на този животински вид по българските земи.

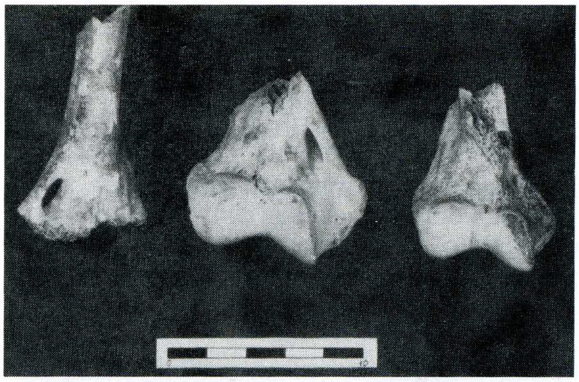
4

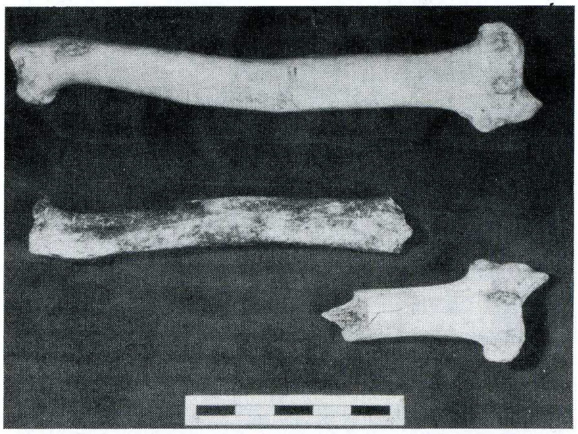
5

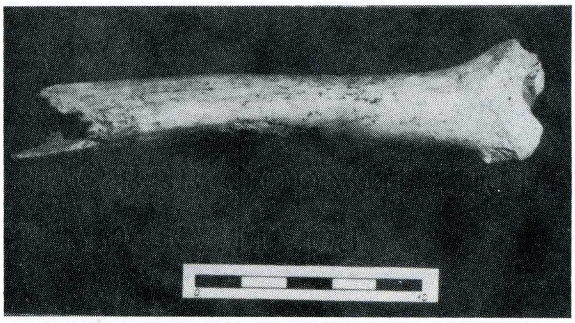
6

● *Обр. 4. Раменни кости на лъвове от четвърти енеолитен хоризонт на праисторическото селище край с. Дуранкулак, Варненска област. Fig. 4. Humérus de lions du quatrième horizon énéolithique de l'habitation préhistorique près de Durankulak, région de Varna*

● *Обр. 5. Лъчеви кости на лъвове от четвърти енеолитен хоризонт на праисторическото селище край с. Дуранкулак, Варненска област. fig. 5. Radius de lions du quatrième horizon énéolitique de l'habitation préhistorique près de Durankulak, région de Varna*

● *Обр. 6. Голям пищял на лъв от четвърти енеолитен хоризонт на праисторическото селище край с. Дуранкулак, Варненска област. Fig. 6. Tibia de lion du quartième horizon énéolithique du l'habitation préhistorique près de Durankulak, région de Varna*

Лакътната кост, открита при с. Слатино, не се отнася към тези части от трупа, като пръсти, нокти или череп, които могат да останат с кожата на животното след нейното одиране и да бъдат донесени в селището като трофей. По нея липсват следи от обработка. Следователно тя не е донесена отнякъде като оръдие на труда. Нямаме основания да считаме, че костта е използувана и като амулет. В областта на лакътната става има значително количество мускулатура и други меки тъкани. Този

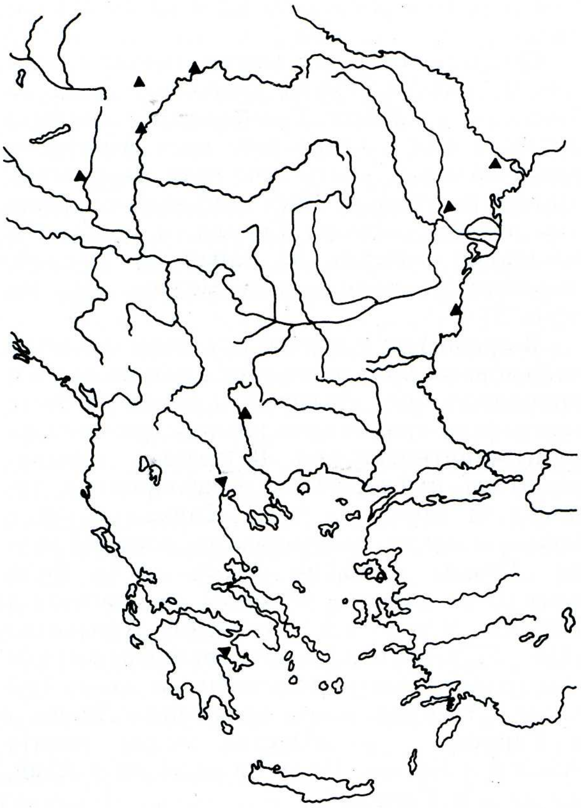

7

● *Обр. 7. Карта на Балканския полуостров с разположението на археологическите обекти, в които са намерени останки от лъв. Fig. 7. Carte de la Péninsule Balkanique avec les emplacements des fouilles archéologiques où l'on a trouvé des vestiges de lions*

участък от тялото не може да бъде пренесен от много далече, без да загине. Следователно животното е убито в този регион, т. е. там са живели лъвове. Същото може да се каже и за находките от Дуранкулак. Там преобладават костите, около които има значително количество мускулатура.

Докато през античността за устройване на гладиаторски борби, циркови игри и атракции е възможно на Балканите да са внасяни лъвове от Африка или Азия, през енеолита такава възможност не е съществувала. Поради това може категорично да се приеме, че лъвовете, чиито останки открихме в двата археологически обекта, имат автохтонен произход.

При изследване на костни материали от енеолитното селище край с. Голямо Делчево, Варненска област, е намерен първи шиен прешлен от огромна котка, който Ст. Иванов и В. Василев определят като принадлежащ на лъва (Panthera leo L.)[6]. Тази кост не е запазена и няма фотографии от нея. Не са направени необходимите разграничения между рецентния и пещерния лъв. Поради това бяха изказани известни съмнения по отношение на точната идентификация[7]. Затова находките при с. Слатино, а впоследствие и при с. Дуранкулак имат изключително важно значение като сигурно потвърждение за съществуването на лъва по българските земи.

Останки от пещерен лъв у нас досега са открити единствено от палеолита в Северна България — пещерата Бачо Киро[8]. Той е обитавал при значително по-сурови климатични условия, каквито са били природните и климатичните дадености през палеолита. През енеолита се забелязва значително затопляне на климата. Регистрира се така нареченият климатичен оптимум[9]. Това е благоприятствувало разпространението и размножаването на лъва. Топлият климат е повлиял положително върху растителния и животинския свят[10]. Особено многочислени са били копитните животни. Те са били главната храна и плячка на лъва. Остеологичните материали, намерени в двете селища, свидетелствуват, че копитните са над 90% от всички диви животни. Естествено е при тези условия да са живели хищници, в т. ч. и лъвове.

Логично възниква въпросът: защо се намират отделни кости от лъв и къде са останалите? Трябва да отбележим, че от Слатино са изследвани животинските останки само от една четвърт от общата площ на археологическия обект, който все още е в процес на разкопаване. Освен това не всички кости са попаднали в очертанията на селището. Очевидно в селищата невинаги са донасяни целите трупове на убития при лова дивеч. Често пъти костите, принадлежащи на един индивид, са много по-малко при дивите животни, отколкото при домашните. Една част от костите са изяждани от хищници — главно кучета, а други са разрушени при продължителното стоене в почвата.

Друг интересен въпрос е дали местното население е използвало за храна месото от лъв, или по култови или други причини то е било забранено за консумация. Лакътната кост, намерена при с. Слатино, е масивна и здрава. Тя не е била счупена под натиска на земните маси, а е била разсечена и носи белезите на кухненските останки от храната на населението, между които е намерена. Повечето дълги тръбести кости от Дуранкулак са разсичани. Единствената запазена цяла лъчева кост има следи от остър режещ предмет в областта на диафизата. Особено типично са фрагментирани раменните кости. По подобен начин са били подготвяни за кулинарна обработка аналогичните кости от другите едри животни, използувани за храна, като елен, говедо, тур и т. н. Всичко това ни дава основание да смятаме, че хората са консумирали лъвско месо. В Пелопонес — Гърция, са намерени две кости от лъв[11]. Едната от тях представлява разсечена близо до дисталния край раменна кост. Според Бьоснек и фон ден Дриш тя също има характерните признаци на кухненските останки. За консумацията на лъвско месо свидетелстват многобройни данни от енциклопедични и други издания[12]. В полза на това становище е и преданието, според което кентавърът Хирон е хранил Ахил с вътрешности от лъвове[13].

В дописмения период единствени указания за зоогеографията на този животински вид ни дават намерените кости, рисунки и зооморфни фигурки. Най-сигурни и достоверни данни се получават при изследване на костите, тъй като рисунките и фигурките често са силно стилизирани. Изследваните в археозоологично отношение обекти у нас обаче са твърде малко. Те не могат да дадат цялостна представа за разпространението на този вид животни, защото системни проучвания са започнали отскоро. Трябва да отбележим също, че ловът на лъвове е сложна и трудна дейност, изискваща голям опит и смелост от страна на ловеца или ловците. Той крие много рискове, още повече, като се имат предвид примитивните оръдия, с които са ловували древните хора. Освен това остеологичните данни свидетелстват, че през енеолита ловът у нас е имал второстепенна роля в икономиката на населението, което се е занимавало основно със селскостопанска дейност. Имайки предвид всичко казано дотук, би следвало да отбележим, че реалното количество на лъвовете в природата вероятно е било поголямо, отколкото са данните от археологическите обекти.

Проблемът за географското разпространение и за родствените отношения между пещерния и рецентния лъв е сложен и изисква още веществени доказателства. На територията на Европа освен в България единични кости от лъв са открити в няколко археологически паметника от неолита, енеолита и бронзовата епоха в Карпатския басейн, СССР и в Гърция[14]. Това очертава ареала на този вид в нашия континент.

През античността сведенията за лъвовете на Балканския полуостров са оскъдни. За тях се споменава в митологията. Основни извори на информация за нас са произведенията на античните автори, които са проявявали интерес към естествознанието[15]. За лъвове се споменава още в стиховете на Омир. Особен интерес представлява съобщението на Херодот (484—425 г. пр. н. е.). Описвайки похода на Ксеркс към Терма (Солон), той пише: „По пътя лъвове нападнали камилите му, които носели припаси. Те излизали нощем от леговищата си и не нападали нищо друго, нито добитъка, нито хората, а погубвали само камилите. Чудя се на причината, която е карала лъвовете да се въздържат от всичко друго, а да нападат само камилите, при все, че по-рано те не са виждали това животно, нито са го познавали.

По тези места има много лъвове и диви говеда, бикове, чиито преголеми рога се занасят и у гърците. Границата на лъвовете е реката Нест, която тече през Абдера, и реката Ахелой, която тече през Акарнания, защото на изток от Нест никъде не се среща лъв в цяла отсамна Европа, а също и в останалия материк на запад от Ахелой, лъвовете се въдят само между тия две реки."[16]

В сравнение с всички останали сведения за лъвове на Балканите това е най-пълното и правдоподобно. Авторът посочва точните географски граници на разпространение на този животински вид. В региона действително са съществували благоприятни условия за живот на лъва. Климатът тук е топъл, а средиземноморското влияние силно. Твърде вероятно е тук да са били едни от последните убежища на лъвовете в Европа. Един век по-късно Аристотел (334—322 г. пр. н. е.) посочва същите географски граници като характерни за лъва. Той пише: „Лъвове се въдят предимно в Ливия, а в Европа — в областта между реките Ахелой и Нестос. Пантери се въдят в Азия, но не и в Европа."[17]

Ксенофонт (440—355 г. пр. н. е.) подчертава, че редица хищници, между които лъвове, живеят „около" и „по" планините над Македония и Мала Азия: „Лъвове, пардели, рисове, пантери, мечки и каквито други такива зверове има, се ловят в чуждите земи: около планината Пангей и Китос, която е над Македония и Мизийския Олимп и Пинд, Ниса, която е над Сирия, и по другите, които могат да хранят такива животни."[18] Поради групирането на много животни не е ясно дали лъвовете са се срещали по всички тези места, или само в някои.

Плутарх (46—120 г. от н. е.) също споменава за лъв в Тракия: „Котис подарил лъв от своя страна на едного, който му подарил пантера."[19] Според Кацаров и Детев става дума за Котис I—IV в. пр. н. е. Не е известно къде е уловен този лъв — на Балканите или в Мала Азия. Неяснотата се подсилва и от факта, че според някои автори, като Аристотел, Плиний и др., в Европа не са живели пантери. Не са открити и кости от тях.

Конон (I в. пр. н. е.) също говори за лъвове. „Олинт (син на Стримон, митичен тракийски цар — б. а.) загинал на лов, като влязъл доброволно в борба с един лъв. Брат му Врангас оплаквал много нещастната случка и погребал Олинт на мястото, где то умрял."[20]

Много подробни сведения за лъвовете намираме в произведенията на Плиний (23—79 г. от н. е.). В по-голямата си част те са взети от Аристотел, който събрал огромна информация за флората и фауната в Стария свят. В тези трудове намираме интересни подробности от физиологията и размножаването на лъва. Те невинаги отговарят точно на действителността, но ни дават представа за нивото на естествените науки на дадения етап от тяхното развитие. Прави впечатление детайлното познаване на навиците и особеностите в характера и поведението на животните. Значително място е отделено на борбата с лъвове в Рим и на опитомяването на тези животни. Съобщава се за два вида лъвове — едните с по-късо тяло и къдрава грива, а други с по-удължено тяло и гладък косъм. За съжаление не се посочват географските райони, които са обитавали те. Що се отнася за разпространението на лъвовете на Балканския полуостров, Плиний пише: „В Европа обаче лъвове се срещат само между реките Ахелой и Нестос, но те са много по-силни от тези в Африка и Сирия."[21]

Павзаний (150 г. от н.е.) отбелязва, че лъвовете са живели в планинските райони. Вероятно поради антропогенната дейност техният ареал е бил силно стеснен и изместен. Той пише: „В планинската част на Тракия отсам реката Нестос, която тече през земята на абдерците, се вдят както други зверове, така и лъвове. Те някога нападнали дори войската на Ксеркса и нанесли вреди на камилите, които пренасяли храна. Тези лъвове често скитат чак до областта около Олимп. Единият склон на тази планина е обърнат към Македония, а другият към тесалийците и реката Пеней. Тук в Олимп Полиам победил един лъв, голям и силен звяр, без всякакво оръжие."[22] В това сведение авторът споменава и за отдавна минали събития, като например похода на Ксеркс. Сведенията са почерпани от по-стари източници — най-вероятно Херодот. В митологичен дух е съобщението на Павзаний, че Полидам победил без оръжие голям лъв. Сведенията на Павзаний са в явно противоречие с твърдението на Дион Хрисостом (40—120 г. от н.е.), който пише, че по негово време лъвовете вече са изчезнали от територията на Европа. „Наистина страшно е това, което разправяш, че красивите хора са изчезнали с течение на времето като някое растение или животно, каквато участ казват, че е сполетяла лъвовете в Европа, понеже те вече са изчезнали, докато по-рано са живеели в Македония и другаде."[23]

Според мнението на повечето автори лъвът е живял на Балканите до началото на н.е. Една от основните причини за изчезването му е антропогенният фактор. Усилената ловна дейност довела до изтребването на тези животни. Увеличаването на населението, усвояването на нови площи за растениевъдство и пасища за домашните животни, изсичането на горите, пожарите и т. н. силно стеснили и изместили ареала на дивите животни. Това довело до намаляване на числеността на някои видове и унищожаването на други.

Мотивът на лъва е застъпен широко в митологията и фолклора на древното население на Балканския полуостров. Той е играл значителна роля в духовния живот на хората. С него са свързани суеверия и легенди. Лъвът е символ на висша сила, мощ, власт и величия. Приписват му се благородство, великодушие, ум, спокойствие, благоразумие, справедливост, доблест, гордост, надменност, бдителност, храброст, триумф. Особена семантика има образът на лъвицата. Тя е въплъщение на сладострастие, символ на майчинство и атрибут на богинята майка. Лъвът се характеризира като най-силния между зверовете. Затова той е синоним или епитет към името на божествения герой или героя цар. Без да изчерпваме идеите и съдържанието, влагани в образа на лъва, трябва да подчертаем социалния елемент в тях. Изключително интересен е и въпросът за различията или нюансите в него, които очевидно са съществували през отделните епохи у различните народи.

Изображенията на лъвове в изкуството са интересни като обект не само за изкуствоведите. Използувайки изображенията, някои автори правят опити да възстановят физическия облик на животните. Например Хемер констатира няколко типа лъвове в Гърция и Близкия изток[24]. В изкуството на населението по нашите земи лъвът има трайно присъствие. Траките са ни оставили великолепни образци на златарството, релефа, скулптурата, стенописа и мозайката, където срещаме неговия образ[25].

Без съмнение те са били култови животни при траките[26]. Поразителни са точността на формите, реализмът и типичните пози, в които са показани тези хищници. Това не е случайно.

Логично е този животински вид да остави трайна диря и присъствие в изкуството дори когато е бил рядкост в местната фауна и след изчезването му.

Присъствието на лъва в древната фауна на България е важно от две гледни точки — биологическа и културно-историческа. За биолози и зоолози интерес представляват проблемите на зоогеографията на този животински вид, морфологичните му характеристики, неговото разпространение и изчезване, родствените връзки между пещерния и рецентния лъв и т. н. Особено интересна е културно-историческата страна на въпроса, която е слабо разработена. Многочислените изображения ни убеждават, че през различните епохи лъвът е заемал определено място в духовния свят на древния човек. Изследвайки зооморфната пластика, нашите специалисти по праистория обезателно трябва да вземат предвид и представителите на род големи котки, към които принадлежи лъвът. Такива интерпретации вече се появиха[27]. Касае се за зооморфни фигурки от енеолита, т.е. от една епоха с намерените лъвски кости. Особено убедителна е фигурката от Голямо Делчево, изобразяваща това животно в характерна за него поза и белези. Вероятно съществуват още такива изображения[28]. Поради силната стилизация тяхната идентификация е силно затруднена или неправилно извършена. Наличието на найсилния звяр е невъзможно да остане незабелязано и да няма отражение в културата на местното население. Очевидно присъствието на неговия мотив е традиция, датираща от праисторията и обогатявана разностранно през следващите епохи.

Съпоставянето на комплексните остеологични данни, изображения и писмени сведения свидетелствува, че в Югоизточна Европа лъвове са живели в праисторически времена и са се срещали вероятно до началото на новата ера в някои райони на Македония и Тракия.

---

[1] Резултатите от радиовъглеродния анализ все още не са получени.

[2] Ръководител на разкопките е Х. Тодорова.

[3] В. Громова. Новые материалы по четвертичной фауне Поволжья и по истории млекопитающих Восточной Европы и Северной Азии вообще. — Тр. Комисс. по изуч. четвертичн. периода, 2, 1932, 69—180; Н. Верещагин. Пещерный лев и его история в Голарктике и в пределах СССР. — В: Материалы по фаунам антропогена СССР. Тр. ЗИН АН СССР, 49, 1971, 123—199.

[4] В. Громова. Цит. съч.; Н. Верещагин. Цит. съч.; H. Hemmer. Fossilbelege zur Verbreitung und Artgeschichte des Löven Panthera leo (Linne, 1758). — Säugetierkundl. Mitt., 15, 1967, 289—300.

[5] В. Громова. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. — Тр. Комисс. по изуч. четвертичн. периода, 9, 1, 1950, 163—164.

[6] Ст. Иванов, В. Василев. Проучвания на животинския костен материал от праисторическата селищна могила при Голямо Делчево. — В: Селищната могила при Голямо Делчево. С., 1975, 245—302.

[7] Н. Спасов, Д. Божков. Лъвове на Балканския полуостров в миналото. — Природа, 3, 1981, 96—98;, N. Spassov, D. Bozkov. Rapport sur le lion de caverne et le lion de l'Antiquité aux Balkans et en Bulgarie. — European regional conference on speleology Sofia — Bulgaria 22—28 IX 1980, 1983, 228—233.

[8] T. Wiszniowska. Carnivora. —In: Excavation in the Bacho Kiro cave. Warszawa, 1982, 52—55.

[9] Д. Топлийски. Изменя ли се климатът на Земята. С., 1986, с. 43; Х. Тодорова. Каменномедната епоха в България. С., 1986, с. 18.

[10] Х. Тодорова. Цит. съч., 133—144.

[11] J. Boessneck, A. von den Driesch. Ein Löwenknochenfund aus Tiryns. — A. Anzeiger, 4, 1979, 447—449; J. Boessneck, A. vonden Driesch. Ein Beleg für das Vorkommen des Löwen auf der Peloponnes in „Herakleischer" Zeit — A. Anzeiger, 2, 1981, 257—258.

[12] J. Boessneck, A. von den Driesch. Ein Beleg für..., s. 258.

[13] Мифы народов мира. М., 2, 1982, 41—43.

[14] В. Бибикова. Костние останки лва енеолитических поселении северо-западного Причерноморима. — Вестник зоология (Киев), 1, 1973, 57—63; J. Boessneck, A. vonden Driesch. Ein Beleg für..., 257—258; J. Voros. Lion remains from the late neolithic and copper age of the Carpathian basin. — Folia Archaeologica, 34, 1983, 33—50.

[15] В. Велков. Фауната на древна Тракия, отразена в античната литература. — Природа, 1, 1956, 75—79; Г. Кацаров, Д. Дечев и др. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949.

[16] Херодот, VII, 125—126, български превод Г. Кацаров, Д. Детев и др. Цит. съч., с. 32.

[17] Аристотел, 606, В, 14—17, български превод Г. Кацаров, Д. Детев и др. Цит. съч., с. 122.

[18] Ксенофонт. Cyneg XI 1, български превод Г. Кацаров, Д. Детев и др. Цит. съч., с. 103.

[19] Плутарх. Reg. et imper. apophth. 174 D I-2, български превод Г. Кацаров, Д. Детев и др. Цит. съч., с. 290.

[20] Конон, български превод Г. Кацаров, Д. Детев и др. Цит. съч., с. 232.

[21] Histoire naturelle de Pline. Trad. nouv. par Ajasson de Grandsagne. Paris, VIII, 1830, 255—271.

[22] Павзаний, VI, 5, 4—5, български превод Г. Кацаров, Д. Детев и др. Цит. съч., с. 312.

[23] Дион Хризостом, О. XXI, 1, български превод Г. Кацаров, Д. Детев и др. Цит. съч., с. 259.

[24] H. Hemmer. Untersuchungen über das Aussehen des altägyptischen Löwen — Panthera leo nubica Blainville 1843 und seine verwandtschaftlichen Beziehungen zu den benachbarten Löwenunterarten. — Säugetierkundl. Mitt., 11, 1963, 117—128; H. Hemmer. Über das Aussehen des altgriechischen Löwen Panthera leo ssp. — Säugetierkundl. Mitt., 14, 1966, 297—303; H. Hemmer. Über das Aussehed der klein- bzw. vorderasiatischen Löwen (Panthera leo ssp. bzw. persica). — Säugetierkundl. Mitt., 1967, 50—53.

[25] И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973.

[26] И. Венедиков. Може ли Мадарският конник да бъде изображение на тракийския Херос. — В: Мадарският конник. С., 1956, 167—180; Т. Герасимов. Проучване върху Мадарския скален релеф. — В: Мадарският конник. С., 1956, 115—166; И. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч.

[27] Ch. Willms. Äneolithische Löwenplastiken aus Bulgarien? — Germania, 64, 1, 1986, 139—144.

[28] Устно съобщение от Л. Перничева.

Des vestiges de lion sur les terres bulgares

L. NINOV

(Résumé)

Nous avons décoivert des vestiges de lions dans les habitations énéolithiques près du village Slatino, la région de Sofia, et près de Durankulak, région de Varna. L'habitation près du village Slatino se trouve dans la région du cours moyen du fleuve le Strymon, en Bulgarie du Sud-Ouest. Sur un deuxième horizon — le haut énéolithique — fut trouvé la partie proximale d'un os cubital droit. La hauteur d'incisura trochlearis en projection est de 40 mm, la largeur d'incisura trochlearis étant de 42,5 mm. La surface articulaire proximale pour l'os cubital est de 31 mm de longueur et de 14 mm de largeur. Le diamètre de devant et de derrière du niveau de proc. anconaeus est de 56 mm.

Durankulak se trouve sur la côte de la mer Noire, près de la frontière de la Bulgarie et de la Roumanie. Sur le quatrième horizon — l'énéolithique bas — on a trouvé 10 os de lions. De différentes parties du squelette sont conservées:

— Mandibule (mandibula). Deux mandibules gauches ont été trouvées. L'une provient d'un spéciment jeune; elle est partiellement détruite. L'autre est bien conservée et présente les dimensions suivantes: la longueur optimale — proc. condyloideus — infradentale 249 mm; la longueur P_3—M_1 70 mm; la longueur de l'alvéole de M_1 26,3 mm; la longueur proc. angularis — coronion 105 mm; la longueur du corps de la mandibule derrière M_1 — 51,5 mm.

— Omoplate (scapula). La partie distalique de l'omoplate droite est conservée. La longueur minimale du col est de 49 mm, la longueur maximale du bout articulaire est de 56 mm. La longueur de la surface articulaire est de 50 mm, sa largeur est de 37 mm.

— Humérus. Trois humérus sont identifiés — les deux sont droits et appartiennent à des spécimens adultes dont l'un est plus grand, et le troisième en est gauche et appartient à un jeune animal. Seules les parties distaliques des ces os sont conservées. La largeur distalique du plus grand est de 90 mm.

Radius. On a trouvé trois radius — l'un est gauche, les deux autres sont droits. Le radius gauche et l'un des deux droits appartiennent à des animaux d'âge différent. La largeur distalique du radius droit est de 66 mm. Il est cassé dans la région du tiers inférieur de la diaphyse. L'os cubital gauche est entier et présente les dimensions suivantes: la longueur maximale est de 270 mm, la longueur de la surface articulaire proximale est de 32,5 mm, la largeur minimale de la diaphyse est de 23,2 mm, la largeur distalique est de 56,3 mm.

— Tibia. On a trouvé la moitié distalique d'un tibia droit de spécimen adulte. Il manque des morceaux de la partie inférieure de l'os.

L'analyse des os montre qu'ils appartiennent au moins à trois spécimens différents — l'un est jeune, les deux autres sont adultes. L'un des animaux adultes était plus grand, mâle probablement.

Il n'y a pas parmi les os trouvés à Slatino et à Durankulak des parties du squelette telles le crâne, les doigts, les ongles, etc., qui puissent rester avec la peau de l'animal et être apportées dans l'habitation en tant que trophée. Les os n'ont pas été utilisés comme outils de travail, ni comme amulettes. Certains os portent les traces d'un traitement culinaire. Par conséquent, les animaux sont tués dans les environs plus ou moins immédiats des habitations, autrement dit des lions habitaient dans ces régions. Pendant l'Antiquité, on importait des lions de l'Afrique et de l'Asie pour les jeux de cirque et pour les distractions. Une telle possibilité n'existait pas pendant l'énéolithique. On peut affirmer de façon catégorique que les lions des deux chantiers archéologiques ont une origine autochtone.

Certains des os, tel le radius, portent des traces d'un objet tranchant. La fragmentation est typique surtout chez les humérus. C'est de façon analogue qu'on préparait en vue d'un traitement culinaire les humérus des autres grands animaux dont on se nourrissait, tels le cerf, le taureau, le bœuf, etc. Tout ceci nous fait penser que les hommes mangeaient de la chair de lion.

On avait trouvé, dans le passé, à Goljamo Delčevo, une première vertèbre cervicale de fauve, de l'énéolithique, qui n'a pas été conservée. Elle appartient très probablement à un lion.

Pendant l'Antiquité, les renseignements concernant les lions sont limités. La mythologie en parle. Il en existe des renseignements écrits par Hérodote, Aristote, Xénophon, Plutarque, Conon, Pline, Pausanias et Dion Chrysostome. La plupart des chercheurs estiment que le lion habitait la Péninsule Balkanique jusqu'au début de l'ère nouvelle.

La présence du lion dans l'ancienne faune de la Bulgarie est importante d'un point de vue biologique, zoographique, culturel et historique. L'existence de l'animal le plus puissant a eu un écho dans la culture de la population ingigène.

La comparaison des données ostéologiques complexes avec les représentations et les renseignements écrits témoigne que dans le Sud-Est européen il y avait des lions à l'époque préhistorique et qu'on en rencontrait probablement jusqu'au début de l'ère nouvelle dans certaines régions de la Macédoine et de la Thrace.

Критика и рецензии

ЖИВКА ВЪЖАРОВА. СРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ С. ГАРВАН, СИЛИСТРЕНСКИ ОКРЪГ, VI—IX в. С., БАН, 1986. 204 с., 218 обр.

Новата монография на Живка Въжарова публикува резултатите от разкопки, водени в продължение на 16 години на едно от най-големите неукрепени селища в Североизточна България. Изложението съдържа увод, три глави, заключение, резюмета на руски и немски език и като приложение са дадени описанията на всички жилища по реда на откриването.

В увода са представени подходът към теренното проучване, целта и задачите на изследването и е посочена информацията, която съдържа изданието. Първа глава под заглавие „Положение на селището. Културни пластове“ предлага характеристика на разкопките, която съдържа топографски данни и описания на изкопите, придружени от два плана. По тях се вижда, че всяка година теренът на селището е прорязан с един, два или три реда квадрати на голямо разстояние един от друг. Методически този подход е крайно нецелесъобразен, защото се губи цялостна представа за планировката на селището, което има съществено значение за изследването на неговия социален облик.

Авторката установява три културни пласта, описани последователно от долу на горе.

Долният културен пласт има 20 жилища, но за съжаление те са без сигнатура и по номера е почти невъзможно да се получат впечатления за разположението им едно спрямо друго и общото им положение спрямо останалите жилища. Определени са като „полуземлянки и землянки“, вкопани на дълбочина от 0,40 до 0,80 м. Но в изложението липсват критерии за подобно деление — една слабост, която присъствува и в други съчинения на Ж. В. В тази част осезателно се чувствува липсата на обща таблица, в която да се дадат размерите и дълбочината за сравнение с параметрите на жилищата от другите културни пластове. Навред описанието на жилищата е много общо и неясно. Съобщава се например, че „стените на някои от жилищата са били правени от греди, поставени хоризонтално една върху друга“, че „стените са с талпи“, че „покривът е бил двускатен“ и т. н., без да се споменава точно какви са археологическите следи от това. Когато на места се прави опит за уточняване, натъкваме се на противоречия. За стената на жилище 56 е отбелязано, че е с „талпи“ (с. 11), а в описанието (с. 128) се говори за „овъглени греди“. При характеристиката на жилище 13 (с. 11) пише, че „в пода на жилище 13 има кръгла яма с диаметър 0,70—0,80 м и дълбочина 0,40 м“, а при описанието на същото жилище (с. 90), че „В пода на жилището има две ями с почти кръгла форма, с диаметър 0,60—0,80 м“. Освен отбелязаните грешки текстът е утежнен с повтарящи се описания, както това е станало с жилище 6 (с. 11 и с. 85—86), където, между другото, има разминаване в цифровите показатели — в единия случай купчината глина е с размери 2 × 3 м, а в другия 20 × 30 см.

В характеристиката на долния културен пласт особен интерес предизвиква керамиката, тъй като се отнася към такъв период от раннославянската култура, останки от който се откриват много трудно в България. Ж. В. е разделила тази керамика на три типа, но е направила това формално, без да използува огромните възможности на материала. Вместо да извърши класификация и статистика на находките (което важи и за останалите два пласта), тя се е ограничила с общи констатации, които имат сравнителен характер, заключаващ се в насочване и изреждане на паметници с аналогична характеристика от други държави. През последните десетилетия излязоха многобройни съчинения за раннославянската култура, които предлагат различни методи, обясняват подробно паметниците, правят взаимовръзки и заключения след цялостна обработка на свои и чужди резултати. Този опит обаче не е използуван и това е дало сериозно отражение върху труда. Цитирането напосоки заради самото цитиране може да се илюстрира с много примери. При сравняването на керамика от Гарван с такава от типа „Прага-Карчак“ (с. 12—13) в индекс 16 заедно с многобройните заглавия на чехословашка археологическа литература ненужно са включени 5 съчинения на румънски колеги за румънски паметници, 2 на югославски и 3 на унгарски. В същото време за паметниците от Румъния са посочени само 2 заглавия, и то доста остарели (инд. 17). Объркани са често и самите цитирания — например работата на И. Русанова „Словянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом“ не е от поредицата „Археология СССР“, а от САИ (Свод археологических источников).

Вторият „междинен“ културен пласт е представен само от три жилища, две грънчарски пещи, „помещение с производствено предназначение“ и една „печка“. Ж. В. е обърнала особено внимание на пещите и сочи многобройни аналогии от VII до XVII в., без да се ангажира с точното определение на собственото си откритие. Характеристиката на керамиката от този пласт е твърде неясна и объркана. Започва на с. 21 така: „В междинния пласт са намерени фрагменти от гърнета, изработени на ръка — трети тип, първа група, заедно с керамика от първи тип, втора група, правени на ръка, доправени на дъсчица (примитивно колело).“ Макар и доста трудно, в текста за долния културен пласт стана ясно, че керамиката там е определена в „първа група“. Тук изведнъж се появи керамика от втора група с единственото определение — „доправена на дъсчица“. Едва по-долу (ред 14—20) следва общото описание на керамиката от втора група, а след това (ред 23—32) само на първи тип, втора група. Липсва описание на втори тип, втора група — за неговото съществуване научаваме само от един израз: „Върху дъната на 10 от гърнетата от втори тип, втора група е нанесен релефен знак (обр. 12).“

Най-много място е отделено на горния културен пласт. Жилищата тук са най-много — 85, означени пак като полуземлянки и землянки, но се споменават и юртообразни. При този голям брой жилища една обща таблица би била извънредно полезна, но за съжаление такава отново липсва. Сега, за да научи параметрите, броя на каменните пещи, броя на вкопаните пещи, мястото им в жилищата спрямо посоките на света, в кои жилища има гнезда от подпори, разположението им и т. н., читателят трябва да следи текста на описанието, да вади бележки, да пресмята, т. е. да върши работата на самата авторка.

Значителна част от текста за горния културен пласт е отделена за описание на паметници от езическия култ в селището. Отначало се описват четири съоръжения „с неясно предназначение“. Те не са илюстрирани с фотографии или графично, само това в кв. E_4 от 1978 г. „с кръгла форма, изградено от малки камъни и сред тях големи късове дърво“ е дадено на обр. 211 с обяснението „каменно съоръжение светилище“. На фотографията се вижда непочистена (кръгла наистина) буца пръст, без мащабна мярка и не личи какъвто и да било градеж. После се описва помещение 120, „изградено от големи и средни камъни“, запазено на височина 0,35 0,55 м, което имало четири симетрични изпъкналости (или лъчи) и стена, съединяваща трите лъча в тяхната основа. На фотографията (с. 28, обр. 21_2) се виждат обаче само две елипсовидни доста неравни площадки от ломени камъни. Под нея е указано „каменно помещение“, а в текста „сграда“. На с. 192, обр. 209_1 е представен план и разрез на това съоръжение. Там също няма очертания на сграда, а само безформена каменна настилка. Тази „сграда“ е обяснена на с. 29 30 като езическо светилище, посветено на Перун, и сравнена със светилищата в Киев, Житомир, Новгород, Горановци (?). Друг култов паметник е „каменен идол“, намерен в жилище 120 пред отвора на пещта. Според авторката той е „с добре отчертани очи, уши и схематично предадени ръце“. Този идол е представен на обр. 22 (с. 29) и на обложката, но следи от обработка не могат да се открият и само добро въображение би го оприличило с антропоморфно лице. Камъкът може и да има някакво култово предназначение, но категоричното определение, че това е „славянския бог Сварог или неговата разновидност Сварожич“ само защото е намерен край огнището, се намира твърде далече от необходимата интерпретация.

Керамиката от този пласт е също несравнимо по-многобройна, отколкото от другите два, а това създава още по-големи възможности за богата информация при нейната качествена обработка. В началото на изложението си авторката указва принципа на „обособяването“ на гърнетата от тази група, наречена „трета“ на няколко типа и варианта: „Според формата и диаметъра в най-широката част спрямо тези на устието и дъното, по формата на устието и неговия профил, а също и по състав на глината...“ Думата „спрямо“ несъмнено показва, че ще се използува съотношението между мерките, но това не е извършено, а са дадени само параметри — диаметър и височина „от — до“. Основен критерий за формиране на тази група е намирането ѝ в един и същи пласт. Ето защо в нея попадат различни съдове — гърнета, паници, стомни, които имат съвсем различна форма и украса, различен състав на глината. Непонятно е тогава защо авторката поставя гърнетата в първи, втори и трети тип, а в четвърти, пети и шести — котлите, паниците и стомните. Паниците не могат да бъдат пети тип от групата, в която са гърнетата, но ако формите им са различни, самите те биха могли да образуват типове, подтипове, варианти и т. н. Същото се отнася и за релефните знаци по дъната на съдовете, които са представени с пет-шест изречения и четири групи рисунки към групите съдове. Липсва всякакъв опит за въвеждане на типологични редове, за търсене на хронология, за определяне на някаква семантика...

В книгата са допуснати много грешки, които могат да въведат в заблуждение читателя. Така например авторката твърди (с. 41), че паници са известни от „некропола в село Кюлевча[61], селищата при село Топола, Бдинци и др.“ Необяснимо е защо под линия се сочи трудът на Ст. Станчев за некропола до Нови Пазар, защо некрополът при Кюлевча се поставя в селото, когато се намира на 2 км югозападно от него, защо се твърди, че паници са намерени в селището при с. Бдинци, въпреки че това селище въобще не е проучвано.

На места Ж. В. определя предназначението на отделните съдове. Така за амфоровидните стомни — „шести тип, първи вариант, трета група“, е казано, че са използувани за течности, а за амфоровидните стомни — „шести тип, трети вариант, трета група“ — за зърнени храни, но тъй като липсва аргументация за подобни твърдения, може да се допусне, че функцията е и обратна — първите за зърно, вторите за течност...

При датирането съдовете, покрити с червена ангоба — „шести тип, трети вариант, трета група“, са отнесени в IX—XI в. Но те се откриват в двуобредните езически некрополи от VIII—IX в., така че началната им дата трябва да е в VIII в., а определението на XI в. за крайна дата съвсем не е сигурно или поне трябва да има достатъчно уговорки.

В селището са открити и 17 гроба, които Ж. В. не определя като некропол. Те са представени много кратко, без каквито и да било аналогии, но тъй като принадлежат към християнските некрополи от Първото българско царство, биха могли да се сравнят поне с гробовете от публикувания вече некропол край проучваното селище. Освен това една сводна таблица трябваше да посочи признаците на погребалния обред.

Двадесет страници от монографията са посветени на находките от трите културни пласта (с. 43—63). Те не са разделени с оглед на стратиграфията и авторката обяснява това с факта, „че повечето от тях са характерни и за трите пласта“. Описанията на находките са много кратки и разпокъсани. Техните обяснения, главно по отношение на функцията, въобще не са аргументирани и освен това имат много груби грешки от различно естество. Например костената пластина с дупка на края е описана така: „Игла („подвеска“ или „писало“) (обр. 45_2).“ Трите думи означават различни предмети. Иглата служи за шиене. Руската дума „подвеска“ означава „висулка“, следователно не може да бъде игла. Писалото е инструмент за писане върху навосъчена повърхност, т. е. също не може да бъде игла, както не може да бъде и висулка. Нещо повече, след две изречения Ж. В. обявява въпросната пластина за принадлежност към хурката (с. 47). На с. 47—49 са описани и обяснени като иглeници седем костени тръбички без аргументация, само с посочване на паметниците, в които има аналогични предмети. Отделно на с. 49 има още едно описание: „Калъфка (игленица) (вж. обр. 113_6)“. На обр. 113 обаче индикация 6 липсва. Костена тръбичка, украсена с врязани като мрежа линии, има на обр. 114_6. Да предположим, че наистина това е една досадна грешка... Защо обаче само заради украсата тръбичката е наречена калъфка и оставена в отделно описание? Нали по материал, форма и функция тя е идентична на горните седем? Пак на с. 49 Ж. В. определя един предмет като „онгон“ (обр. 46_5). Веднага след това пише: „Тежести за риболовни мрежи (обр. 46_5)“, и отбелязва, че едни съветски археолози го определят като тежест, а други като онгон. Това, което липсва, е собственото становище на авторката. На с. 51 (и обр. 48_2) е представен къс от еленов рог без разрез, поради което не могат да се разберат, макар и в общи линии, формата и предназначението муу. Тази находка е определена като „дъга за седло“ по аналогия с два костени предмета, намерени на Царевец, и трети в Шестовици (СССР), посочен два пъти(?) с един и същи индекс 87, в който е цитирано само известното съчинение на Д. Блифелд. Къде да търсим находките от Царевец, не е указано. По подобен начин е цитирана литературата и на други места: „Върхове на стрели — пише Ж. В. — са открити в различни късносредновековни археологически обекти на територията на СССР и на тях са посветени специални изследвания“ (с. 53, бел. 90). Заедно с наистина специалното изследване на А. Медведев са цитирани съчинения на Ст. Станчев, Д. Димитров, Й. Чангова, които не са се занимавали с върховете от стрели, открити в СССР.

Определена слабост е употребата на двойни термини: токи-катарами, огнива-кресала, косер-гроздобер, мотичка-тесличка, свредли-иземки. Защото тока и катарама е едно и също, кресало е руският еквивалент на огниво, косерът служи за обработка и на лозята, и на овощните дървета (дали има отделни форми според предназначението, още не е известно), мотиката служи за обработка на земята, но с теслата се обработва дърво, сврéделът не може да бъде иземка и т. н., и т. н... Неяснотите в това отношение се усилват от нечетливите рисунки, които в много случаи не отговарят на писаното в текста. Ако сравним извитата в единия край пластина (с. 55, обр. 52_3), обявена от авторката за косер, с рисунката на косер (обр. 52_2), която се намира до нея, ще видим, че между двата предмета няма нищо общо. Предметът, указан с надпис „с неизвестно предназначение“ (с. 59, обр. 55_3), в текста е описан като пластина (скоба), но е отнесен към образ

55$_5$, на който пък е изобразено „ухо“ от някакъв съд или петлик за окачване. Особено очебийни са описанията на керамиката и илюстрациите. Гърнетата от втори тип са описани така: „...шийката е извита навън с надебелено или хоризонтално срязано ръбче...“, докато на обр. 6 (с. 13) се вижда добре, че устията не са извити, а слабо наклонени навън, венчетата (ръбчетата) са едва-едва заоблени, удебелено е само едно, а срязвания няма въобще.

Втората глава е посветена на поминъка на обитателите в селището. Всъщност тук се изреждат откритите останки от оръдия на труда и се изброяват паметниците с аналогични находки. Налице са редица елементарни грешки, като тази, че костените шила служели и за плетене на рибарски мрежи (!), тъй като се намирали (?) често (с. 65). Още по-удивителна е идеята, че ако в едно жилище се намерят пет бруса или пък четири, „от които единият е с дупка (отвор) за окачване“, непременно трябва да заключим, че в селището е обработван метал от занаятчии (с. 66—67). След заглавието „Други занимания“ (с. 67) текстът започва с изречението: „Големият брой предмети са твърде честа находка“, което е пълна безмислица и едва няколко изречения по-нататък се разбира, че става дума за каменни брусове. Преценявайки някои от тях като „изящни“ авторката сочи под линия съчинения на Т. Тотев и Ст. Бонев, а те се отнасят за обработката на кост и нямат нищо общо с брусовете.

Третата глава съдържа разсъжденията по хронологията и етническата принадлежност на селището. Тази глава е особено важна, защото обобщава цялостните наблюдения и конкретните анализи на материала. При същата библиографска объркаост и неясен слог доста трудно се разбира, че Ж. Въжарова предлага схемата от предишните си съчинения, създадена от М. Артамонов през 50-те години. В текста едва личи, че нейните опоненти смятат старобългарската керамика с украса от кост и вертикални снопчета, и вертикални линии за прабългарска, а тя ги убеждава в обратното, защото такъв материал се намира в България и извън зоната на прабългарското население. Това разсъждение не отчита сложностите в развитието на културата въобще. За да се коментира съотношението на украсата по кухненските съдове, са необходими подробни хронологически таблици и териториални карти, каквито досега липсват в нашата научна литература.

Другият момент от въпроса за керамиката като етноопределящ признак има пак полемичен характер. Става дума за керамиката на ръка „и доправена на дъсчица“, наречена от Ж. В. „вариант на т. н. Лука-Райковецкая“. „В последно време — пише Ж. В. — някои български археолози[52] оспорват тезата, че керамиката, работена на ръка и доправена на дъсчица (примитивно колело) (вариант на т. н. Лука-Райковецкая-Хлинчи I от VII—VIII в.), намерена на юг от Дунава, е определена като славянска. Те застъпват становището, че е принадлежала на прабългарите.“ Тук определено се има предвид статията на Ст. Ангелова „По въпроса за раннославянската култура на юг и север от Дунава през VI—VII в.“ със забележката, че тази керамика е намерена в юртообразни жилища, но „за съжаление неясната стратиграфия на селището прави неприемлива такава постановка на въпроса“. Тук Ж. В. е приела твърдението на Ст. Ангелова, че въпросната керамика е намерена „в юртообразни жилища“ заедно с излъскана керамика „с пастирски облик“, за заключение, че тя принадлежи на прабългарите... В практиката обаче е доказано, че в много случаи съчетанията на керамични съдове, които имат разноетничен произход, в един и същи комплект обикновено показват близко общуване на етносите в рамките на едно и също политическо образувание. И за да не се съмняваме в добросъвестното отношение на С. Ангелова към материала, можем да прочетем в нейната статия, че: „Отсъствието на керамика на колело в славянската култура I, най-добре проучена в селищата при с. Попина и с. Гарван, типологичната близост на ръчната керамика единствено с керамиката от Хлинча I в Молдавия могат да означават само поява на една по-късна (по отношение на масовото славянско заселване) славянска група... Едно указание за причините за придвижването на тази молдавска група славяни може би трябва да се търси в съчетанието на керамиката им с прабългарска керамика — пастирски тип, и в некропола при Налбант, и в с. Нова Черна“ (с. 9).

Последният пасаж на тази глава установява, че през VI—VIII в. славяните „определят“ културата и че са числено повече през следващия период VIII—XI в., когато културата е българска, но по какъв начин е определено численото съотношение на етносите, не може да се разбере.

Заключителният текст от две и половина страници (с. 77—79) повтаря накратко описанията на стратиграфията, после споменава поминъка и веднага се залавя отново за керамиката. За да докаже славянската принадлежност на пещите с две камери без подпорен стълб, Ж. В. датира едни от тях в началото на VIII в. За опорна точка на тази датировка служи фрагментираната керамика, работена на ръка и „доработена на дъсчица“, която по аналогии с материали от Средна и Източна Европа се датира в VIII—IX в. Наистина може съчетанието на фрагменти, работени на ръка и доработвани на много примитивно грънчарско колело, да бележи прехода в технологията у славяните на юг от Дунава преди преселването на прабългарите. Цитираната от Ж. В. фраза на М. Артамонов: „...преходът към използуването на грънчарския кръг, започнал у дунавските славяни независимо от прабългарите и славянските племена“ (разредката е моя — Ст. Ст.), отразява неговата теза за развитието на материалната култура в Първото българско царство и независимо от критиките може да е напълно правдоподобна. Едно е обаче да започне преход, а съвсем друго да се премине изцяло към грънчарския кръг в керамичното производство, което без съмнение става след идването на прабългарите. Ж. В. нарича такива възгледи „грешни“, но не предлага срещу тях аргументи.

В това заключение има фрази, които будят недоумение. „Несъмнено е — пише Ж. В., — че занаятчийството край с. Гарван е задоволявало преди всичко свои нужди“ (с. 78). Авторката сигурно е искала да каже, че занаятчиите работели главно за нуждите на селището, в което живеят, но го е написала така, че излиза съвсем друго. От друга страна, не е намерено сигурно доказателство, че грънчарите през ранното средновековие ограничавали основната си дейност постоянно в границите на едно и също селище, а не търгували със своята продукция извън него или не се преселвали периодически в други селища. Огромните разнообразия на знаците по дъната на съдовете в едни и същи селища сочат може би и голямо „движение“ на керамичната продукция. Освен това проучванията в селището при с. Топола, Толбухински окръг, показаха, че имало селища, в които керамичното производство било главен поминък на обитателите.

Друго изречение от същия пасаж гласи: „Може да се каже, че културата на населението в м. Стареца и подобните му селища-градища от територията на България е поставила основите на високоразвитата култура на Първото българско царство в неговите градове-столици Плиска и Велики Преслав.“ Не е съвсем ясно какво е искала да каже авторката, но тя едва ли може да посочи аналогия в паметниците на високоразвитата култура на старобългарските центрове с техните каменни дворци и крепостни стени, каменна пластика, рисувана керамика, художествен метал и т. н. и тези от селището при Гарван. Формирането на старобългарската култура е много сложен процес и подобни опростенчески резолюции не допринасят особено за нейното проучване.

Изводът в заключението, че жилищата са разположени на гнезда, е лишен от всякакви доказателства. На ситуационния план (с. 81, обр. 59) се вижда, че едни от жилищните ями са по-близо една до друга, отколкото други. Нито една от тези групи не е проучена изцяло с нейната стратиграфия и взаимовръзка между синхронните жилища. Няма коментар на конструкцията им, на отоплителните съоръжения и т. н. Непрекъснато повтарящото се изброяване на едни или други белези с нищо не подкрепят идеята за присъствието на „патриархални семейства“ или „задруги“. Цитирането на Карл Маркс тук е неуместно и неподкрепено с аргументи, звучи декларативно.

По-нататък Ж. В. изразява съмнение за антската принадлежност на пенковския тип керамика от раннославянските селища южно от Дунава, твърди, че „останките от керамични съдове“ в горния пласт (гърнета, паници, амфоровидни стомни, кани и др.) са „български вариант на салтовската култура“ и отново повежда спор за врязания орнамент като признак за етническа принадлежност... Повечето изследователи на салтовската култура са единодушни, че тя е създавана и развивана от поданиците на Хазарския хаганат, а различните нейни варианти се свързват с отделни етнически масиви, между които и многобройни прабългарски племена. Опитите да се определи старобългарската култура като вариант на салтовската са лишени от всякакви основания, тъй като независимо от аналогиите на отделни елементи съществуват големи различия между двете култури като комплекс. „Вариант“ означава част от салтовската култура, нейно видоизменение, разновидност, което във всички случаи не може да се приложи тук, най-вече защото двете култури в общи черти са синхронни. Сам М. Артамонов много ясно е определил: „Близкото сходство на хазарските култури в Източна Европа с тюркобългарската култура на Подунавието не оставя съмнение относно общия им произход“ (Доклады Географического общества СССР, вып. 15, 1970, с. 11). Следователно сиво-лъскавата керамика в старобългарската култура не може да бъде вариант на подобната керамика в салтовската култура и тези твърдения могат да отведат само към заключения, които лишават културата на Първото българско царство от етническата ѝ същност, наричайки я Балкано-Дунавска или Карпато-Дунавска.

Твърде необосновани и затова нереални са разсъжденията на Ж. В. и за религията на обитателите на проучваното селище. Общият тромав екскурс донякъде повтаря писаното на с. 28—32, а то, както поясних по-горе, има съвсем малко общо с приписваните му детайли и находки от разкопаното. Дали камъкът, наречен „идол“, е творение на човешка ръка, е крайно съмнително. Каква е връзката между т. нар. соларен знак и култа към Перун в материалите от селището, не може да се разбере, понеже на илюстрацията на с. 44, обр. 41 не е представен въпросният знак, наричан в нашата литература още орнамент „птиче око“, а само празни пръстенчета върху глинени кръгчета. Посочването за аналогия на светилище-жертвеник от м. Манастирчето при с. Горановци, Кюстендилско, е съвсем неуместно, защото по всичко се вижда, че последното не е нищо друго освен късноантична пещ за производство на строителна керамика и едва ли има отношение към славянския бог на мълниите.

Първоначалното впечатление от използуваните в книгата планове, рисунки, фотографии е добро. В общи линии авторката се е постарала да спази изискванията, поддържани от най-добрите публикации на този вид паметници. Но внимателното разглеждане и най-вече използуването на илюстративния материал оставят тъкмо противоположно впечатление. Не е ясно защо е работено по стария топографски план на К. Шкорпил, а не е направен нов? Двата ситуационни плана — на изкопите и на жилищата, също са некачествени дребномащабни и без съответните означения. Недопустима е липсата на мащаб и номерация на жилищата! За да открие мястото на всяко от тях на проучвания терен, читателят трябва най-напред да огледа отделната илюстрация на описанието, после плана на изкопа и чак тогава самия ситуационен план. Но при проверката между дадените размери в текста и тези от илюстрациите се оказаха значителни различия, някои от които прилагам в таблица:

Жилище №	Съотношение между дължината и ширината в текста	Съотношение между дължината и ширината от плана
1	1,6 : 1	1,88 : 1
2	1,45 : 1	1,5 : 1
14	1,25 : 1	1,28 : 1
15	1,12 : 1	1,14 : 1
32	1,08 : 1	1,22 : 1
33	1,3 : 1	1,28 : 1

Ако за жилища 2, 14, 15 и 33 тези разлики могат при добро желание да се сметнат за незначителни, то при жилища 1 и 32 има пълно разминаване на двата вида информация.

Приложените към текста рисунки са доста схематични, някои нямат разрези (обр. 41, 42, 43, 48, 52, 55, 58), а всичките нямат мащаби.

Особено очевидни са грешките при подбора и означаването на фотографиите. Две от тях (обр. 9 и 10) са обърнати настрани, което е явно печатарска грешка, но и авторско недоглеждане. Не може да се намери никакво оправдание за фотографията на обр. 13, с. 20. Надписът там гласи: „Жилища едно над друго“, а се виждат очупен хромел, над него може би недоразчистена пещ и някакви три стъпала? Фотографията на обр. 16, с. 24 е надписана: „Жилища с пещи“, но са показани само пещите — жилища няма. Две фотографии на обр. 17, с. 25, надписани „Жилища с две или три пещи“, представят: горе — изрязани елипсовидни площадки, а долу — наистина добре отчертана землянка, но само с една пещ в средата на късата стена.

Няма да занимавам читателите на сп. Археология с правомерността на общата теоритична позиция, която заема Ж. В. Вече споменах, че тя е същата, създадена от М. Артамонов преди около 30 години. Добавям още, че в основата си много неща от нея се оказаха верни. Само че Ж. В. е взела наготово нейната конструкция и твърде неумело я налага върху резултатите от разкопките си. Тя пак не е могла да овладее сега вече още по-голямото количество материал, представила го е формално и примитивно. Много от посочените слабости бяха изтъкнати при обсъждането на труда в Секцията за средновековна археология и Научния съвет на АИМ, но авторката не им обърна внимание. При това положение работата с материали от селището при с. Гарван трябва да се извършва непосредствено върху тях, което е сигурен признак, че рецензираният труд не е изпълнил своето предназначение.

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

XVI международен конгрес по римска керамика

Под патронажа на министър Г. Йорданов от 13 до 18 септември 1988 г. в Плевен се проведе XVI международен конгрес по римска керамика, една от най-големите научни изяви през годината в областта на античната археология. Главни организатори на конгреса бяха Министерството на културата, просветата и образованието, Археологическият институт на БАН, ОбНС в Плевен. За успешното провеждане на конгреса голяма помощ оказаха още Археологическият музей във Велико Търново, ОбНС в Павликени и Сдружение „Древна балканска земя“, Центърът за Българистика при БАН.

Заседанията се проведоха във великолепната зала на Общинския комитет на Партията, с всички условия за творческа работа. Конгресът беше открит от проф. В. Велков, директор на Археологическия институт и музей при БАН, след което встъпително слово произнесе проф. Х. Й. Келнер, президент на Международното сдружение за изучаване на римска керамика. Д. Лазаров поднесе приветствие от името на „Главна дирекция на музеи и художествени галерии“. Председателят на ОбНС в Плевен П. Цолов запозна присъстващите с върховите моменти от историческото минало и съвременно развитие на града и им пожела ползотворна работа. Много приятно преживяване за всички беше музикалната програма, изнесена от артисти от Плевенската филхармония и Северняшкия държавен ансамбъл.

В работата на конгреса взеха участие повече от 100 специалисти, от тях над 50 чужди гости, представители на деветнадесет страни — Австрия, Англия, Израел Франция, Федерална република Германия, САЩ, Швейцария, Холандия, Югославия, Унгария, Чехословакия, Полша, Румъния. Страната домакин, както обикновено, имаше най-много представители. От особено значение е обстоятелството, че СССР беше представен за пръв път на конгрес с читирима учени от Ленинград и Симферопол.

По инициатива на големия учен проф. Х. Комфорт от Америка и с подкрепата на видни керамолози от Европа през 1957 г. се създава Международно сдружение на специалисти по римска керамика (RCRF). Още на първото организационно заседание в Наймвеген, Холандия, се изтъква, че значението на римската керамика непрекъснато расте в резултат на големите археологически открития, което от своя страна налага тесни контакти между учените от различни страни, работещи твърде често съвсем изолирано. Грънчарството следва едни и същи принципи на развитие в цялата римска империя. С всяко ново откритие познанията стават по-сигурни за отделните производителни центрове, обема и спецификата на отделниет производителни обединения. Една от задачите на RCRF е да създаде международен стандарт на публикациите на възможно най-високо научно ниво, да даде гласност на новите открития. В рамките на RCRF на всеки две години се организират международни конгреси и работни съвещания, на които се докладват теоретични разработки, най-нови открития, химико-физически анализи.

Големите открития през последните две десетилетия в Югоизточна Европа и по-специално на територията на НР България предизвикаха оправдан интерес сред учените от Европа и Америка и всеобщо желание България да бъде домакин на XVI международен конгрес по римска керамика. По лични впечатления и предложение на членове на ИКОМ се наложи изборът на Плевен, център на богато историческо наследство и на един от най-добре уредените музеи в страната.

Всички доклади бяха обединени около основната тема на конгреса: „Производство, разпространение и търговия на местната керамика в дунавските провинции“. На първото предиобедно заседание С. Забелицки Шефенегер (Австрия) направи отчет на международната работна група, която има за задача да подготви типология на италийската сигилата. Възложена на едни от най-добрите специалисти в тази област начело с Х. Комфорт, тази задача ще бъде в скоро време завършена. С. Забелицки докладва и най-новите си изследвания, посветени на „Ранни падански филиали на някои аретински грънчари“. Този въпрос отдавна се дискутира от специалистите. На него обърна внимание още преди десетина години О. Брукнер при обработването на керамиката от Долна Панония на територията на Югославия. При обнародването на тера сигилата от Нове, в която голям дял заема североиталийската апликирана керамика, подкрепихме мнението на югославската авторка. С. Забелицки, която е най-добрият познавач на Гелиус продукцията, решава утвърдително този проблем на базата на огромен материал. Е. Шиндлер-Кауделка докладва находките от североиталийска керамика, придобити от разкопките в Магдаленсберг от 1975 г. насам. В. Хидингер се спря на ранната тера сигилата от Монте Ято в Сицилия. Следващите няколко доклада третираха проблеми на галската сигилата, обект на системни изследвания повече от сто години. Новостите относно производството и декоративната система на тази керамика бяха отразени в докладите на М. Полак (Холандия) „Проучване на организацията на керамичното производство в грънчарниците на Ла Грофезанк“, Ж. М. Демарол „Организация на украсата върху източногалската релефна сигилата: състояние на проблема“, А. Мартин (САЩ) „Редки типове галска сигилата“, И. ван дер Верф „Z. Eumachus в Наймвеген и другаде“.

Местното керамично производство беше обект на значителен брой доклади, което позволи да се видят най-новите открития и проблемите, които те поставят. И. Цурк (Югославия) „За местното керамично производство в дунавските провинции. Ранна италийска релефна керамика в Западна Югославия“, Л. Плесничар и В. Перко (Югославия) „Влияние на тера сигилата киара върху местните керамични форми в Емона и Ад Пирум“, К. Грифит „Римска керамика от Надин-Градина, Далмация“, З. Душек (ГДР) „Производство и разпространение на мортарии в хермундуршката долина в Германия Либера“. Едно забележително откритие на територията на Румъния, недалеч от Клуж, беше представено от И. Митрофан. Мащабните разкопки, изключително прецизната документация на разкритите пещи и огромна керамична продукция предизвикаха повишен интерес. Продължение на темата за новите открития в Мизия и Тракия се явиха докладите на Ал. Минчев „Марцианопол — един керамичен производствен център през II—IV в.“, Кр. Калчев „Керамични пещи за битова керамика от Августа Траяна" (дн. Стара Загора). Забележителните открития на керамичното селище край Павликени бяха представени от С. Султова, която се спря специално на производството и разпространението на глинени лампи.

Третата група доклади разглеждаха различни аспекти на търговията с керамика, на характера на керамичната скала в отделни селища и др. Докладът на Д. Габлер (Унгария) беше синтез на разпространението и търговията на керамичната продукция в областта на Горнодунавския лимес на територията на Унгария. Е. Бониш (Унгария) представи късноримската глазирана керамика от Такод, а Кл. Кузмова (Чехословакия) тера сигилата — импорт в Барбарикума, северно от Панония. Този проблем, отнесен към Долнодунавския лимес, беше разгледан в докладите на Г. Кузманов „Римска и ранновизантийска керамика от Рациария", П. Владкова „Колективна находка от глинени съдове от кв. VIII А в Нове", П. Дичек (Полша) „Керамика от валетудинариума в Нове".

Проблемът за типологията и датировката на малоазийската тера сигилата беше засегнат от И. Оучер в доклада ѝ „Ефест — център на късноантична керамика", в който тя коригира някои от приетите в литературата датировки. Като се знае колко силно е малоазийското влияние върху керамичното производство в Тракия и Мизия, новите данни имат съществено значение и за изследванията на находките от България. Тъкмо на този проблем беше посветен докладът на Г. Кабакчиева „Особености в производството на римска керамика в провинция Долна Мизия". На т. нар. македонски тип керамика, термин, въведен от известния английски керамолог Д. Хейс, беше посветен докладът на Л. Стайкова „Производство и разпространение на т. нар. македонска сива тера сигилата по долината на Средна Струма". Авторката убедително показа, че ареалът на разпространение на тази керамика е много по-голям, и потвърди изказаното вече при други поводи мнение на Ал. Милчева, че производителният център на тази керамика трябва да се търси около Пауталия.

Пряко свързан с религията в Тракия и подчинената на това масова керамична продукция бе докладът на В. Найденова.

Докладът на Ж. Гуневег (Израел), богато илюстриран, както впрочем и всички останали доклади, засегна проблема за набатейската керамика в Израел и резултатите от химическите ѝ анализи. Р. Краутвурст представи своите изследвания на изключително богатата по форми и типове малко позната рисувана керамика от предримската и римската епоха в Арабия Феликс.

Изнесените 33 доклада бяха обект на многобройни изказвания в дух на висока взискателност и колегиалност. Едно от предиобедните заседания беше председателствувано от В. Найденова и Ал. Минчев.

За участниците в конгреса бяха организирани научни екскурзии до Ескус и керамичното селище до Павликени. Много сърдечно посрещнати от председателя на ОбНС в Павликени, конгресистите имаха възможност да се запознаят в продължение на няколко часа със забележителния археологически резерват. За гостите пионерския фолклорен ансамбъл от Павликени изнесе богата програма на открито. Освен с разкопките специалистите имаха възможност да разгледат експонатите на специално организираната за конгреса изложба в експозиционната зала на резервата на тема „Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II—IV в."

XVI международен конгрес по римска керамика в Плевен спомогна за създаването на по-тесни научни контакти на учените от различни страни. Според всеобщата оценка на участниците, изразена и в заключителното слово на Президента на RCRF, конгресът бележи нов по-висок етап както по отношение на организацията, така и по отношение на научните изследвания. Конгресът даде насоки и очерта перспективите на бъдещите изследвания.

Взе се решение следващият XVII конгрес по римска керамика да се проведе в Италия.

АЛЕКСАНДРА
ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

Защитени дисертации

Иван Христов Джамбов. *Средновековната крепост край Сопот. Към проблема за локализацията на Копсис* (кандидатска дисертация). Научен консултант: ст. н. с. д-р Димитър Овчаров. Рецензенти: проф. д-р Петър Петров, ст. н. с. к. и. н. Виолета Нешева.

Дисертационният труд на Ив. Джамбов е плод на многогодишни проучвания върху материалната и духовна култура на населението от Горнотракийската низина на територията на днешната Пловдивска област през XIII—XIV в. Акцентът е съсредоточен към проблема за средновековния български град, съчетаващ функциите на държавната и политическата власт с икономиката, културата и духовния живот. Актуалността на този въпрос произтича от непълно проучените средновековни градове на юг от Стара планина, докато в изследванията на българската историческа наука отговори на редица въпроси, свързани с градовете в Северна и Североизточна България, до голяма степен са намерени.

Сред проучените над 34 крепости по долината на Стряма и склоновете на Средна гора авторът сочи като най-изявена средновековната крепост край Сопот, наречена Аневско кале, където от 1983 г. се провеждат редовни археологически разкопки. Заедно с внушителните останки от крепостни стени, кули, жилищни сгради, църкви, манастири и некропол са разкрити стотици предмети на бита, домашните занаяти, изкуството, писмеността, доказателства за високата материална и духовна култура на населението от т. нар. подбалканска феодална област през XIII—XIV в. Тези проблеми предопределят целта и задачите на дисертацията — да се докаже наличието на средновековен град или селище от градски тип; да се потърси и локализира с някои от посочените в изворите средновековни центрове, проблем, водещ до изясняването на важни въпроси, свързани с владетелите на областта, отношенията с централната държавна власт и европейските държави. Осветляването на нерешените въпроси и извличането на изводи са изградени върху данните от археологическите разкопки и историческите сведения, обстоятелство, придаващо дълбочина на научното изследване. Привлеченият писмен изворов материал е използуван критично и анализиран съобразно съвременните изисквания на историческата наука. В помощ на изследването са привлечени възможностите на редица други научни дисциплини.

Трудът се състои от две части.

1. Изложението включва въведение, увод, 4 глави, 2 приложения, заключение, списък на използваната литература, списък на съкращенията и съдържание. 2. Албумът съдържа 120 таблици на открития недвижим и подвижен археологически материал; схеми, планове, чертежи и др.

Във въведението се прави обзор на проучванията в миналото, отнасящи се за района, методите на изследване съобразно специфичните особености на обекта и практико-приложните качества на изследването.

В увода са посочени целите и задачите. Привлечени са всички известни сведения относно крепостта Аневско кале в съпоставка с топонимичните, хидронимичните и етимологичните данни. Потърсен е произходът на името. Уточнено е местоположението на крепостта, нейните стратегически дадености и предимства.

В представения дисертационен труд за първи път подробно и цялостно са изложени резултатите от неколкогодишните археологически проучвания на средновековната българска крепост Аневско кале край Сопот, като се констатира съществуването на средновековен град от периода XIII—XIV в. Това е една от най-добре запазените средновековни крепости.

Откритите паметници на културата представят възможност за изясняване редица важни въпроси от областта на средновековното крепостно строителство, гражданската и църковна архитектура в един слабо изследван район в България от периода на развития феодализъм XIII—XIV в., като наред с това се прави значително допълнение към познанията за бита, занаятите, изкуството, духовната култура, книжовността и други аспекти от социално-икономическия и културен облик на средновековния български град.

Един от най-важните приноси в дисертацията е определяне етническия състав на населението, като се доказва на базата на археологическия материал, че обитателите на града са принадлежали към българската етническа общност. Откритите над 30 надписа на среднобългарски език се сочат като неоспоримо доказателство за българския състав на населението и за развитието на богата книжовна дейност в цитаделата Аневско кале.

Значителен принос в дисертацията са изводите за традициите на българското изкуство. По стилови белези се доказва, че стенописите от църквите, предметите на християнския култ заедно с архитектурния стил на сградите и външната им керамопластична украса принадлежат към търновската архитектурна и художествена школа.

Научната интерпретация на първите открити в България от Аневско кале рисунки-графити от XIII—XIV в. е принос в изясняване на някои аспекти на народното приложно изкуство.

За пръв път в историческата наука е направен опит да се свърже известният в писмените извори, но нелокализиран досега средновековен град Копсис с откритите архитектурни и археологически останки край Сопот. За целта са привлечени и критически разгледани всички съществуващи предположения за неговото местоположение, данните от средновековните хроники и резултатите от археологическите разкопки.

Дисертационният труд, изясняйки редица проблеми на средновековния български град, на неговия социално-икономически, политически и културен облик, представлява ценен принос в цялостната история на средновековна България през периода XIII—XIV в.

Милена Димитрова Иванова. *Ювелирството в Тракия през елинистическата епоха* (кандидатска дисертация). Научен ръководител: ст.н.с. Александра Димитрова-Милчева. Рецензенти: ст.н.с. Люба Огненова-Маринова, ст.н.с. Іст. Иван Маразов.

Тракийската култура от елинистическата епоха и отделните нейни компоненти са обект на активно проучване през последните десетилетия. Натрупването на археологически материал предоставя възможност за съсредоточаване на вниманието към по-слабо изследвани в миналото предмети и тяхното научно интерпретиране.

Обект на проучване от страна на дисертантката са накитите с цел да се съберат и проучат тези, открити в България, и да се направят изводи относно културното развитие на Тракия през елинистическата епоха. От целта се определят и насоките на изследването: 1) създаване хронологическа класификация на накитите; 2) локализиране и характеристика на ювелирните ателиета в Тракия; 3) изясняване на отделните аспекти на контактите между Тракия и другите елинистически центрове; 4) изводи за динамиката на културните процеси в Тракия през елинистическата епоха. Тези проблеми са разгледани в две глави, предшествани от увод и следвани от заключение. Дисертационният труд съдържа 345 страници основен текст, 108 страници, каталог и албум от 109 таблици.

В хронологическо отношение темата обхваща периода от средата на IV в. пр. н. е. до I в. от н. е., като началната граница е условна. За долна граница на изследването е приет I в. от н. е. с цел да се разгледат тенденциите в развитието на ювелирството преди урбанизирането на Тракия, след което културата, отразена в накита, коренно се променя.

В дисертацията са включени 229 накита от злато и сребро. Като основен извод са използвани и изображения на накити върху метални съдове, парадно въоръжение, отпечатъци върху предмети от глина, често имащи първостепенна роля в датирането на даден тип или в определянето на произхода на различните паметници.

Основната изследователска работа е съсредоточена в първа глава, разделена на две части според функционалното предназначение на накитите. Тя съдържа общо 13 параграфа, отговарящи на отделните видове накити.

Във втора глава са изведени и обобщени всички основни наблюдения и изводи относно развитието на ювелирството през елинистическата епоха в Тракия. Очертани са три основни периода, съдържанието на които се определя от еволюцията на 3 групи накити: 1) Традиционни типове накити; 2) Нови типове накити; 3) Възприети нови типове или отделни елементи.

В първия период (втората половина на IV — първата половина на III в. пр. н. е.) чрез развитието на традиционните форми е уловен плавният преход между класическата и елинистическата епоха. Откриването на един и същ комплект накити в погребения от Дуванли (Кукова могила) и Севтополис (могила IX) е в основата на извода за съществуването на приемственост между тези два тракийски центъра.

Посочва се като основна характеристика на първи период навлизането на множество импортни накити с източносредиземноморски произход, спрямо които е проявен активен подбор в местна среда, с явно предпочитание към накити с животински изображения, с ясно изразено място и роля в тракийската царска идеология, митология и религия. От накитите с декоративно предназначение се разпространяват само огърлиците от мъниста, тип, добре познат в Тракия през предишната епоха.

Очертани са посоките на проникване на елинистически накити в Тракия. Първата и основна посока — от юг на север (от колониите по Северното Егейско крайбрежие, по долините на Тунджа и Марица, Струма и Места или чрез Родопите и след това през Старопланинските проходи към Предбалкана). Втората посока — от изток на запад, е реализирана чрез посредничеството на Одесос. Според досега известните данни през този период Аполония и Месамбрия не играят роля в разпространението на импортни накити в Тракия.

Спрямо разположението на тракийските ателиета е установена следната закономерност: част от тях се намират в непосредствена близост до суровинните източници, докато други са свързани с нуждите на потреблението и са работени със суровини, внесени от други райони на Тракия. Сред тях ателиетата, в които се създават подражания на импортни елинистически накити, са малко на брой.

През обособения втори период в разпространението и типологическото развитие на накитите (втората половина на III—II в. пр. н. е.) се отбелязва настъпването на редица промени. Връзки със средиземноморските центрове поддържат са̀мо колониите по Западното Черноморско крайбрежие. Ново явление на територията на днешна Североизточна България е разпространението на локален вариант на тип обеци, нямащи представители в Средиземноморието, а свидетелстващ за връзки между Северозападното и Северното Черноморие. Ювелирството във вътрешността на Тракия се характеризира от развитието на традиционните форми главно под латенско влияние, както и от нарасналия брой латенски импортни накити.

Откроени са редица важни промени, характерни за третия период (I в. пр. н. е. — I в. от н. е.). Направен е изводът, че произлизащите главно от територията на Северна България накити от сребро имат севернодунавски произход. Показателно е, че техните прототипи се откриват на юг от Стара планина. Друга тенденция през този период и главно през I в. от н. е. е навлизането в Тракия на множество импортни римски накити.

С направената периодизация на ювелирството в Тракия през елинистическата епоха и очертаните три периода е отразена динамиката на протичащите културни процеси на територията на днешна България.

Г. ВЛАДИМИРОВА

Книгопис

Общи съчинения

Ангелова, Илка. Археологически проучвания в Търговище. — В: Търговище — минало, настояще, бъдеще. Сб. Търговище, 1985, 51—63.

Английски пътеписи за Балканите — края на XVI — 30-те год. на XIX в. Увод, състав. и коментар Мария Н. Тодорова. Прев. от англ. Росица Градева и др. С., Наука и изкуство, 1987. 824 с. с к., 8 л. ил., портр., к. (Чужди пътеписи за Балканите. 7).

Бродски, Борис. Живот във вековете. [Научнопопул. четиво]. Прев. от рус. Ирина Донкова. С., Бълг. художник, 1987. 168 с., 40 л. ил.

Културата на Древния Изток, Гърция, Рим и Византия.

Бънов, Петър. Експедиция Тича'86. — Изв. музеите Югоизт. България, 10, 1987, 13—26.

Находки от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Герасимова-Томова, Василка. Календар, дати и датиране (резюме). Интердисц. изсл., 15, 1988, 72 73.

По археологически материали.

Димитров, Божидар и Антоний Ханджийски. Каменните щитове на България. [Пътеводител]. С., Медицина и физкултура, 1988. 116 с., 8 л. цв. ил.

Планинските крепости на траки, славяни и прабългари и средновековната българска държава.

Димитров, Божидар. Проф. Велизар Велков. — МПК, 1988, № 3, 58—59.

По случай 60-годишнината му.

История на Добруджа. Т. 1. Ред. А. Фол и С. Димитров. С., БАН, 1984.

Рец.: Thomas Spitzers. — Studia prehistor., 9, 1988, 213—214.

Калоянов, Станимир. Историческото равнище на теренните изследвания. — Seminarium Thracicum, 2, 1988, 80—86.

Археологическите материали като исторически извор.

Керам, Курт В. Най-древният жител на Америка. История на североамериканската археология. Прев. от англ. Христо Ковачевски. С., Бълг. художник, 1987. 264 с. с ил., 20 л. ил.

Колев, Камен. Археологически находки от култовия масив Белан-таш, свързан с астрономическите представи в древността (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 94—95.

В района на с. Сини връх в Родопите, съществувал от енеолита до началото на V в.

Кратка история на Добруджа. Обща ред. В. Тонев, Й. Зарчев. Варна, Г. Бакалов, 1986. 439 с.

Рец.: Žeko Popov. — Bulg. histor. rev., 1988, No 3, 109—111.

Литаврин, Г. Г. Территория Болгарии с древнейших времен до прихода славян. — В: Краткая история Болгарии с древнейших времен до наших дней. М., 1987, 13—26.

Маразов, Иван и Елка Бакалова. Българското изкуствознание за древното изкуство. — Изв. НИИ култ. при К-та култ. и БАН, 12, 1986, № 3, 208—214.

Матев, Георги. Чудомир — краеведът. — Изв. музеите Югоизт. България, 10, 1987, 219—228.

Международна комплексна експедиция в Балчик. — МПК, 1988, № 2, 35—45.

Авт.: Ал. Паличев, Дим. Овчаров, Хр. Паличев, Галина Пировска, Виктор Попов, Валентин Тодоров.

Николов, Димитър. Известия на музеите от Югоизточна България. (I—X т.). Библиография. — Изв. музеите Югоизт. България, 10, 1987, 233—240.

Николов, Димитър. Я. Керемидчиев — неуморим краевед и музеен деятел. — Изв. музеите Югоизт. България, 10, 1987, 229—232.

Николов, Йордан. Професор Велизар Велков на 60 години. — ИПр, 1988, № 6, 120—122.

Щерева, Ирина. Археологически проучвания в Сливен (1982—1986). — Изв. музеите Югоизт. България, 10, 1987, 27—35.

Крепост в м. Хисарлъка в североизточния район на Сливен от IV в., в VIII—XII в. върху руините възниква старобългарско селище.

Aladžov, Dimčo. Die archäologischen Denkmäler im Bezirk Haskovo (4.—11. Jahrhundert). — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo, Juni 1986. Wien, 1987, 71—82 (Miscellanea Bulgarica, 5).

Gorbanov, Petăr. Die antike und frühmittelalterliche Stadt Diocletianopolis im Lichte der neuen archäologischen Forschungen. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp. Haskovo, Juni 1986. Wien, 1987, 293—296 (Miscellanea Bulgarica, 5).

Праистория

Ангелова, Илка и Нгуен Ван Бин. Кремневые артефакты из неолитного поселения Овчарово-гората Тырговиштского округа. — Studia praehistor., 9, 1988, 16—33.

Бонев, Александър. Някои археологически паметници от тракийските земи, свързани с астралните култове през праисторическата епоха (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, с. 103.

От Овчарово и Поляница, Търговищко, Орсоя, Михайловградско, Вълчитрън, Плевенско.

Вести [разкопките на енеолитния култов център до с. Долнослав, Пловдивско. — МПК, 1988, № 3, 62—63.

Збенович, В. Г. и Г. А. Пашкевич. К характеристике земледелия трипольской культуры — ранний этап. — Studia praehistor., 9, 1988, 179—193.

Калчев, Петър, Донка Йотова и Алексей Стоев. Елементи на примитивна космогония в митологията на древните земеделско-скотовъдни племена през неолита и халколита в Старозагорско (резюме). — Интердис. изсл., 15, 1988, с. 58.

Кънчев, Кънчо. За методиката при проучване на праисторическото строителство. — МПК, 1988, № 3, 16—19.

Кынчев, М. и Т. Кынчева. Поздненеолитическое поселение „Хлебозавод“ у города Нова Загора. — Studia praehistor., 9, 1988, 69—83.

Мерперт, Н. Я. Исследования Болгаро-Советской экспедиции. — Археол. открытия 1986 года, 1988, 528—529.

Селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко.

Мишина, Т. Н. Энеолитический комплекс телля „Плоская могила“ у с. Юнаците (НРБ). — СА, 1988, № 3, 244—249.

Мовша, Т. Г. Томашевская локальная группа Трипольско-кукутенской общности. — Studia praehistor., 9, 1988, 84—110.

Неделчев, Неделчо. Слънчевите домове от Поляница [Търговищко] и Вору-Монофациу в соларните религии на Балканите (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 104—105.

Николов, Васил. Календарна интерпретация на култовата сцена от Овчарово (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, с. 74.

Отрощенко, В. В. и А. А. Формозов. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла. — Studia praehistor., 9, 1988, 147—178.

Порожанов, Калин. За датировката и принадлежността на каменните щокове от Българското Черноморие. — МПК, 1988, № 3, 35—38.

Края на II — началото на I хил. пр. н. е.

Прожанов, Калин. Теренните проучвания в морската археология — етап в историческото познание. — Seminarium Thracicum, 2, 1988, 74—79.

Радунчева, Ана. Скални светилища от каменно-медната епоха в Родопите (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 92—93.

Сиракова, Емилия. Сенки от неолита. — София, 1988, № 7, 9—10.

Жилище от VI хил. пр. н. е. в кв. Слатина, открито през 1985 г.

Стоев, Алексей, Пенка Мъглева, Венета Гинева и Тодор Стойчев. Елементи на примитивна космология в палеолитните графити от пещера „Топчика“, Пловдивска област (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 57—58.

Чмыхов, Николай А. Зодиакальное датирование памятников неолита — бронзового века юга Восточной Европы (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 44—46.

Чохаджиев, М. Состояние исследований раннего неолита Западной Болгарии. — Studia praehistor., 9, 1988, 54—67.

Чохаджиев, Стефан. Астрономическите представи през енеолита според археологическите материали от с. Слатино, Кюстендилско (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 59—60.

Die Anfänge des Neolithikums von Orient bis Nordeuropa. Der Beginn der Haustierhaltung in der „Alten Welt“. Fundamenta, Reihe B, Band 3/IX. Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1984. 266 S.

Рец.: L. Ninov. — Studia praehistor., 9, 1988, 210—212.

Barlai, Katalin et I. Bognar-Kutzian. Some remarks on prehistoric burial rite in the Carpathian basin (rev.). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 116—117.

Енеолит.

Boyadjiev, Javor. A contribution to the problem of the absolute chronology of the Eneolithic period (5th millenium B. C.) in the Balkan Peninsula. — Studia praehistor., 9, 1988, 194—209.

Georgieva, Petja. Die prähistorische Siedlung in der Gegend Čukata beim Dorf Galatin bei Vraca (Bulgarien). — Studia praehistor., 9, 1988, 111—146.

Hopf, Maria. Frühneolithische Kulturpflanzen aus Poljanica- Plateau bei Tărgovište (Bulgarien). — Studia praehistor., 9, 1988, 34—36.

Nobis, Günter. Zur Fauna der frühneolithischen Siedlung Ovčarovo-gorata bei Tărgovište (Bulgarien). — Studia praehistor., 9, 1988, 37—53.

Sirakova, Svoboda et Stefanka Ivanova. Le site paléolithique près du village Muselievo, département de Pleven. — Studia praehistor., 9, 1988, 5—15.

Античност

Божкова, Анелия. Тасоският внос в Тракия през IV—III в. пр. н. е. — Векове, 1988, № 3, 25—33.

Бояджиев, Стефан. Животът на Акропола в Атина. Фотографии и коментар. — Архитектура — теория, история, 1988, № 4, 85—96.

Бънов, Петър и Владимир Демирев. Мегалити в Сливенско и култът към слънцето (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 99—100.

Бънов, Петър. Тракийски култови паметници над Котел. — Векове, 1988, № 4, 74—77.

Култов соларен паметник.

Георгиев, Илия. Дисковете край с. Шиварово, Бургаска област (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, с. 105.

От старожелязната епоха.

Герасимова-Томова, Василка, Тодор Стойчев и Алексей Стоев. Астрономическа символика при наскална пещерна живопис (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 108—111.

Тракийско скално светилище при с. Байлово, Софийска област.

Гетов, Людмил. Мъглижката гробница. С., Български художник, 1988. 48 с. с ил. (Паметници на културата).

Гочева, Златозара. Астрономическа ориентация на античните култови паметници в Тракия (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 117—118.

Дерменджиев, Владимир, Петър Вълев и Станимир Калоянов. Първична документация и интерпретиране на скалните вдълбавания в местността „Кози камък“, Западни Родопи (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, с. 102.

От късната античност (V—VI в.).

Димитров, Димитър Й. Тракийско светилище и панаир край Скатопара [до с. Рилци, Благоевградско]. — Векове, 1988, № 5, 54—60.

Димитрова-Милчева, Александра. Камея от Августа Траяна. — МПК, 1988, № 3, 39—41.

Домарадски, Мечислав. Видове тракийски светилища (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 93—94.

Захариева, Лила. Хронологическо развитие на древната египетска архитектура. — Архитектура — теория, история, 1988, № 3, 26—33.

Иванов, Румен. Северната порта на Никополис ад Иструм. — Военноистор. сб., 1988, № 3, 97—108.

Йорданов, Кирил Thraco-scythica: политические отношения до середине IV в. до н. э. — Etud. balk., 1988, No 2, 64—80.

Китов, Георги. Наблюдения върху ориентацията на куполните гробници в Тракия (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, с. 118.

Китов, Георги. Свидетелства за тракийската култура при Равногор [Пловдивска област]. — Векове, 1988, № 4, 24—30.

Кожухаров, Димо. Мегалитно съоръжение за астрономически наблюдения от района на Сакар (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 97—98.

От XII—VI в. пр. н. е.

Койчева, Кина. Влияние върху отклоненията в ориентацията на християнските паметници през VI век (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 120—121.

Маджаров, Митко. Слънчев часовник от Диоклецианопол (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 85—86.

Николов, Богдан. Тракийските гробници от Могиланската могила [във Враца]. — МПК, 1988, № 3, 42—44.

Никулицэ, И. Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э. Кишинев, Штиинца, 1987. 265 с. с ил.

Пенкова, Елка и Красимира Карадимитрова. Жертвеникът от Циле и някои аспекти на бакхическите сдружения в Тракия. — Нумизматика, 1988, № 3, 13—20.

Попов, Димитър. Някои проблеми във връзка с една сцена и два цвята в тракийското изкуство. — ИПр, 1986, № 2, 21—36.

Рец.: Иван Маразов. Принципи за интерпретация на тракийското изкуство. — ИПр, 1988, № 5, 71—76; Димитър Попов. В отговор на Иван Маразов. — ИПр, 1988, № 5, 77—81.

Попова-Мороз, Ваня. Искусство I—IV вв. до н. е. в Болгарии и космогонические представления античности (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 60—61.

Раевский, Дмитрий. Митология на скитите. Прев. от рус. Д. Маразов. С., Бълг. художник, 1988. 300 с. с ил.

По археологически данни.

Саркисян, Едвард Г. Пещеры — древние обсерватории и их связь с культом звезды Сириус (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 89—90.

В Армения.

Стефанов, Йордан. Археологическият комплекс „Сборяново" (интердисциплинарен обзор) (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 128—129.

Тракийски античен култов център в Разградска област.

Стоев, Алексей, Пенка Мъглова, Венета Гинева и Цветанка Радославова. Тракийско скално светилище край с. Мостово, Пловдивска област — модел на древна слънчева обсерватория (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 96—97.

Тачева, Маргарита. Развитие и разцвет на робовладелското общество. С., Наука и изкуство, 1987. 283 с. с к. (История на бълг. земи в древността. 2).

Топтанов, Димитър, Петър Вълев, Владимир Дерменджиев и Цветанка Радославова. Ориентация на скалните гробници от некропол № 1 в археологическия комплекс „Яйла" при Камен бряг, Толбухинско (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, с. 119.

От III—V в.

Фол, Александър. Докласическа Гърция и светът на траките. — Пробл. културата, 1988, № 3, 3—14.

Фол, Александър. Преглед на книжнината върху Рогозенското съкровище между януари 1986 и април 1987 г. — Векове, 1988, № 3, 81—86.

Фол, Александър, Богдан Николов, Спас Машов и Пламен Иванов. Тракийското съкровище от Рогозен. [Изследване]. Науч. ред. Иван Маразов. С., БАН, 1988. 166 с. с ил.

Харалампиева, Анна. Украси от римски триножници. — МПК, 1988, № 3, 45—46, 59—60.

Čaneva-Dečevska, Neli. Charakteristische Merkmale der Sakralarchitektur in Thrakien. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo, Juni 1986. Wien, 1987, 249—260. (Miscellanea Bulgarica. 5).

Раннохристиянска епоха.

Collin, John. The European Iron Age. London, B. T. Batsford, 1984. 192 p.

За куполната гробница в Мезек на с. 104 и 138.

Covačef, Z. Betrachtungen, die Grabporträte von Tomis betreffend. — In: Ritratto ufficiale e ritratto privato. Atti della II Conf. Internaz. sul Ritratto Romano, Roma Sett. 1984. Roma, 1988, 251—258. (Quaderni de „La Ricerca Scientifica". 116).

Danov, Christo M. Zur geistigen Kultur der Thraker vom Ausgang des 9. bis zum Ende des 3. Jahrhunderts v. Chr. — In: Studien zur alten Geschichte. Siegfried Lauffer zum 70. Geburtstag. 1. Roma, 1986, 143—155.

Fol, Alexandăr. Thracian Orphism. — Bulg. histor. rev., 1988, No 3, 57—71.

Gočeva, Zlatozara. Einige Besonderheiten des frühen Christientums in Thrakien. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 89—95.(Miscellanea Bulgarica. 5).

Ivanov, Teofil. Neuentdecktes Heiligtum des Thrakischen Reitergottes bei Sandanski (Südwestbulgarien). — In: Praktika tu diethnus sinedriu Ellinikis ke latinikis epigraphikis, Athina, okt. 1982. T. 2. Athina, 1987, 286—289, 2 p. ill.

Milčeva, R. Ein Frauenportät aus Odessos. — In: Ritratto ufficiale e ritratto private. Atti della II Conf. Internaz. sul Ritratto Romano, Roma Sett. 1984. Roma, 1988, 391—396. (Quaderni de „La Ricerca Scientifica". 116).

Minčev, Alexandăr. Marcianopolis christiana. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo, Juni 1986. Wien, 1987, 297—306 (Miscellanea Bulgarica. 5).

Pandermalis, D. Das Privatporträt in Makedonien. (Zusammenfassung). — In: Ritratto ufficiale e ritratto privato. Atti della II Conf. Internaz. sul Ritratto Romano, Roma Sett. 1984. Roma, 1988, 409—412. (Quaderni de „La Ricerca Scientifica". 116)".

Разглежда и българските земи.

Popova-Moroz, Vanja. Christian and Pagan Art of the 4th C. in Bulgaria. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 261—280. (Miscellanea Bulgarica. 5).

Popova-Moroz, V. Roman Portraiture from III C. on Thracia and Moesia. — In: Ritratto ufficiale e ritratto privato. Atti della II Conf. Internaz. sul Ritratto Romano, Roma Sett. 1984. Roma, 1988, 421—436. (Quaderni de „La Ricerca Scientifica". 116).

Tačeva, Margarita. Heidentum und Frühchristientum in Thracia: Mithraismus und Christientum. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 85—88. (Miscellanea Buglarica. 5).

Vaklinova, Margarita. Sur la topographie chrétienne (IVe—VIe siècle). Un centre paléochrétien dans les Rhodopes. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 119—125. (Miscellanea Bulgarica. 5).

Văleva, Julia. Two Tombs in the Balkan and the Sunworship in the Early Christian Period. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 281—292. (Miscellanea Bulgarica. 5).

Vasilev, V. P. Untersuchungen zu Bronzekopf Gordian III aus Nicopolis ad Istrum. — In: Ritratto ufficiale e ritratto privato. Atti della II Conf. Internaz. sul Ritratto Romano, Roma Sett. 1984. Roma, 1988, 541—546. (Quaderni de „La Ricerca Scientifica". 116).

Velkov, Velizar. Ailios Herodianos als Quelle über Thrakien, die Thraker und die thrakische Sprache. — Балк. езикозн., 1988, № 1—2, 65—70.

Velkov, Velizar. L'esclavage en Thrace antique. — In: Studien zur alten Geschichte. Siegfried Lauffer zum 70. Geburtstag. T. 3. Roma, 1986, 1021—1030. (Historica. 2).

Velkov, Velizar. Geschichte und Kultur Thrakiens und Mösiens. Gesammelte Ausätze. Amsterdam, A. M. Hakkert, 1988. 312 p. ill.

Съдържа:

Thraker und Phryger nach den Epen Homers, 1—8; Über den antiken Namen des Flusses Arda, 9—16; Das antike Siedlungsleben in Thrakien, 17—24; Zur Entstehung des städtischen Lebens in Thrakien. Die thrakische Stadt Kabyle, 25—30; Die thrakische Festung Čertigrad im Balkan (ant. Hämus), 31—54; Bergbau und Hüttenwesen bei den alten Thrakern, 55—72; Thrakien und Kleinasien, 73—80; Mesambria Pontica, 81—102; Odessos—Varna. Kurze historische Bemerkungen, 103—108; Zur Deutung von Dio Cassius 51,25,4: Μαίδους/Μελδους, 109—112; Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinsel während der Antike, 113—126; Die Sklaverei in Nordbulgarien in der römischen Kaiserzeit, 127—138; Thrace and Lower Moesia during the Roman and the Late Roman Epoch, 139—150; Politische und Ansiedlungsentwicklung der westthrakischen Gebiete am Mittellauf der Struma im 1—6. Jh., 151—156; Développement socio-économique de la Thrace et des Thraces (Ier—VIe s), 157—162; Das Zeitalter Konstantins des Geoßen in Thrakien, 162—172; Die politische Bedeutung der Bulgarischen Gebiete im 4. Jahrhundert, 173—180; Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe—VIe siècle, 181—216; Die Bedeutung der Thrakischen Länder in der ausgehenden Antike, 217—222; Die Bedeutung von Nessebar in der Übergangsperiode von der Antike zum Mittelalter, 223 226; Der Untergang des Römischen Staates auf dem Balkan, 227 234; Über einige Probleme der sozial-ökonomischen und ethnischen Entwicklung im II. V. Jhdt. und des Übergangs von der Antike zum Mittelalter im VI. X. Jhdt., 235 278; Die Alte Geschichte in der bulgarischen Historiographie (Bibliographischer Überblick 1879— 1956), 279—312.

Средновековие

Аладжов, Ж. За появата и развитието на градоустройствената схема на старобългарските градски центрове. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев сент. 1985г. Т. 1, вып. 2а. М., 1987, 13—18.

Аладжов, Живко. Небесни, астрални и космогонични знаци върху паметници от ранното българско средновековие (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 111—112.

Ангелов, Д., Д. Овчаров и А. Попов. Возникновение и развитие средневекового болгарского города. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985г. Т. 1, вып. 1. М., 1987, 103—104.

Атанасов, Георги. Ранносредновековни оловни медалиони от североизточните български земи. — Нумизматика, 1988, № 2, 21—26.

Амулети от Първата българска държава.

Баран, В. Д. Раннесредневековые древности славян Юго-Восточной Европы: Проблемы сложения, периодизации и социальной структуры. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев сент. 1985г. Т. 1, вып. 1. М., 1987, 52—66.

Бонев, Стойчо. Строителни материали от Плиска в сграда от XVI в. — Векове, 1988, № 3, 34—36.

Борисов, Борис. Средновековен некропол в района на комплекса Марица-изток. — Изв. музеите Югоизт. България, 10, 1987, 37—54.

Вернер, Йоахим. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат — хан на българите. Прев. М. Матлиев. Отг. ред. Д. Овчаров. С., БАН, 1988. 56с., 32 прил.

Рец.: Райко Сефтерски. Принос към историята на Кубратова България. — Пробл. културата, 1988, № 3, 116—119.

Витлянов, Стоян. Сребърен медальон от Велики Преслав. — Отечество, 1988, № 15—16, с. 69.

Выжарова, Ж. Н. Древнеславянские поселения (селища, городища и городища-крепости) на территории Болгарии. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев сент. 1985г. Т. 1, вып. 1. М., 1987, 105—117.

Гатев, Пейо и Петър Вълев. Фактори, влияещи върху сезонната ориентация на християнските гробове (по данни от средновековни некрополи в България) (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 121—122.

Гергова, Иванка. Чипровският край своеобразен център на старото българско изкуство. Изкуство, 1988, № 5, 32 36.

Църковна архитектура и стенна живопис.

Джамбов, Иван. Археологически представи и знания, приложени върху някои археологически паметници от средновековния град край Сопот (резюме). Интердисц. изсл., 15, 1988, 54—55.

Димитров, Димитър. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуване на българската държава.) Варна, Г. Бакалов, 1987. 303с. с ил.

Рец.: Алфред Х. Халиков. — ИПр, 1988, № 5, 85—88.

Дончев, Слави. Преславската Кръгла църква и астрономическите представи на българите (резюме). Интердисц. изсл., 15, 1988, 130 131.

Дончев, Слави. Централноазиатската юрта модел на вселената и слънчев часовник (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 61—62.

Йотов, Валери. Бележки върху погребалния обред у прабългарите (за трупополаганията с ориентация изток—запад, глава на изток) (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 122—123.

Каменова, Тодорка. Рилският манастир. [Албум]. Фотогр. Иво Хаджимишев. С., Септември, 1988. 108с. с ил.

Милчев, А. Болгарские крепости — феодальные замки на северных склонах центральной части Стара Планины в XII—XIV вв. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев сент. 1985г. Т. 3, вып. 2б, секция 6. М., 1987, 19—27.

Морева, Р. Оборанительная система Пловдива в XII—XIV вв. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев сент. 1985г. Т. 3, вып. 2б, секция 6. М., 1987, 28—34.

Москов, Моско. Именник на българските ханове (ново тълкуване). С., Д-р Петър Берон, 1988, 368с.

Опит за възстановяване на прабългарската летобройна система.

Овчаров, Димитър. Вечният престол на самодържеца. — Отечество, 1988, № 12, 28—29.

Зидана гробница с каменен саркофаг в Дворцовата църква във Велико Търново — предполагаемо погребение на цар Иван-Александър.

Овчаров, Димитър. Езическата религия на славяните в българските земи (по данни на археологията). — Векове. 1988, № 5, 5—11.

Перхавко, В. Б. Переяславец [Малък Преслав]. „Повесть временных лет". — Векове, 1988, № 4, 20—24.

По писмени и археологически данни.

Петрова, Павлина. Астрономическа ориентация в група архитектурни комплекси от ранното средновековие (резюме). Интердисц. изсл., 15, 1988, 123 124.

Поборникова, Румяна. Находка в старата кремиковска църква „Св. Георги". София, 1988, № 8, 12 13.

Четири погребения на деца от края на XV в.

Попов, Атанас. Търновска Велика лавра. С., Септември, 1985. 56с. с ил.

Попов, А. Тырновская лавра Сорока мучеников. В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев сент. 1985г. Т. 3, вып. 2б, секция 6. М., 1987, 54 61.

Поповић, Владислав. Кувinfrastructure

1988, № 4, 11 22.

Чанева-Дечевска, Нели. Развитие на църковната архитектура по българските земи през XI XIV в. — Архитектура теория, история, 1988, № 4, 3 10.

Чанева-Дечевска, Нели. Църковната архитектура в България през XI XIV в. С., БАН, 1988. 234 с. със сх., ил., факс.

Чешмеджиев, Димо. За локализацията на средновековната крепост ΚΟΣΙΚΟS. — Векове, 1988, № 5, 12 14.

Džurova, Aksinia. Die bulgarischen Handschriften mit Miniaturen und die spätbyzantinische Illuminationstradition. — Старобългаристика, 1988, № 2, 54—65.

Gerov, Georgi. An Iconographical Theme from Mount Athos and its Spread in the Bulgarian lands: the Miracle of the Archangels at Docheiariou. — In: Cyrillomethodianum. T. 11. Thessalonique, 1987, 215—244.

Kissas, S. Contribution to the History of Rožen Monastery near Melnik. — In: Cyrillomethodianum. T. 11. Thessalonique, 1987, 195—213.

Mamzer, Henryk. Studia nad metalurgia żelaza na terenie pólnocnowschodniej Bulgarii we wczcsnym Średniowieczu. Wroclaw etc., Wyd, PAN, etc., 1988. 204 p. ill.

Mussakova, Elissaveta. The Representation of the Cross and the Acceptance of Christian Symbolism in Old Bulgarian Culture. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. II. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 313—318. (Miscellanea Bulgarica. 5).

Ovčarov, Nikolaj et Dimităr. Les sujets chrétiens dans les dessins graphites en Bulgarie. — In: Das Christientum in Buglarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. II. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 321 -332 (Miscellanea Bulgarica. 5).

Werner, Joachim. Das Schatzfund von Vrap in Albanien. — In: Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien, 1968, 7 71, 18 fig., 32 pl. (Denkschriften d. ÖAW. Philos.-histor. Krisse, 184, с прил. от P. Stadler, p. 105 118).

Публикацията е продължение на статията от същия автор „Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat Kagan der Bulgaren“, Abhandlungen d. Bauerischen AW. Philos.-histor. Kl., H. 91 / 1984.

Нумизматика

Авдев, Стоян. За упадъка на стоковото производство в Добруджа през втората половина на XIV в. (по нумизматични данни). — Нумизматика, 1988, № 2, 32 40.

Бъчваров, Иван. Средновековните български печати като извор за владетелските отличия през XII—XIV век. — Военноистор. сб., 1988, № 3, 171—178.

Владимирова-Аладжова, Дочка. Изображението на звезда в монетосеченето през IV V век (резюме). Интердисц. изсл., 15, 1988, 114 115.

Георгиев, Павел. Княжеският печат на Симеон от Силистра. — Нумизматика, 1988, № 2, 26 30.

Герасимова-Томова, Василка. Датиране и календарни знаци в нумизматиката през античността и средновековието (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 113—114.

Драганов, Димитър. Приноси към типологията на бронзовото монетосечене на Кабиле. — Изв. музеите Югоизточна България, 10, 1987, 7—11.

Йотов, Валери. Екзагии от музеите в Толбухин и Силистра. — Нумизматика, 1988, № 2, 18—21.

Ковачева, Теодора. Монетна находка от средата на XVII в. от Плевен. — Нумизматика, 1988, № 3, 43 48.

Койчева, Кина. Оловно капаче за териак. — Нумизматика, 1988, № 3, 38—40.

От Габрово.

Кучеренко, Ельвира И. Связь систем мер и весов, использованных в чеканке монет VI—I вв. до н. э. с линейными размерами земли (резюме). — Интердисц. изсл., 15, 1988, 52 53.

Лазаров, Лъчезар. Две интересни монети от музея в Тетевен. — Нумизматика, 1988, № 3, 34—38.

Лачев, Митко. Църковните „пари“ в град Лом през Възраждането. Нумизматика, 1988, № 2, 44—45.

Маргос, Ара. Един мним средновековен пръстен-печат. — Нумизматика, 1988, № 2, 30—32.

Панайотов, Николай. Сребърни и бронзови печати с арабско писмо от Сливенския музей. — Нумизматика, 1988, № 2, 41—44.

Пенчев, Владимир. Монетите от некропола в крепостта Перник. — Нумизматика, 1988, № 3, 20—27.

Русева, Боряна. Антични монети от Севтополис в нова интерпретация. — Нумизматика, 1988, № 2, 9—15.

Русева, Боряна. Антични монети от Севтополис в нова интерпретация. — Нумизматика, 1988, № 3, 3— 12.

Топалов, Ставри. На коя Месамбрия принадлежат монетите от типа „глава на Дионис — грозд“. — Нумизматика, 1988, № 3, 27—34.

Шидеров, Панайот. Разпространение на талерите на Белгийската конфедерация в българските земи през XVII и XVIII в. — Нумизматика, 1988, № 3, 41—43.

Шьонерт-Гайс, Едит. Към монетосеченето на тракийския Траянопол. — Нумизматика, 1988, № 2, 16—18.

Юрукова, Й. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II—III в. Хадрианопол. С., БАН, 1987.

Рец.: Б. Божкова. — Нумизматика, 1988, № 2, 46—48.

Юрукова, Йорданка. Първите монети с име на одриски владетел. Нумизматика, 1988, № 2, 3—8.

Barnea, Ion. Sceaux byzantins inédits de Dobroudja. — RESEE, 1986, No 2, 117—127.

Dimitrov, Kamen. Studies of the numismatic material found at Seuthopolis: problems, research methods and basic conclusions. — Museum notes, 32, 1987, 1—10.

Епиграфика

Тотев, Тотю. Епиграфски свидетелства за старобългарската писменост. — Старобългаристика, 1988, № 2, 83—92.

L'année épigraphique 1985. Paris, 1988. 345 p.

Публикува и епиграфски паметници от Горна и Долна Мизия и Тракия.

Bojadžiev, Dimităr. L'aspect linguistique de la christianisation de la Thrace: l'inscription latine de l'an 580 de Serdica. — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. 2. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 127—129. (Miscellanea Bulgarica. 5).

Gerassimova-Tomova, Vassilka. Ein Silberkelch aus dem Dorf Nova Nadezda, Bezirk Haskovo, aus der Zeit des Kaisers Justinia I (527- 565). — In: Das Christientum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. II. Internat. Symp., Haskovo Juni 1986. Wien, 1987, 307—312 (Miscellanea Bulgarica. 5).

Guarducci, M. L'Epigrafia greca delle origine al tardo impero. Roma, Liberia dello Stato, 1987. X, 561, 12 tabl.

Рец.: Georgi Mihailov. — Etud. balk., 1988, No 3, 112—113.

Popov, Atanasse. Texte incantatoire sur une céramique à sgraffito du monastère „La Grande Laure“ de Veliko Tarnovo. — Byzantina, 13, 1985, 2, 861—865.

Widman, Ladislav. Die Inschriften als Quellen für das Studium der orientalischen Kulte. — In: Praktika tu i'diethnus synedriu Ellinikis ke latinikis epigraphikis, Athina, okt. 1982. T. I. Athina, 1984, 171—180.

Публикува надписи и от българските земи (Никополис ад Иструм и др.).

Музейно дело и консервация

Анчев, Анчо. Тревога за бездомния музей. — МПК, 1988, № 2, 31—32.

За Музея на София.

Анчева, Василена. С професионална отговорност. — МПК, 1988, № 2, 56—58.

Консервация на стенописите в Рилския манастир.

Атанасов, Иван и Пламен Събев. 30 години музейна сбирка — Попово. (Сб. материали). Търговище, Нар. чит. „Кирил и Методий“ — Попово, 1987. 32 с.

Гинев, Георги. 25 години Окръжен исторически музей — Търговище. Търговище, 1985.

Михайлов, Антон Димов. Изследване и подобряване на методите и средствата за консервация на археологическа дървесина — суха и влажна. С., К-т за култура, НИПК, 1984. 133с. с ил., сх.

Попов, Петър. Мозайките в Сандански. — МПК, 1988, № 3, 47—53.

Въпроси на реставрационната практика.

Радонов, Здравко. Културната революция (1948—1958) и опазването на културно-историческото наследство в социалистическа България. — Векове, 1988, № 5, 14—20.

Станчева, Магдалина. Временните изложби. — МПК, 1988, № 2, с. 62.

Anguelova, Rachelle. Aspekte der Bewahrung von Denkmäler und Ensembles ländischer Architektur. — In: Denkmäler und kulturelle Identität. Internat. Symp. der VII. Generalversammlung des ICOMOS 1984. Berlin, 1987, 53—56.

Caneva, Zdravka. Das Verhältnis zwischen Bewohner des Denkmals und Architektur. — In: Denkmäler und kulturelle Identität. Internat. Symp. der VII. Generalversammlung des ICOMOS 1984, Berlin, 1987, 84—88.

Krăstev, Todor. Das kulturelle Erbe in unserer Umwelt. — In: Denkmale und kulturelle Identität. Internat. Symp. der VII. Generalversammlung des ICOMOS 1984. Berlin, 1987, 72—73.

СТ. ПЕТРОВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам. гл. редактор), ст.н.с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст.н.с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст.н.с. I ст. ИВАН МАРАЗОВ, ст.н.с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст.н.с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст.н.с. МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст.н.с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА.

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6. Тел. 71-31

Технически редактор Донка Костова
Коректор Искра Коева
Дадена за набор на 16. 03. 1989 г. Подписана за печат на 07. 06. 1989 г. Печатни коли 9,25 Издателски коли 8,62
Формат 60×84/8 Издателски индекс 12146 Тираж 1700 Поръчка № 4264 Отделна книжка 3,00 лв. Годишен абонамент 9,60 лв.

Фотонабор – Издателство БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

Анелия Божкова — Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V—III в. пр. н. е.) 1

Мария Рехо — Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България 11

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Лам Тхи Ми Зуйг — Развитие на къснобронзовата култура Балей-Орсоя в Северозападна България 20

Тотко Стоянов, Димитрина Бъчварова — Митът за Ифигения в паметник от долината на Средна Струма 25

Иван Църов — Надгробен паметник от Никополис ад Иструм .....

Димитър Овчаров — За античния принос във формирането на старобългарската култура 32

Стефка Ангелова, Владимир Пенчев — Сребърното съкровище от Силистра 38

Иван Джамбов — За произхода и първоначалната дейност на Иво Граматик 44

Виолета Нешева — Църквата „Въведение Богородично“ в Мелник 47

Лазар Нинов — Останки от лъв по българските земи 55

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Станислав Станилов — Живка Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг, VI—IX в. С., БАН, 1986. 204 с., 218 обр. 62

ПРЕГЛЕД

Александра Димитрова-Милчева — XVI международен конгрес по римска керамика 66

Защитени дисертации 67

Книгопис 69

TABLE DES MATIERES

Anelia Božkova — La céramique attique de firnis noir en Trace 2V^{e}—III^{e}s. av. n. ére) 10

Maria Reho — La céramique attique peinte dans le contexte funéraire thrace. Observations sur les vases trouvés en Bulgarie 19

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Lam Thi Mi Zoung — Développement de la culture de l'âge du bronze récent Balei-Orsoia en Bulgarie du Nord-Ouest 24

Totko Stojanov, Dimitrina Bačvarova — Le mythe d'Iphigénie dans un monument de la vallée du Strymen moyen 29

Ivan Cărov — Monument tumulaire de Nicopolis ad Istrum 32

Dimităr Ovčarov — Sur la contribution antique à la formation de l'ancienne culture bulgare 37

Stefka Angelova, Vladimir Penčev — Un trésor d'argent de Silistra 43

Ivan Džambov — Sur l'origine et la première activité d'Ivo Gramatik 46

Violeta Neševa — L'église „L'introduction de la Vierge“ à Melnik 54

Lazar Ninov — Des vestiges de lion sur les terres bulgares 61

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Stanislav Stanilov — Живка Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг, VI—IX в. С., БАН, 1986. 204 с., 218 обр. 62

REVUE

Alexandra Dimitrova-Milčeva — Le XVIe Congrès international de céramique romaine 66

Thèses soutenues 67

Bibliographie 69

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 3 лв.